

TARTALOM

Körkérdés az EU-csatlakozásról és a gazdaságpolitikai mozgástérrel – I. rész.	4
Válaszolnak: Akar László, Bácskai Tamás, Belyó Pál, Botos Balázs, Matolcsy György, Palánkai Tibor, Petschnig Mária Zita, Veress József	
Buzás Sándor – Novák Csaba: A magyar feldolgozóipari vállalkozások nyereségességének meghatározói	28
Ifj. Simon György: Az ukrán gazdaság problémái	42

VITA

Németh György: Utószó – de messze nem utolsó szó – a nyugdíjvitához A szerkesztőség zárszava	69
---	----

ÚJ KÖNYVEK

Bekker Zsuzsa (szerk.): A magyar közgazdasági gondolkodás (a közgazdasági irodalom kezdeteitől a II. világháborúig) (Oroszi Sándor)	80
---	----

Brief Summary of the Articles	83
--------------------------------------	----

JOGI MELLÉKLET

Dr. Tattay Levente: Az információs társadalom és az Európai Unió szerzői joga – I. rész	1
--	---

KÖNYVSZEMLE

Ötletektől a vagyonelemekig – Hogyan fektessünk be bölcsen a szellemi vagyónba (Dr. Osman Péter)	11
---	----

körkérdésének tárgya mi más is lehetne idén, mint az EU-csatlakozás, és ehhez kapcsolódóan a kormányzat jelenlegi és várható gazdaságpolitikai mozgástere. A mostani első részben közölt válaszok – túlnyomórészt kutatóintézeti és más független szakértők hozzászólásai – néha kissé pesszimisták, máskor optimistábbak, de az eltérés nem nagy. Közel egységesen hangsúlyozzák, hogy gazdaságpolitikai korrekcióra van szükség. Többen leszögezik, hogy e téren a versenyképesség megőrzését, javítását kell elsősorban szem előtt tartani. Van, aki úgy fogalmaz, hogy a policy mix arányait kell megváltoztatni. Egyik hozzászólásból az európai gazdasági folyamatokra kapunk részletesebb kitékintést, másik a hazai gazdaság idei várható alakulásáról ad áttekintő prognózist. A sokféleségnek örülünk, ez céljaink közé tartozik. – A feldolgozóipar egy kulcsproblémáját a verseny állapotát, érvényesülését tárgyaló cikkünk szerzői abból a feltételezésből indulnak ki, hogy a verseny erősségét közvetetten tükrözi a termelékenység és a nyereségesség kapcsolata, vagyis hogy – kissé leegyszerűsítve – a legtermelékenyebb vállalkozások a legnyereségesebbek közé tartoznak-e. Erről nagyszabású vizsgálatot végeztek, a TEÁOR négy számjegyű bontása alapján 200 szakágazat adatait feldolgozva. Az eredmények természetesen erősen függtek attól, hány szereplős a szakágazat. Húsz szereplő felett a korreláció egyértelmű. Kedvezőtlen következtetés, hogy a feldolgozóipar jelentős részében, a vállalkozások 10-15 százalékánál nem lehet kimutatni a kapcsolatot, ami a verseny erőtlenségére, hiányára utal. – Az átalakuló országok gazdasági folyamatainak áttekintésével foglalkozó sorozatunk szerzője a közép-európai országok után Kelet-Európa felé fordult: Oroszország után most Ukrajnáról szól cikke. Ukrajna felzárkózása igen fontos lenne hazánk számára, hiszen szomszéd országról van szó, jelentős magyar kisebbséggel. A statisztikai elemzés kiegészül a gazdaságpolitikai folyamatok és az intézményi rendszer átalakításában végrehajtott főbb változtatások bemutatásával is. A levonható konklúzió, hogy Ukrajnának még nagy utat kell megtennie a felzárkózáshoz, amiben az EU-kapcsolatok fejlesztésének, erősítésének meghatározó szerepet kell játszania. Májustól e téren hazánk a korábbinál is többet tehet. – Éppen egy esztendeje kezdtük közölni a hazai nyugdíjrendszer átalakításáról szóló két részes írást, amelyhez július-augusztusi duplaszámunkban – minikörkérdés formájában szervezett vita keretében – a téma négy kiváló szakértője szólt hozzá. Most a vitát kiváltó írás szerzőjének válaszát és a szerkesztőség zárszavát közöljük. – Új Könyvek rovatunk az Aula Kiadó Gazdaságelméleti olvasmányok címet viselő sorozatának második kötet mutatja be, amelyet Bekker Zsuzsa szerkesztett. A könyv rövid tudományos portrék mellett szemelvényeket ad a magyar közgazdasági gondolkodás történetéből Apáczai Csere Jánostól Széchenyi Istvánon és Lónyai Menyhérten át Varga Jenőig és Heller Farkasig.

A szerkesztő

Körkérdés

az EU-csatlakozásról és a gazdaságpolitikai mozgástérrel – I. rész

Magyarország EU-csatlakozására – mai ismereteink szerint – kedvezőtlen nemzetközi és hazai makrogazdasági feltételek között kerül sor. Az egyik oldalon az EU-tagországok lassú növekedése, a legnagyobb országok államháztartási feszültségei, a másik oldalon a magyar gazdaság egyensúlyi problémái befolyásolják a következő évek hazai gazdaságpolitikájának mozgásterét.

*Idei körkérdésünk arról sorakoztat fel véleményeket, hogy ebben a viszonylag szűk mozgástérben a magyar gazdaságpolitika előtt milyen feladatok állnak rövid távon a belső egyensúly helyreállítására, a növekedés és külfölditoke-bevonás ösztönzésére, középtávon az EMU-tagság feltételeinek teljesítésére? Hogyan rangsorolhatók e célok, hogyan teremthető összhang közöttük?**

Akar László,

a GKI Gazdaságkutató Rt. vezérigazgatója

AZ EU-CSATLAKOZÁS HATÁSAIRÓL ÉS A GAZDASÁGPOLITIKAI MOZGÁSTÉRRŐL

Mindenekelőtt kicsit vitatkozni szeretnék a kérdésben is megjelenő – közgazdász körökben ma szinte kötelező – pesszimizmussal, majd a csatlakozás utáni hónapokra vonatkozó fő feladatokat próbálom számba venni.

1. A magyar gazdaságpolitika mozgástere 2003 ősze és 2004 májusa között szerintem egyértelműen bővülni fog, és a csatlakozáskor a kérdésben feltételezettnél már nagyobb lesz. E vélemény alátámasztásaként három körülményre utalok.

a) Az EU gazdasága – a ma uralkodónak tekinthető előrejelzések szerint – 2004-ben megindul a kilábalás útján, és 1,5-2 százalékos évi növekedést produkál a 2003. évi majdnem stagnáláshoz képest. 2005-re pedig a növekedés további erősödését várják, ami nyilván ösztönzően hat a 2004-es beruházási folyamatokra. Mindez javítja majd a magyar gazdaság növekedési esélyeit, erősíti az export és az üzleti beruházások húzóképeségét.

b) A 2004-es költségvetés, az adóváltások és a jövedelempolitikai megállapodások szerint a magyar gazdaságpolitika 2004-ben várhatóan lényegében végrehajtja a

* E számunkban a lapzártáig beérkezett válaszok első részét közöljük, a folytatás februári számunkban jelenik meg.

2003-ban még csak gyenge lépésekkel elkezdett egyensúlyi kiigazítást. Már 2003-ban bekövetkezett a korábbi túlzottan felértékelő árfolyam-politika korrekciója, a forint nominálisan leértékelődött (igaz, az ennek elérésére használt nem szerencsés módszer komoly költségekkel járt, irreálisan magas kamatokat is okozott). A gyengébb árfolyam idővel befolyásolja majd a fizetési mérleg alakulását. Emellett 2003-ban lényegesen csökkent az államháztartás hiánya (volt mihez képest), és lényegesen lelassult (9 százaléknál alább) a vállalkozásoknál a bruttó bérfeláramlás. Mindezek után 2004-ben a következők várhatók.

- A reálberek várhatóan legfeljebb 1-2 százalékkal emelkednek, ami lényegesen kisebb a GDP dinamikájánál.

- Az államháztartás hiánya a nemzetközileg szalonképes tartományba kerül, még akkor is, ha a célul kitűzött GDP-hez mért 3,8 százalék helyett – a jellemző elemzői várakozások szerint – mintegy fél százalékponttal magasabban alakul. A magyar adat értékelésénél és nemzetközi összehasonlításánál egyrészt figyelembe indokolt venni a viszonylag magasabb hazai kamatszint hatását (amitől a konvergencia során automatikusan, érdemi intézkedések nélkül, a kisebb kamatkiadások miatt esik majd a hiány). Másrészt tekintettel kell lenni a nyugdíjreform következményeire is (ez utóbbi a GDP mintegy 1 százaléka). E két tényezőtől fakadó korrekciót levonva – közgazdasági szempontból –, érdemben a deficit 2004-ben már 3 százalék alatti tartalmúnak tekinthető, ami nem rossz eredmény (igaz, később még további lefaragást igényel).

- A fizetési mérleg hiánya is arányában kissé mérséklődik, ez és a beáramló tőke, a lakossági megtakarítások kisebb emelkedése és az államháztartási hiány csökkenése elégséges a vállalkozói beruházási fellendülés finanszírozásához. Valószínűleg kissé emelkedik az ország külső eladósodása, de jórészt a vállalatoknál, és a finanszírozás nem jelent problémát.

- Az infláció felugrása a költségvetésiegyensúly-javulás egyik eszköze, de mivel egyszerinek tekinthető, van esély a dezinflációs pálya folytatódására.

c) A gazdaságpolitikai mozgástér az EU-csatlakozásból következően ugyan valóban behatároltabb lesz, de ez is komoly döntési szabadságot jelent a korábbi évtizedet jellemző kényszerpályákhoz képest. Az új feltételrendszerben inkább az irányok determináltak, de az ezeknek megfelelő mozgások sebessége, az egyes években kitűzött gazdaságpolitikai célok mértékei tekintetében lesz jelentős szabad döntési lehetőség. Igazság szerint a Stabilitási és Növekedési Paktum költségvetési előírásai puha befolyásoló eszközök a korábbi IMF-programok negyedéves célszámokat számon kérő szigorú fegyelmezéséhez képest. Az EMU-tagsághoz szükséges feltételek teljesítése ugyan kétségkívül szigorú követelmény (mivel nincs ésszerű alternatívája), de a teljesítés időbeli lefutása már nem determinált, sőt a jelenlegi 2008-as céldátum is mozoghat még egy kicsit (ha a belátható időn belüli biztos csatlakozás célja hihető marad). Ráadásul az EMU-csatlakozás után bővül a mozgástér, például az infláció tekintetében (erre vonatkozóan csak a belépéskor van mérési követelmény), sőt az államháztartási hiány méretezésében is nyilván lesz lehetőség rugalmasságra (a kiegyensúlyozott mérleg helyett – a viszonylag magasabb magyar növekedésre és a beruházási igényekre tekintettel – 1,5-2 százalék körüli hiány elfogadtatására).

Összegezve, 2004-ben olyan gazdaságpolitikai korrekció megvalósulása várható, ami visszatéríti a gazdaságot az egészséges fejlődési trendre. Évtizedes összehasonlításban az ekkorra kialakuló fő gazdaságpolitikai arányok már elfogadhatóvá válnak, a 2001–2003-as kilengés nagyjából a korábbi ellenirányú kilengés helyreállítási periódusának tekinthető. A növekedés belső szerkezetében újra az export és beruházás lesz a legdinamikusabb. Ugyanakkor a versenyképesség az elmúlt három évben jelentősen, de nem drámaian romlott, és ennek kedvezőtlen hatása lehet a javuló konjunktúra révén

felfutó beruházási tevékenység mértékére. Ezért is nagyon fontosak a versenyképességet erősítő állami lépések (további vállalkezási adócsökkentés, fejlesztési hitellehetőségek, infrastruktúra-fejlesztés, privatizáció stb.).

2. A 2004 májusa utáni hónapokban különösen három nagy feladat, illetve döntés kihívása előtt áll majd a gazdasági kormányzat.

a) A meghirdetett szándékok szerint Magyarország szinte azonnal csatlakozni kíván az euró előszobáját jelentő, ún. ERM-2 árfolyam-mechanizmushoz. E lépés egyik fő előnye a piaci bizalom erősítése (hiszen a belépés után például a magyar hatóságok nem tudják egyoldalúan módosítani a középárfolyamot). Ugyanakkor nyitott kérdés a középárfolyam meghatározása, ami konszenzust követel nemcsak Magyarországon, hanem a tagországokkal, illetve az európai intézményekkel is. A jelenlegi hivatalos középárfolyam vagy annál csak kicsit alacsonyabb, egyfajta egyensúlyi árfolyam rögzítése kedvezőbb lenne a hosszú távú hatások, a versenyképesség szempontjából, ugyanakkor a meg egyezési kényszer miatt esélye van a jelenlegi piaci árfolyam elfogadásának is. Ez utóbbi esetben viszont tőkepiaci folyamatok következtében később akár jelentős forinterősödés is bekövetkezhet, aminek csak komoly kamatcsökkentéssel lehet gátat szabni, feltéve hogy erre a jegybank – korábbi gyakorlatától eltérően – hajlandóságot mutat. A túlzott erősödési kockázaton nyhíthat egy szűkebb (nem 15, hanem mondjuk 7-8 százalékos) sáv alkalmazása, amit viszont az EU láthatóan kevésbé preferál. Magasabb középárfolyam széles sávval vagy piaci középárfolyam szűkebb sávval lenne a jó megoldás, kérdéses, hogy mi lesz a kompromisszum.

b) Az EU-csatlakozás után jelentős lesz a bizonytalanság az EU-támogatások igénybe vételével kapcsolatban. Kritikus kérdés – az EU legutóbbi jelentése szerint – a mezőgazdasági támogatások felhasználásához szükséges intézményrendszer kialakítása és beüzemelése. Emellett a különböző hazai beruházásokat finanszírozó programok felfuttatása, a rendelkezésre álló közösségi források maximális leszívása igen hatékony munkát igényel az államigazgatás és a beruházó pályázók részéről egyaránt. Sajnos az államigazgatás jelenlegi működése és a pályázók felkészültsége (továbbá a brüsszeli bürokrácia természete) egyáltalán nem jelent biztosítékot e feladat teljesíthetőségére.

c) 2004 közepén megkezdődik a 2005. évi magyar költségvetés kidolgozása, a középtávú gazdaságpolitikai program EU-tagként való aktualizálása. Miután a 2003. és a 2004. évi államháztartási egyensúly minden bizonnyal rosszabb lesz a feltételezettnél, a 2005. évi 2,8 és a 2006. évi 2,5 százalékos GDP-hez viszonyított deficit-célrendszer már csak ezért is felülvizsgálatot igényel. A 2008-ra tervezett EMU-csatlakozásból 2006-ra adódik közvetlen deficitkövetelmény, 2005-re viszont nem. Legfeljebb az EU különböző dokumentumaiban szereplő fokozatos konvergencia-előírás, legalább évi 0,5 százalékpontos javulás értelmezhető erre vonatkozóan. A 2006. évi deficitcél teljesítését viszont éppen egy viszonylag lazább 2005. évi céllal lehet segíteni, előrehozva számos, bázissá nem váló kiadás teljesítését. Mindenekelőtt egyes állami beruházási terhek átcsoportosítása segíthet ebből a szempontból. Emellett a vállalati adóterhek 2005. évi mérséklése a következő évben már némi többletbevételt is generálhat, ezért az ilyen lépéseket is érdemes minél előbb megtenni. Másfelől egy fél százalékpontos egyensúlyjavulás teljesítése 2005-re az EU-követelményekből adódóan minimálisan szükséges, sőt a politikai naptárra tekintve (a megelőző politikai ciklusokkal összehasonlítva) igen szép eredmény is lenne.

Mindezekon túl májustól új feladat lesz az államigazgatás számára az EU-intézményekben való teljes körű és teljes jogú részvétel megtanulása, az érdekérvényesítési lehetőségeinek kitapasztalása is.

Hazánk elfogadható növekedési rátával, s már nem elfogadható egyensúlytalanság állapotában válik az ugyancsak súlyos egyensúlyi zavarokkal küzdő, s alig növekedő EU tagjává, amely országunk fő exportpiaca és működőtőke-import forrása. A legnagyobb deficitekkel a két vezető kontinentális ország küzd. A legnagyobb mértékben az EU-ba legnagyobb nettó befizetéseket – egyre lankadó kedvvel – teljesítő Németország.

A francia és a német kormány a nyomasztó munkanélküliség és alig érzékelhető növekedés megváltoztatása érdekében a maga számára fel óhajtja lazítani a szigorú maast-richti irányelveket, amelyek szigorát éppen e két ország szorgalmazta. Ezzel a korlátok alól büntetlenül ki akarnak bújni a „nagyok”, és a kibújni nem is kívánó, vagy ahhoz nem eléggé erős „kicsik” közé tartozunk immár mi is. A magyar külgazdasági politikában fontos annak tudata, hogy a hovatarozás nem statisztikai vagy történeti fogalom. Újnak és kicsiknek kevés a közös érdekük, és vétek volna, ha adott kérdésekben ne érdekeink szerint keresnénk szövetségest, és számunkra semleges témákban ne vállalnánk megfelelő ellenszolgáltatásokért cserében a csatlakozást valamely félhez. Ez azért is fontos, mert elsősorban francia oldalról agresszív, türelmetlen nyilatkozatokban kérték számon az „újak”-tól, ha nem a vélt vagy valódi francia érdekeknek megfelelően foglaltak állást.

A németek és a franciák lényegében azonos helyzetének és rövid távú érdekeinek a következménye, hogy kialakult egy Berlin–Párizs-tengely, a mindeddig „a hazák Európáját” követelő Franciaország és a politikai integrációt – helyesen – hirdető német szociáldemokrata kormány között. A szorosabb kapcsolat kül- és katonapolitikai kérdésekben a britekkel szembeni közös frontot is jelent.

Meggyőződésem, hogy az EU „valutáris közössége” nem elegendő az integráció mai mértékének a fenntartásához sem, és az 1867. évi kiegyezés szóhasználatát kölcsönvéve közös pénzügyekre (államháztartási rendre), közös külügyekre és közös hadügyekre van szükségük. Az azonban, hogy két vezető ország elindult a konföderáció felé vezető rögsz úton, nem kedvez az unió egésze politikai egységgé válásának, ellenkezőleg, megosztja az uniót közjogi és közigazgatási szempontból is. Olyan törekvések elhalasztását is jelenti, amelyek csökkenteni s végül megszüntetni akarják a nemzedékek közötti újraelosztást, az államadósság növekedését. Ahelyett, hogy az állam gazdasági szerepvállalásának mérséklésével s kiadásainak csökkentésével haladnának az adóterhek mérséklése irányába, az államadósság növelésének kétes értékű eszközhöz folyamodnak. Ezzel fokozzák a szuverén hitelkeresletet, s növelik azok költségeit, amelyeken mi is ki szoktuk elégíteni nemzetközi államhitel-keresletünket. (Az utóbbi nemcsak a nagyobb deficit miatt növekszik, hanem a hazai megtakarítási hajlandóság nagyarányú csökkenése miatt is.)

A hangsúlyváltás a német és a francia gazdaságpolitikában azzal magyarázható, hogy a súlyos munkanélküliség mérséklése tekintetében sem a német szociáldemokrata-zöld koalíció, sem a konzervatív francia kormány nem ért el eredményeket. Nem sikerült a munkapiac liberalizálása és az adóterhek mérséklése sem, s a két előreledő országban mind a nyugdíjak, mind az egészségügyi finanszírozás megoldatlan maradt. Tegyük hozzá, hogy a nyugdíjrendszer finanszírozása hosszabb élet-munkaidőt követelne meg, a fiatalok és különösen a pályakezdők munkába lépése pedig rövidebbet. Lényegében ugyanazokkal a problémákkal birkóznak, amelyekkel a magyar kormányzat is – és hasonló „sikerrel”. Nálunk és a németeknél a kormányzó pártok bázistömegei, Franciaországban pedig az ellenzék széles körű – a kormánypárt tömegbázisára is kiterjedő – szakszervezeti és gazdatámogatással akadályoznak minden reformtörekvést.

A népesség növekedése mindhárom országban – rövid távon – csak bevándorlással oldható meg.

Félek, hogy nem több céloptimizmusnál a Budapestre érkezett Schröder német kancellár kijelentése, hogy „Európa fellendülés előtt áll”. S csupán diplomáciai udvariasság, hogy kijelentette, átmenetileg két évre csak a magyar munkaerő beáramlását korlátozzák, ugyanakkor jó szemmel nézik a cégek áttelepülését Magyarországra. Nem lehet, hogy ne tudja, hogy a német munkahelyeket sokkal akutabban veszélyeztetik a cégek telephely-változtatásai – sajnos az utóbbi két esztendőben kevésbé hazánk a célország –, mint a munkaerő beáramlása. Egyébként a kancellár már eljátszotta „announcement effect”-jének, a nyilatkozattal való befolyásolásának a feltételeit elhamarkodott sikerjelentéseivel, a saját bázisában lassan növekvő baloldali ellenzék térnyerésével s azzal, hogy kisebbségbe került a Bundesratban, az ország „felsőházában”.

Sajnos, azt kell feltételeznem, hogy rövid távon, az elkövetkező két-három esztendőben sem az EU vezető gazdasági hatalmai, sem a mi kormányunk nem képes – hangsúlyozom, politikai okokból – előrevinni a fenti gondok enyhítését. Magyarország számára az EU-partnerek lassú növekedése az odairányuló exportlehetőségeket korlátozza, illetve a többi exportőr országgal való versenyt fokozza árfekvést rontó vagy innovációt és magasabb minőséget igénylő hatással. A foglalkoztatási problémák miatt akadályozni fogják országunk munkavállalóinak beáramlását, kivéve azokat a specialistákat, akikre égető szükségük lenne – orvosok, számítástechnikusok, genetikusok, nanokutatók –, s akiket könnyebben fogad el az adott országok közvéleménye, ha európaiak. (Lieber Kinder, als Inder – Németországban.)

A foglalkoztatási gondok miatt minden nagy EU-ország igyekezni fog vonzó telephellyé válni: a működő tőke kivonulását indokolatlanná téve, illetve annak beáramlását vonzva. Az EU befektetési alapokra vonatkozó új irányelveinek az egyes országok törvényei közé való becikkelyezése csak egy momentum a sok közül. A 2004. január 1-jén Németországban életbe lépő befektetési-modernizálási törvény ezen túlmenő változásokat vonhat maga után.

Ám ha sikerülne is véghezvinni az olyan szükséges népszerűtlen intézkedéseket, mint a munkapiac liberalizálása, a közvetett bérterhek (nyugdíjjárulék, egészségbiztosítás csökkentése), a bérek stabilizálása, alacsony kamatláb, mindez – *Keynest* idézve – még csak „a lovak odavitele a folyóhoz”. Vajon „isznak-e a lovak”, vagyis többet ruháznak-e be a vállalkozók, s éppen Németországban? És hogy miként alakul a fogyasztási hajlam, az számos más tényezőtől függ. Ezek közül fontos, hogy a fajlagos bérek Németországban még a terhek csökkentése után is meg fogják haladni számos új EU-tag specifikus bérköltségét, amelyek között a közvetetteket az utóbbi országok is igyekeznek lefaragni.

A mozgási lehetőségek kormányzati szinten szűkek, de nem azok a rátermett vállalkozók számára. Amit a kormányzat megtehet, az annyi, hogy ne súlyosbítsa a vállalkozók piaci nehézségeit valutafelértékelődést lehetővé tevő politikájával, s legalább a leírási idő megrövidítésével javítsa a beruházási kedvet. Dicséretes, hogy a kormány erőfeszítéseket tesz korábbi piacok visszahódítására és újak megszerzésére. Ehhez azonban nem elég a külföldi partnereket győzködni, hanem elő kell segíteni a hazai és a külföldi vállalatközi kapcsolatok alakulását, jelentős mértékben állami forrásokból finanszírozott vállalati és árucikkszintű piac- és konjunktúrakutatással, a nagyobb kockázatú ismeretlen vagy elfeledett piacokra szállítók fokozott hitelbiztosításával. A tehetséges magyar vállalkozóknak vannak szárnyai, hadd szabaduljanak a pénzbeli és bürokráciabeli terhek ólomsúlyától, hogy szárnyalni tudjanak.

Belyó Pál,

az ECOSTAT Gazdaságelemző és Informatikai Intézet igazgatója

A magyar gazdaság – túljutva a dekonjunktúra mélypontján – a lassan élénkülő külgazdasági környezetben 2004 elejétől gyorsabban növekedhet. A GDP, az export és a beruházások növekedése gyorsulni fog, és a gazdaságpolitikai kiigazítás hatására a jövedelemkiáramlás és a költségvetési kiadások emelkedésének üteme tovább lassul. 2004-ben a pénzügyi egyensúly javul, és 2005-től már az egyensúlyi mutatók stabilizálódásában reménykedhetünk. Magyarország májusi uniós csatlakozása minden bizonnyal erősíteni fogja a külföldi tőke beáramlását, a közösségi források pedig élénkíthetik a közszféra fejlesztését. A lakossági jövedelmek a kormány szándékai szerint lassulnak, a fogyasztás mérséklődik. Az infláció a jövő év első felében várhatóan gyorsul, majd azt követően kissé mérséklődik. Magyarország gazdasági szempontból javuló feltételek mellett csatlakozhat az Európai Unióhoz. A teljes jogú tagság elnyerésével az ország politikai és gazdasági biztonsága erősödhet.

Bizonytalanságot jelent azonban az, hogy a külső konjunktúra kedvezőbbé válása mellett is az euróövezet és ezen belül Németország növekedési kilátásai hosszabb távra előretekintve is kedvezőtlenek. Az unió vezető országaiban – Németországban és Franciaországban – magas az államháztartási hiány, a romló egyensúlyi mutatók és a szerkezeti problémák pedig további komoly, nagymértékű költségvetési kiigazítást igényelnek.

A magyarországi fiskális kiigazítás belső keresletszűkítést jelent. A külső kereslet pedig az előrejelzések szerint az egyre erősebb euró tovább mérsékelheti. A lassan bővülő európai piacokon a magyar részesedés mértékének növekedését nehéz megjósolni. A magyarországi vállalkozások a kedvezőbbé váló konjunkturális feltételeket is feltehetően nehezen tudják majd kihasználni, hiszen az exportáló cégek ár-, de főként költségversenyképessége jelentősen romlott az elmúlt 2-3 évben.

A magyarországi nagyvállalatok körében a beruházási szándék mintegy két év óta folyamatosan javult, bár 2003 végén a fejlesztési elkötelezettség tendenciája kissé visszaesett, a beruházások konkrét indítására utaló hitel-import adatok a vállalkozói szféra élénkülő felhalmozási tevékenységére utalnak. 2004-ben a gazdálkodó szféra és a közszféra fejlesztési aktivitása várhatóan erősödik, a lakossági beruházások szinten maradnak. Az EU által támogatott programokhoz sikeresen csatlakozva a felhalmozás 4-5 százalékos növekedése elérhető célkitűzés.

A hazai kis- és középvállalati szektor rövid távú, 2004 első felére vonatkozó gazdasági várakozásaiban elbizonytalanodás tapasztalható. A vállalkozások egyrészt bizakodnak az élénkülő konjunktúra és piac dinamizáló hatásában, ugyanakkor tartanak a jövő év elején életbe lépő jövedelmezőségüket érzékenyen érintő intézkedésektől. Az év első felében a kis- és középvállalatok termelésük feltételrendszerében nem várnak alapvető fejlődést. Termékeik és szolgáltatásaik értékesítése a reálbérek szerény emelkedése és a gyenge európai konjunktúra miatt jelentősen nem bővült. A gazdasági környezetben hosszabb ideje érezhető bizonytalanság nehezíti az üzleti tervek kidolgozását. Működésük sok esetben ad hoc döntésekre épül, ami az uniós tagság során akár negatív következményekkel is jár.

A magyarországi vállalkozások versenyképessége szempontjából kedvezőek a következők.

- Magyarország gazdasági növekedése tartósan az Európai Unió átlagát meghaladó intenzitással gyorsul.

- A növekvő gazdasági potenciál által biztonságosabbá válhat a befektetési környezet, ennek hatására mérséklődik a tőkebefektetés kockázata.

- A jogharmonizáció igen előrehaladott, a jogi környezet stabil, s ez kiszámíthatóságot jelent a nemzetközi vállalatok számára.
 - A fejlett gazdaságokhoz képest még mindig alacsonyak a bérek.
 - A munka termelékenysége viszonylag magas, s folyamatosan bővül a közép- és felsőoktatásban résztvevők száma.
 - A legdinamikusabb K+F területeken erősek a magyar tudományos alapok, az ország tagja a legfontosabb európai K+F szervezeteknek, teljes jogú tagja már az uniós K+F keretprogramjainak.
 - Elindult a multinacionális vállalatok magasabb hozzáadott értéket termelő tevékenységeinek hazánkba telepítése, a tudástranszfer egyre jelentősebb.
 - Jelentős számú ipari park található Magyarországon, amelyek magas szinten képesek kielégíteni a különböző vállalati igényeket és megrendeléseket. Ezek viszonylag jó infrastruktúrával rendelkeznek, és többnyire számíthatnak a helyi önkormányzatok támogatására.
 - Az intézményrendszer nem akadályozza a külföldi működő tőke megjelenését, sőt bizonyos befektetői intézmények hasznossága egyértelmű.
 - A környezeti adottságok alkalmassá teszik az országot, hogy ideális logisztikai központok fejlődhessenek.
- Negatív hatása van azonban a következőknek.*
- Bizonyos területeken a belső piac telített, a verseny szinte a végletekig kiélezett, új belépők számára a piacra lépés csak nagy investíciókkal, drága marketinghadjárral és magas kockázattal, s ebből kifolyólag bizonytalan profittal valósítható csak meg (például élelmiszeripar).
 - A magas külkereskedelmi hiány negatívan hat a gazdaságra. A kedvezőtlen makrogazdasági trendek következtében az országba érkező működő tőke jövedelmezősége csökken, a kockázati faktorok nőnek. A külkereskedelmi mérleg és az államháztartás hiányának magas szintje a gazdaság instabilitását jelezhethet.
 - A világgazdasági visszaesés és a már jelenlévő transznacionális vállalatok nemzetközi problémái hazánkban is megjelennek.
 - A környezetvédelmi és fogyasztóvédelmi szabályozás EU-konformizálása miatt a „brown investment” típusú költségek terhelik a beruházásokat, amihez ha nem kapnak állami támogatást, akkor jövedelmezőségük csökken, ez az újabb beruházásokat visszatarthatja, az ittlévőket pedig telephely-módosításra ösztönzi.
 - A befektetők számára legpreferáltabb régiókban néhány szakmában munkaerőhiány alakult ki. A bérek közterhei magasak, ami rontja a versenyképességet, és kényszermegoldások keresésére kényszeríti a cégeket. Hosszú távon és bizonyos frekvenciánál fővárosi és fejlett regionális központi területeken számolni lehet a munkabérek növekedésével, bár az uniós bérszínvonalhoz való felzárkózáshoz még legalább 15 év szükséges.
 - A középvezetés és a menedzsment képzettsége nem minden esetben felel meg a nemzetközi elvárásoknak, az idegen nyelvet beszélők száma még mindig nem elegendő.
 - A K+F kiadások aránya a GDP százalékában alacsony, a teljes ráfordítás több mint felét a költségvetés biztosítja, az üzleti K+F ráfordítás Magyarországon rendkívül alacsony. A K+F infrastruktúra és az intézményrendszer működési feltételei nem kielégítőek. A kis- és középvállalati szektor regionális szintű termelési, innovációs és információs hálózatba szerveződése rendkívül alacsony fokú.
 - A munkaerő immobil, bizonyos területekről a magas munkanélküliség ellenére sem települnek át a fejlettebb és munkaerőhiánnyal küzdő régiókba. Véltetően ebben szakképzettségi, iskolázottsági szempontok is szerepet játszanak.
 - Az erős forint negatívan hat az exportra, növeli a külkereskedelmi mérleg hiányát, rontja a versenyképességet, főként a kis- és középvállalati szektorban.

– A kis- és középvállalatok tőkehiányát, finanszírozási problémáját a jelenlegi banki szféra még mindig nem kezeli súlyának megfelelően.

– A régiók többségének infrastrukturális helyzete, közlekedése, szállítási lehetőségei nem megfelelőek, az elmaradottság igen nagy mértékű, felszámolása viszont több évet igénylő feladat.

– A beszállító vállalatok nagy része nem elég tőkeerős, nincs meg a megfelelő tapasztalata, nem rendelkezik a szükséges know-how-val ahhoz, hogy a magasabb technológiai szintet megkövetelő szektorokban termelő vállalatok igényeit kielégítse. Sok nemzetközi nagyvállalat saját külföldi beszállítóit helyezi előtérbe. Ha a hazai előny (például adókedvezmény, olcsóbb munkaerő) csökken, a külföldi működő tőkével rendelkező vállalatok újra fogják gondolni az országban maradást, illetve az új beruházások visszaeshetnek.

– Olykor az infrastruktúra fejletlensége miatt maradnak el egyes beruházások, a telekommunikációs költségek igen magasak.

Az elmúlt két és fél év gazdasági eseményeit, intézkedéseit és következményeit mérlegelve, egyidejűleg számolva a potenciális lehetőségekkel és azok racionális kihasználásával úgy tűnhet, hogy *a hazai gazdaság versenyelőnye bár kissé megkopott, tartalékai még mindig jelentősek, ésszerű gazdaságpolitikával azok rövid időn belül mozgósíthatók.* A nemzetközi konjunktúra élénkülésével esélyeink kedvezően alakulhatnak.

1. táblázat

Az Ecostat novemberi előrejelzése a magyar gazdaság fejlődésére (Változás az előző évhez képest, összehasonlító áron, százalékban)

Mutatók	2002	2003. évi prognózis	2004. évi prognózis
Bruttó hazai termék (%)	3,3	2,8	3,3
Lakossági fogyasztás (%)	7,8	6,8	3,0
Közösségi fogyasztás (%)	4,0	3,5	3,1
Állóeszköz-felhalmozás (%)	5,7	1,4	4,0
Kivitel (%)	6,5	3,4	4,7
Behozatal (%)	8,3	5,8	5,7
Éves fogyasztóiár-index (%)	5,3	4,6	6,0
Folyó fizetési mérleg egyenlege (milliárd euró)	-2,8	-4,1	-3,4 ^a
Közvetlen tokebefektetések (milliárd euró)	1,2	1,5	1,8
Államháztartási egyenleg (a GDP %-ában) ^b	-9,8	-5,6	-4,1
Munkanélküliségi ráta (%) ^c	5,9	6,1	6,0
A bruttó átlagkereset alakulása (%) ^c	18,3	12,0	8,0
Külkereskedelmi áruforgalom egyenlege (milliárd euró)	-3,4	-4,2	-4,3
Az ipari termelés alakulása (%)	2,6	4,6	5,0
Az építőipari termelés alakulása (%)	20,1	2,0	5,0
Kiskereskedelmi forgalom volumene (%)	10,7	8,0	3,5
Betéti kamatok (kéthetes MNB) ^c	8,5	9,0	8,0
Vállalkozásoknak nyújtott éven belüli hitelkamatok ^c	9,7	9,5	7,5

Megjegyzés: ^a ESA95 módszertant közelítő,

^b módszertani változások nélkül,

^c az év végén.

Forrás: KSH, MNB.

2004 elején a magyarországi beruházási tevékenység élénkülésére a költségvetésben az autópálya-építésre, a vasút-korszerűsítésre elkülönített források fedezetet nyújtanak. Az egyéb infrastrukturális és környezetvédelmi fejlesztéseket pedig az EU-támogatások elnyerésével tervezi a kormány. A kis- és középvállalati szektor likviditási nehézségei a következő fél évben nem fognak enyhülni. A forgóeszközhiitel átmeneti gondjai a Széchenyi-kártya hitelkeretének 5 millió forintra emelése kissé enyhítheti. Egyéb költségvetési források azonban még 2004-ben nem fogják segíteni a kis- és középvállalatok működését.

2003 végén a bruttó hazai termék növekedési ütemének mintegy 2 éve tartó csökkenése megáll. A fogyasztás szerepe továbbra is hangsúlyos marad, de termelési oldalról az ipar teljesítménye újra meghatározóvá válik. Az államháztartás hiánya 2003-ban akár az 5,6 százalékot is elérheti. 2004-ben a belső egyensúly egyértelműen javulni fog. Az európai uniós pályázatok elnyerésének hatékonyságától, valamint a tervezett köz-igazgatási kiadáscsökkentés tényleges hatásától függően a hiány elérheti a 4-4,2 százalékot. A külső egyensúly még 2004-ben is romló tendenciájú, az export növekedési üteme változatlanul alacsony marad (lásd az 1. táblázatot). Finanszírozási oldalon még mindig meghatározóak lesznek az adósságeneráló tételek. A fizetési mérleg hiánya várhatóan 4 milliárd euró fölött stagnál. A hiány finanszírozása változatlanul nagy bizonytalanságot jelent, azt növekvő mértékben a rövid lejáratú devizabeáramlások finanszírozzák. Ennek oka a kiugróan magas devizakamatok és a meglehetősen szűk körű befektetői csoport várakozásai. A gazdaságpolitika fontos teendője annak elérése, hogy kedvezően változzon a nemzetgazdasági szereplők nettó megtakarítói pozíciója, és ez lehetővé tegye a külső források iránti kereslet mérséklését. A rövid lejáratú befektetésekkel szemben a hiány finanszírozásában a közvetlen tőkebefektetések növekedését kell elérni.

A makrogazdasági egyensúly alakulása szempontjából nem túl kedvező, hogy a lakosság fogyasztási kereslete a bérek lassuló növekedése mellett is várhatóan növekedni fog. Az elmúlt évek bérnövekedésének dinamikája alapvető szerepet játszott versenyképességünk romlásában. A bérnövekedés kedvezőtlen hatásai csak lassan szoríthatók vissza, hiszen a 2003-ra kitűzött jelentős bérdinamika-csökkentés, valamint a vállalatok versenyképességének romlása bár korlátot szabott a bérek emelkedésének, mégis messze a munkatermelékenység növekedését meghaladóan emelkedtek a reálbérek. Ennek 2004-ben is következményei lehetnek az erősödő inflációs várakozások, az alacsony átlagos munkanélküliség, amely több ágazatban és régióban akár munkaerőhiánnyal is társulhat.

A kiigazítás lépései

A tervezett 2004-es gazdaságpolitikai korrekció legfontosabb problémája, hogy egyszerre kíván megfelelni a versenyképesség növelésének, a korábban meghirdetett szociális ígéretek és állami osztogatás teljesítésének, valamint az egyensúlyi zavarok kezelésének. Alapelemévé válik a reáljövedelem nagymértékű kiáramlásának elértéktelenítése, valamint a költségvetési többletbevételek generálása érdekében az infláció fokozott növelése. Emellett nem jelennek meg benne az államháztartás racionalizálásának minimális elemei.

A mai problémákat a korábbiaktól eltérő kiigazítással és gazdaságpolitikával lehet kezelni. A *kiigazítás alapja a szigorú jövedelempolitika* társulva a *költségvetési hiány erőteljes csökkentésével*, aminek döntő eleme az *államháztartási kiadások csökkentése* és nem a bevételek növelése:

– A *kiadások csökkentésének eszközei* az államháztartás intézményei folyó kiadásainak visszafogása, a szigorú költséggazdálkodás – racionalizálás és intézményi összevo-

nások eredményeképpen; az államháztartás alrendszereiben foglalkoztatottak számának csökkentése; az állami szektorban a béremelések szigorú visszafogása.

– A *hiány csökkentéséhez* addicionális bevételekre van szükség, de más szerkezetben. Az áfarendszer átalakításának haszna kérdéses, inkább maradjon fenn a sztenderd és kedvezményes kulcs, változzon viszont a nullaszázalékos adókulcs és egyes termékek és szolgáltatások besorolása a harmonizáció miatt. A személyi jövedelemadóban a jövedelemadó-kulcsok csökkenése mellett a tényleges és effektív adókulcsok közelítése célszerű az adóalap szélesítésével, a kivételek megszüntetésével és a jövedelmek egységes adóztatásával. 2004-ben nem célszerű a tánya-kulcs csökkentése, megfontolható lenne viszont a helyi iparüzési adórendszer átalakítása akár a vetítési alapok, akár az adókulcs módosítása révén. Fel kell gyorsítani a volumenét tekintve nem csekély állami vagyon privatizálását.

– A *szigorú jövedelempolitika* azt jelenti, hogy 2004-ben az inflációval megegyező bruttó bérnövekedés legyen, az EU- és GMU-csatlakozás között pedig a reálbérek a GDP vagy a nemzetgazdasági termelékenység növekedésének meghatározott (65-75) százalékával emelkedhetnek.

– Az említett korrekció mellett módosul a monetáris politika környezete is, lehetőség van a kamatok fokozatos mérséklésére, illetve nem kellene feladni az inflációs célkitűzés rendszerét. A kamatok mérséklése, a kedvezőbb növekedés társulva a fiskális kiigazítással mérsékelné az árfolyam-volatilitást, elősegítené a forint fokozatos erősödését a kívánt célok irányába.

– Az *államháztartás racionalizálásának* elkezdésére már 2004-ben szükség van: az állami intézmények szükségességének felülvizsgálata, a foglalkoztatottak körének és dologi kiadásainak mérséklése. El lehetne kezdeni a főbb közösségi szolgáltatásokat nyújtó rendszerek reformját is, elősegítve a költségvetési kiadások szerkezetének változását.

Át kell gondolni az ERM-2-be és az euróövezetbe történő belépés időpontját, mivel a 2008-as csatlakozás csak több szerencsés előfeltétel egybeesése esetén reális.

Az elmúlt két-három év ellentmondásos gazdaságpolitikai lépései által okozott – elsősorban a monetáris és fiskális politika közötti összhang hiánya miatti – hitelességvesztés egyértelműen megnyilvánult az árfolyam kiszámíthatatlanságában és instabilitásában, a gazdasági szereplők várakozásainak kedvezőtlen alakulásában, a szociális partnerek egymás iránti bizalmatlanságában. 2004-re az elhatározott gazdaságpolitika az egyensúlytalanságot jelentős mértékben képes javítani, és a későbbiekben az ellentmondások mértékét alapvetően az államháztartási kiigazítás szintje és a jövedelemfolyamatok alakulása, a kamatszint csökkentésének mértéke és időzítése, valamint a kívánt árfolyamszint és ehhez szükséges eszközök alkalmazása határozhatja meg, természetesen kedvező külső és belső gazdasági környezetben.

Botos Balázs,

közgazdász

MOZGÁSTÉR ÉS GAZDASÁGPOLITIKA – KÉRDOJELEKKEL

Az örökzöld és nemritkán erősen átpolitizált kérdésre, miszerint hogyan ítélné meg gazdaságpolitikánk mozgásterét a következő években, nagyon rövid és terjedelmes válasz egyaránt adható. Egy azonban biztos: nem túl rózsásak a kilátásaink ezen a téren (sem). Mielőtt azonban megkísérelném a feladatok és a lehetőségek felvázolását, érde-

mes kitérni egy gondolattal arra, hogy a mozgástérrel vagy magával a gazdaságpolitikával van-e gond. Hajlamos vagyok azt feltételezni, hogy mindkettővel!

Mozgásterünk korlátai, pontosabban a korlátokat jelentő tényezők jól ismertek. A nemzetközi gazdasági klímát erősen befolyásoló amerikai gazdasági égbolt sem felhőtlen még, s a számunkra meghatározó európai gazdasági növekedés, beleértve sajnos Németországot is, évek óta igen alacsony. Jóllehet mind EU-szinten, mind Németországban konkrét elképzelések születtek és kaptak támogatást a gazdaság fellendítése érdekében, valószínűsíthető, hogy ezek hatása még nem lesz érzékelhető a számunkra legnehezebb, átmeneti időszakban. A nemzetközi keretfeltételek tehát nem a legkedvezőbbek. A gazdaságpolitika egyik fontos kihívása éppen az, hogy erre reagálva segítse a gazdaságot a kedvezőtlen körülmények leküzdésében. A vállalkozói tapasztalatok alapján a magyar gazdaságpolitika ebben nem mindig megfelelő partner.

Gondjaink itthon is vannak. A gazdasági növekedés üteme 2003-ban feltehetőleg nem éri el a 3 százalékot, s 2004-ben sem lehet 3,3-3,5 százaléknál több. Mindez komoly egyensúlytalanságokkal párosul. Az államháztartás hiánya 2003-ban is a GDP 4 százaléka felett lesz, a folyó fizetési mérleg hiánya pedig csaknem duplája a tervezettnek. Mindez persze nem függetleníthető a külgazdasági körülményektől, de ugyanilyen hiba lenne, ha kizárólag mást kárhoznánk gondjaink miatt. Az egyensúlyi problémák természetesen „csak” a makrogazdaság oldaláról adnak jelzéseket, a gazdaságpolitika sérülékenységet azonban számos más, a reálszférából érkező jelzés is bizonyítja.

A kormányzat az elmúlt időben több intézkedéssel igyekezett megállítani a külföldi működő tőke beáramlásának drasztikus visszaesését, aminek nyilvánvalóan vannak „objektív” okai is, hiszen ahogy korábban alacsonyabb működési költségeinkkel mi tudtuk idecsalogatni a külföldi beruházókat, most ugyanezt teszik mások is. Önmagában azonban a munkaerőköltségek relatív drágulása nem elegendő magyarázat, hiszen néhány, velünk csaknem azonos költségszinten levő szomszédos országban nem figyelhető meg ilyen jelentős mértékű visszaesés.

A külföldi tőke szerepe azonban nemcsak az egyensúlyi problémák miatt érdemel kiemelt figyelmet. A legsúlyosabb gond ezzel kapcsolatban a foglalkoztatásra gyakorolt hatása. Az elmúlt héten, egyetlen napon (november 20-án) a napisajtóban a következő hírek jelentek meg:

- leépít tamási gyárában a holland–belga tulajdonban levő Massive International NV/SA, jövő év elején 130 főt bocsátva el,
- az amerikai AES konszern bezárja a lyukói bányát, ezzel mintegy 700 ember munkahelye szűnik meg,
- felszámolják a Komplex nagyatádi gyárát, a jelenlegi 130 dolgozóból jó esetben is csak 50-60 továbbfoglalkoztatására lesz lehetőség,
- 80 dolgozójától kénytelen megrendelés hiányában megválni a szentgotthárdi, olasz tulajdonban levő Lurotex Kft.,
- folytatódnak az elbocsátások az Alba Régia Építő Holding Rt.-nél, ahol az elmúlt néhány hónap leforgása alatt mintegy 350-en veszítették el munkájukat.

Voltak szerencsére kedvezőbb hírek is, például a GE Medical Systems új budapesti fejlesztőközpontjának beruházásáról, vagy arról, hogy az uniós csatlakozás után a kanadai tőkebefektetés a sokszorosára nőhet. A tendencia azonban egyértelmű, s az is, hogy a hivatkozási alapot a költségek emelkedése, a megrendelések visszaesése, a korábbi társasági és egyéb adókedvezmények bizonytalanná válása jelentik. Különösen figyelemreméltó a szentgotthárdi textilipari cég esete, amely a kiváló minőség és kedvező árak ellenére sorozatosan maradt alul a hazai közbeszerzési pályázatokon.

Mit tehet, mit kell tennie a gazdaságpolitikának ilyen helyzetben, az unióba való belépés küszöbén? A kulcsszó nyilvánvalóan a versenyképesség. Akkor tudjuk megállítani

a kialakult kedvezőtlen tendenciákat, akkor tudjuk elkerülni, hogy már a belépés pillanatában gyenge lábakon álló, másodosztályú partnerként kezeljenek bennünket, ha a gazdaság szereplői a bel- és külső piacokon egyaránt képesek megtartani meglévő pozícióikat, illetve meghódítani újakat. Ez pedig csak akkor lesz lehetséges, ha a vállalatok belső erőfeszítései párosulnak a kormányzati gazdaságpolitika versenyképességet segítő intézkedéseivel. (Például a K+F, az innováció terén.)

Költségvetési szempontból nemcsak 2003, hanem várhatóan 2004–2005 is feszültségekkel lesz terhes. Gondoljunk csak arra az egyetlen, ma már jól ismert tényre, hogy a költségvetés vámbevétele fokozatosan a jelenleginek egytizedére fog csökkenni, hiszen a vámbevételek nagy részét az uniós költségvetésbe kell befizetni. Igen veszélyes lehet, ha ezt a bevételkiesést a költségvetés a vállalkozókon, vállalkozásokon szeretné „behozni” újabb megszorítások, áremelések révén. Hiszen amire most szükség van, az nem más, mint hatékonyan segíteni – ahogy és amíg lehet – a piacképességet. Jóval több pénzre lenne szükség a kollektív exportpromóció terén, az exporthitelezés és a kockázatbiztosítás rugalmasabb szabályaira, a világ gazdaság dinamikusan fejlődő régióiban levő magyar jelenlét erősítésére. Az elmúlt évek háborús helyreállítási lehetőségeiben való erőteljesebb részvételtől sorra lemaradtunk. Jó lenne, ha a gazdaságdiplomácia fokozná erőfeszítéseit annak érdekében, hogy ez Irakban ne így legyen.

A versenyképesség növelésének követelménye nem könnyen, de teljesíthető feladat. Az OECD legújabb országjelentése is úgy véli, hogy az uniós konvergencia nyomán javul a magyar gazdaság versenyképessége, és ebben nagy szerepe van azon gazdaságpolitikai döntéseknek, amelyek jövő évre csökkentik a vállalkozások adóterheit. Az exportorientáció erősítése szintén meghatározó lehet. A Magyar Külgazdasági Szövetség úgy véli, hogy csatlakozásunk után növelhető a – statisztikai szempontból ugyan már belpiaci értékesítésként számon tartott – tagországokba irányuló kivitel. Ez egyébként elválaszthatatlan a már említett külfölditőke-bevonás erősítésétől, hiszen mint ahogyan eddig is, az ide betelepült vállalkozások általában exportvezéreltek voltak, s az új befektetések is újabb és újabb beszállítók számára tehetik lehetővé a piacra lépést.

Az exportorientáció fokozásának igen fontos feltétele, hogy a megfelelő információk eljussanak a megfelelő helyekre. Ez igaz az Európai Unió és más régiók vonatkozásában is, s nem is igazán igényel többletforrásokat. A Magyar Külgazdasági Szövetség – számos más civil és szakmai szervezethez hasonlóan – szemináriumsorozattal igyekszik segíteni a vállalkozások uniós felkészülését. De vannak feladataink a piaci információk továbbításában is. Ha az ITDH kereskedelmi szolgálata, illetve a külgazdasági attasék a magyar vállalati szektorra „testre szabott” tájékoztatást adnának közvetlenül a szövetségnek – például Kína, Japán, Dél-Korea, Szingapúr, Malajzia, Vietnam, Thaiföld, India, Pakisztán és Irán piaci helyzetéről, hogy mit érdemes oda kiszállítani, onnan importálni, kik a főbb versenytársak, milyen kockázati tényezők léphetnek fel az ügylet lebonyolítása során stb. –, ezeket az információkat a Szövetség továbbítaná tagjaihoz. Mind ez persze gazdaságpolitikai vetületben apróságnak tűnik, de a reálfolyamatokat végül a sok kis lépés határozza meg.

A fizikai kísérletek igazolták, hogy az élettelen és az élő anyag egyaránt megváltozik attól, hogy „megfigyelik”, azaz kapcsolatba lépnek vele. Heisenberg bizonytalansági relációja – tehát, hogy egy elemi részecskének a megfigyelő vagy a helyzetét, vagy a sebességét képes meghatározni, de a kettőt egyszerre nem, mert a megfigyelés megváltoztatja a részecske mozgását – minden élő és élettelen anyagra, így a társadalomra és a gazdaságra is érvényes. A gazdaságpolitika gazdaságról alkotott felfogása már önmagában megváltoztatja a gazdaság helyzetét, mert a vélemények és az értékelések már megszületésükkel módosítják a gazdasági folyamatok irányát és sebességét. A magyar gazdaságpolitika EU-csatlakozás utáni mozgásterére megfogalmazott vélemények már gondolatként módosítják mozgásterünket. A korlátok hangsúlyozása szűkíti, a lehetőségek előtérbe helyezése tágítja a magyar gazdaság és gazdaságpolitika mozgásterét. Ha sokszor mondják rólunk, hogy sántítunk, akkor sántítani fogunk, de ha gyakran dicsérik mozgásunkat, akkor valóban szépen járunk majd.

Bővül vagy szűkül Magyarország mozgástere az Európai Unióba való belépéssel? Egyértelműen bővül, mert egy nálunk fejlettebb gazdasági közösséghez társulunk. Befolyásolja-e a társulás időpontja a mozgásteret? Döntően nem, mert a magyar gazdaság mély globális beágyazottsága miatt „kint” és „bent” azonos az idő, a globális gazdaság állapota csatlakozás nélkül is hatna ránk, de a csatlakozással sem leszünk védettek a globális hatások ellen. A magyar gazdaság sikerét döntően nem a külső globális és európai konjunkturális feltételek határozzák meg, hanem a magyar kultúra, a társadalom, a gazdaság és a politika állapota, mégpedig ebben a sorrendben. A politika és a gazdaságpolitika abban a helyzetben van, hogy tágíthatja vagy szűkítheti a mozgásteret, gyorsíthatja vagy lassíthatja a felzárkózást, de azt alapvetően a kultúra, a társadalom és a gazdaság belső mozgásai határozzák meg.

Hogyan viselkedett a magyar politika és gazdaságpolitika az elmúlt hét évben a mozgástér alakítása terén? Alapvetően jól vizsgázott. 1997–2000 között egy globális és európai konjunkturális időszakban jól használta ki a külfölditöke-bevonás, az export által vezérelt növekedés és az egyensúlyi feltételek közötti növekedés lehetőségeit. 2001–2003 között egy globális és európai gyenge konjunkturális szakaszban hasonlóan jól alkalmazta az anticiklikus gazdaságpolitika eszközeit. A külső feltételekben alapvetően különböző két szakaszban sikeresen módosította a gazdaságpolitikát, felismerve, hogy eltérő környezetben változatlan politikával nem lehet azonos eredményt elérni. A politika és a gazdaságpolitika az 1997–2003 közötti hét évben tágította Magyarország mozgásterét, mert két stratégiai területen az ország elérte történelmi célját: a NATO- és az EU-tagságot.

Az 1990 és 2003 közötti hosszú átmeneti időszak ebben az évben lezárul, 2004 már egy új korszak első éve lesz. Az új korszakban már nem a NATO-tagság és az EU-csatlakozás, hanem az európai életszínvonalhoz és az európai gazdasági fejlettséghez való felzárkózás lesz Magyarország stratégiai célja. Korábbi két stratégiai célunkat két eszközzel értük el: a többpárti parlamentáris demokrácia felépítésével és a globálisan integrált piacgazdaság megeremtésével. Az állampárti rend lebontása, a jogállami intézmények felállítása, a szabad választások és a stabil politikai keretek elengedhetetlen feltételei voltak annak, hogy alkalmasak legyünk a NATO- és az EU-tagságra. Hasonlóan, az állami tulajdon magántulajdonra váltása, a külkereskedelmi liberalizáció, a

piacgazdasági intézmények felállítása és a külfölditöke-bevonás révén elért globális integráció egyaránt szükséges volt ahhoz, hogy 2004-ben az Európai Unió tagjai legyünk. Történelmi jelentőségű stratégiai céljainkat olyan eszközökkel értük el, amelyek alapvető szakítást jelentettek a korábbi, 1990 előtti Magyarország működésével.

Ez természetes, hiszen egy állampárti politikai berendezkedéssel és az állami tulajdon elsőbbségére épülő államszocialista tervgazdasággal nem lehetnénk tagjai sem a NATO, sem az EU közösségének.

A stratégiai célok kitűzése már meghatározza, hogy milyen eszközökkel lehet a célokat elérni, és történelmi léptékű stratégiai célok logikusan igényelnek gyökeres fordulatot az alkalmazott politikai és gazdaságpolitikai eszközökben.

A 2004 utáni hosszabb időszakban Magyarország két új, történelmi léptékű stratégiai célja az európai életszínvonal és az európai gazdasági fejlettség elérése. Új célnak azért tekintem ezeket, mert 1990-ben még nem tűztük magunk elé, hogy 10-15 év alatt elérjük az átlagos európai életszínvonalat és fejlettséget, ez nem is lett volna reális, eszközeinket sem e célok alapján választottuk ki az 1990–2003 közötti időszakban. Bár a korszak végén – 2001–2003 között – már megjelentek azok a gazdaságpolitikai jegyek, amelyek a jövedelmek gyors felzárkóztatásával és a gazdasági növekedés EU-átlagos szinthez képesti gyorsításával az „utolérés” céljaihoz köthetők, de a korszak egészét nem az „utolérés”, hanem a „belépésre való alkalmasság” politikája jellemezte.

A két új stratégiai cél eléréséhez új politikai és gazdaságpolitikai eszközök szükségesek, ahogy az 1990–2003 közötti két történelmi cél elérését is az 1990 előtt alkalmazott politikai kerettel és gazdaságpolitikával való szakítás tette lehetővé. A politika területén olyan fordulatra van szükség, ami jelentőségében az 1990-es rendszerváltoztatáshoz mérhető, mert az 1990–2003 között érvényesült magyar politika változatlan folytatásával nem érhetjük el a 2004 utáni korszak két stratégiai célját. A politikai váltás középpontjában a helyi, nemzeti, európai és globális érdekek közötti kapcsolat átrendezése áll.

1990–1996 között a magyar politika szinte kizárólag a globális és az európai érdekek érvényesítését segítette elő, a nemzeti és a helyi érdekek képviselője – néhány esettől és pillanattól eltekintve – nem volt jelen a magyar politika döntéseiben. 1997–2003 között folyamatosan erősödött a helyi és a nemzeti érdekek képviselője a magyar politikában. Ez megjelent nemzetpolitikai döntésekben (státustörvény), jelképes politikákban (millenniumi ünnepségek, történelmi filmek, kulturális építkezések), a Széchenyi-tervben és az anticiklikus gazdaságpolitikában. 2003 végéig mind az Orbán-kormány, mind a Medgyessy-kormány gazdaságpolitikája anticiklikusnak tekinthető, ezért illeszkedik az 1997-től folyamatosan erősödő nemzeti és helyi érdekérvényesítés folyamatába.

2004-től olyan fordulatra van szükség a már EU-tag Magyarország politikai és kormányzati működésében, amely felértékeli a helyi és a nemzeti érdekeket, és ezekből vezeti le az európai és a globális kapcsolatokat. Ahogy 1990 után megfordítottuk az állam és a választópolgár kapcsolatát, úgy vált szükségessé 2004 után megfordítani a globális és az európai, valamint a helyi és a nemzeti érdekek sorrendjét. Az Európai Unió tagjaként arra van szükség, hogy minden politikai és kormányzati döntés alapvető irányítójá a helyi és a nemzeti érdekek érvényesítése legyen, belül és kívül egyaránt. Magyarországon a demokrácia megeremtése félidőben tart, mert már a választópolgártól függ az állam, és nem fordítva, de az állam még nem képviseli teljes erejével a választópolgárok érdekeit. Ha így lett volna, nem lett volna minden választást követően kormányváltás.

A politikai fordulat mellett hasonlóan jelentős váltásra van szükség a gazdaságpolitikában is, ahogy a demokrácia mellett a piacgazdaság megeremtésére is szükség volt a korábbi szakasz két stratégiai céljának eléréséhez. Itt a három nagy globális gazdasági modell – angolszász, európai és ázsiai – sikeres, és a magyar gazdaságban alkalmazható

elemeinek ötvözése a fordulat lényege. A piacgazdaság megteremtése is féldőben tart Magyarországon, akár a demokráciáé, mert már döntően piaci intézményekre épül a gazdaság működése, de még nem a magyar gazdaság lehetőségeinek kiaknázása jellemzi a piacgazdaság működését. Ha így lett volna, akkor nem 2001 körül értük volna el az 1989-es induló szintet a gazdasági teljesítmény és az életszínvonal meghatározó területein.

A magyar érdekek érvényesítésére épülő politika kialakítása és a hazai lehetőségeket kiaknázó magyar piacgazdasági modell felépítése jelenti azt a két új eszközt, amellyel elérhetjük az új időszak két új célját. A magyar mozgáster azért van mozgásban és azért tágul, mert ez a két új eszköz lényegesen hatékonyabb, mint a korábban használt „megfelelési” politika, és a szinte kizárólag az angolszász szabadpiaci modellre épülő magyarországi piacgazdaság. Mozgásterünk már attól tágul, hogy elfogadjuk, hogy képesek vagyunk tágítani. Ez, lássuk be, még nem is olyan nehéz feladat, de valóban ez az első lépés.

Palánkai Tibor

**akadémikus, a Budapesti Közgazdaság-tudományi
és Államigazgatási Egyetem egyetemi tanára**

A csatlakozási kritériumok alapján a most belépő országoknak az EU-integráció céljait teljes mértékben el kell fogadniuk, s nincs kimaradási lehetőségük (opting out) semmilyen közös politikából, így a gazdasági és monetáris unióból sem. Hasonlóan a többi csatlakozóhoz, ilyen kimaradási lehetőséggel Magyarország nem is kívánna élni, sőt, az eurózónához való csatlakozásra viszonylag közeli határidőt tűzött ki, amikor annak időpontját saját maga számára 2008-ban határozta meg.

A monetáris uniót a jelenlegi EU-országok három szakaszban, gyakorlatilag 12 év alatt valósították meg. Az EU 1990 és 1994 között (első szakasz) a monetáris unió alapján az egységes belső piac kialakítását tekintette, 1994 és 1999 között 5 évet adott magának (második szakasz), hogy végrehajtsa a monetáris és fiskális stabilizációt (maastrichti konvergenciakritériumok teljesítése), és további három évet (1999–2002), hogy az euróra való áttérés után az eurót készpénzformában is bevezesse. A monetáris unió kiépítése önmagában több évet igényel.

Magyarország a csatlakozási szerződésnek megfelelően 2004. május 1-jével belép *mind az egységes piacba, mind a gazdasági és monetáris unióba* – megfelelő „derogációk” mellett. Az egységes piaccal kapcsolatban a derogációk technikai jellegűek, kettő kivételével (a munkaerő-áramlás és a termőföld külföldieknek való értékesítése), de mindegyikre pontos határidők vannak, vagyis az átmeneti időszakok pontosan ütemezettek. Nem ez a helyzet a monetáris unió szakaszolásával. Az egységes piacba való azonnali belépésünk azt jelenti, hogy a gazdasági és monetáris unió „első” szakaszát átugorjuk, s gyakorlatilag *rögtön a második szakaszba lépünk*. A tagsággal a gazdaságpolitika „közös ügyé” (common concern) válik, és stabilitásorientált gazdaságpolitikára kell törekednünk. Az EU ugyanakkor a második szakasz végére, vagyis az eurózónához való csatlakozásra nem szab határidőt, így nem ad konkrét átmeneti időszakot számunkra.

A nézeteltérések onnan származnak, hogy az unió (a Bizottság és az Európai Központi Bank) nemcsak hogy nem akar ilyen határidőt szabni, hanem vannak jelek, hogy azt igyekszik mennél inkább kitolni. A monetáris integrációt illetően ugyan nincs „kimaradási” lehetőségünk, de egyelőre az EU részéről *bizonytalan a politikai akarat* az eurózónához való gyors csatlakozásunkra vonatkozóan, s ezt nem hagyhatjuk figyelmen

kívül. A megfontolás és az indok egyszerű: a monetáris integráció szempontjából destabilizáló veszélynek tekintenek bennünket.

A monetáris integráció körüli politikai megfontolásokat aligha lehet ugyan tagadni, mégis alapvetően logikusan következett az integráltság elért állapotából: a kereskedelmi összefonódottságból (ahol az összkereskedelem kétharmada az egymás közötti forgalomból adódik), a vállalati és tőkekapcsolatok magas szintjéből, s nem utolsósorban magából az egységes piacból. A program nem véletlenül volt tehát sikerre ítéelve.

A magyar gazdaság megfontolásai és kényszerei hasonlóak. Az EU aránya a mi külkereskedelmünkben is kétharmad körüli szinten van, gyorsan nő az intraszektorális együttműködés, és a magyar gazdaság fejlett exportszektoraiban a transznacionális társaságok dominálnak.

A magyar gazdaság az elmúlt években egyre inkább lecsúszott a fenntartható növekedési pályáról. Magyarország – a gyakorlatilag az 1970-es évek óta tartó stagnálás (jó esetben évi 1-2 százalékos növekedés, amit 1991–1993 között a GDP 20 százalékos csökkenése „szakított meg”), a mintegy 25 éves stop-go ciklus után – csak néhány évig (1997 és 2001 között) volt képes ilyen pályán maradni. Nem kétséges, hogy ennek kiinduló alapja a szigorú költségvetési stabilizáció volt (Bokros-csomag), amelyet a transznacionális tőke által végrehajtott fejlesztések alapján betetőzött a strukturális modernizáció. A versenyképes export erőteljesen generálta a növekedést, s alapja volt fenntarthatóságának. A letérés a fenntartható növekedési pályáról a fiskális és monetáris szigor feladásával kezdődött, függetlenül attól, hogy milyen szerepet játszott ebben a globális recesszió. Lehet azon vitatkozni, milyen mértékű és veszélyes ez a lesodródás, de a stabilizációt aligha lehet megkerülni. A magyar gazdaság növekedése 2003-ra a korábbi 4-5 százalékos körüli szintről 3,2 százalékra csökkent, a költségvetési hiány eléri a 4,8 százalékot, a fizetési mérleg hiánya megnőtt, az infláció ismét növekszik, s ami a legsúlyosabb, hogy a számunkra létfontosságú évi legalább 1,5-2 milliárd dollár bejövő működő tőke nem biztosított.

Amennyiben az a kérdés, hogy 2008-ban, vagy akár 2010-ben csatlakozunk-e, akkor az aggályoskodóknak az az érve, miszerint nem kellene elsietni, nem sokat ér. Véleményem szerint a kormány és a Nemzeti Bank helyesen járt el, amikor határidőt tűzött ki mind az árfolyam-mechanizmushoz, mind az eurózónához történő csatlakozásra. A kérdés ugyanis nem az, meddig kell várnunk arra, hogy majd csak jobbra fordulnak a dolgok, hanem az, mit kell tennünk, hogy ez minél hamarabb megtörténjen. Bármilyen mértékben is függünk a külső tényezőktől, aligha kell érvelni annak mozgósító és fegyelmező hatása mellett, hogy kitűzzük, mikorra akarjuk a gazdaságunkat rendbe tenni. A magyar gazdaság jelenlegi állapota és normális világgazdasági körülmények mellett reális, hogy mintegy 5 év alatt a gazdaságot újra egyenesbe hozzuk.

A rövid távú válságkezelést illetően reálisak azok a felvetések, miszerint különösen nagy nehézséget és feszültséget okozhat az árfolyam-politika kiiktatása és a költségvetési korlát (3 százalék) merev kezelése. Ez nemcsak a csatlakozók, hanem a jelenlegi tagok (köztük az EU vezető országai) problémája is.

Más kérdés a hosszabb távú felzárkózás. Az árfolyam-politika nem fejlesztéspolitikai eszköz. Az árfolyammal nem lehet struktúrakorszerűsítő politikát folytatni. A leértékelés versenyképesség-javító hatása csak átmeneti, s tapasztalatok szerint néhány hónap alatt elolvad. Az árfolyam kereskedelempolitikai szerepe különösen leértékelődött a transznacionalizálódással, a kölcsönös beszállítások jelentős szerepével, ami azt jelenti, hogy leértékeléssel az exportoldal versenyképességének javítása elfolyik az import drágulása következtében. A leértékelés csak a nagy hazai inputú ágazatoknak nyújthat átmeneti (adott esetben konjunkturálisan fontos) segítséget. Miután a kereskedelem a nemzetközi áramlásoknak egyre kisebb töredéke, az árfolyam egyre inkább pénzpolitikai

(antiinflációs) eszközzé vált. Az eurózónán belüli *de facto* felértékelődési hatások (a várhatóan átlagosnál nagyobb inflációnk miatt) segítik az árak mérséklését. A versenyképesség ilyen romlását a termelékenység javulásával lehet és kell ellensúlyozni.

A felzárkózó országok (Portugália, Írország stb.) az elmúlt években a közös monetáris politika következtében nemcsak viszonylag alacsony kamatokat élvezhettek, hanem a negatív vagy közel negatív reálkamatlábaik mellett (az átlagosnál magasabb infláció miatt), növekedési szempontból kedvező helyzetbe jutottak. Példájuk azt igazolja, hogy a monetáris unió nem akadályozza a *felzárkózó növekedésnek* (ami az EU átlagos növekedését meghaladja). Éppen ellenkezőleg. A „buborék” gazdasági tendenciákra viszont fel kell készülni.

Milyen lépésekre lenne tehát szükség, hogy megvalósulhasson gyors csatlakozásunk az eurózónához?

A teendők, véleményem szerint, viszonylag egyszerűek. Fokozatosan teljesíteni kell a csatlakozási kritériumokat, haladék nélkül stabilizálni kell a magyar gazdaságot, összekapcsolva ezt a strukturális reformokkal. Vagyis, nem elég a konvergenciakritériumok teljesítése. A stabilizációnak a strukturális reformok következetes végrehajtásával kell járnia. Nem elég a költségvetési hiánynak a 3 százalékos körüli szintre való leszorítása, hanem az egyensúlyt a társadalmi újraelosztás alacsonyabb szintjén kellene végbevinni. Ennek jelenlegi 50 százalékos körüli szintje az egyik legmagasabb, nemcsak Európában, hanem szűkebb régiókban is, s ha versenyképességünket javítani szeretnénk, akkor nem kerülhető el ennek változtatása. Számos vonatkozásban magasak az adóink, s bérköltségelőnyünket rontják a viszonylagosan magas társadalombiztosítási elvonások. Miután pedig ezek rossz hatékonysággal hasznosulnak, jóléti szempontból sem hozzák a szándékolt eredményt. A leghatékonyabban az a forint javítja a társadalom jólétét – még bizonyos határok között szociális vonatkozásban is –, amelyet nem veszünk el tőle. Például az egészségügy vagy az oktatásügy reformja – vitatható hiányosságai ellenére is – jó irányba mozdult, és szükség lenne a közigazgatás racionalizálására is. A strukturális reformok csak akkor hoznak eredményt, ha érezhetően csökkennek a költségvetési kiadások, s lehetővé teszik az érdemleges adócsökkentések végrehajtását. A fiskális és monetáris stabilizáció nyitja meg igazán újra az utat a fenntartható és felzárkózó növekedéshez.

Miközben vissza kell szerezni a külföldi befektetők bizalmát, s helyre kell állítani a transznacionális tőke szerepét a gazdasági-fejlesztési folyamatokban, nem szabad elfeledkeznünk az *átgondolt modernizációs és strukturakorszerűsítő politika* szükségességéről. A lisszaboni folyamatot (például a közigazgatás, az egészségügy elektronizálása, az internethasználat, az infrastruktúra fejlesztése) nekünk is komolyan kell vennünk, s a jó tervek után további tudatos lépésekre van szükség megvalósítása érdekében.

A *fenntartható és felzárkózó növekedés*, a strukturális modernizáció, valamint a fiskális-monetáris stabilitás vagy stabilizáció nincsenek ellentétben egymással. Ellenkezőleg, az elmúlt évek tapasztalatai egyértelműen bizonyítják – a magyar gazdaságra is –, hogy fenntartható növekedés nem biztosítható az ily módon értelmezett stabilizáció nélkül. A monetáris unió korántsem zárja ki azokat az *egyensúlyi konstellációkat*, amelyek mellett a fenntarthatóság és a felzárkózás biztosítható. A fiskális restriktiókat ellensúlyozza az alacsony kamatok növekedést ösztönző hatása, a felértékelődést, ami fékezi az inflációt, a versenyképesség szempontjából kiegyenlítheti a termelékenység növekedése, ez utóbbi viszont alapul szolgálhat a reálbérek emelkedéséhez. Ha pedig a reálbéreket a piaci realitások alapján növelik, akkor nem kell versenyképesség-romlással sem számolni.

Az is világos, hogy a gazdaság ilyen dinamikus egyensúlyi struktúrája nem érhető el *megfelelő politika és gazdaságpolitikák* („policy mix”) nélkül. Meggyőződésem: új típusú gazdaságpolitizálás van szükség, olyanra, amely átértékeli e „mixtúra” egyes elemeit

(fejlesztés-, jövedelem-, szociál- vagy szektorális politika), és azok egymáshoz való viszonyát is. A dolgok lényege ez, s úgy gondolom, hogy *az igazi vitát erről kellene folytatni*.

A magyar gazdaság átgondolt és határozott gazdaságpolitikai programmal stabilizálható, s az évtized második felére a világ gazdaság feltételezhető fellendülése mellett visszaállítható a fenntartható növekedési pályára. Az eurózónához való csatlakozás időpontjának 2008-ra való kitűzésével a kormány és a Nemzeti Bank helyesen járt el, s helyes, ha gazdaságpolitikai cselekvési programját ennek rendeli alá. Az általunk nem kontrollálható külső tényezők kényszeríthetnek arra, hogy ezt az időpontot ki kell tolni 2009-re vagy 2010-re, de ennek nincsen stratégiai jelentősége. A stabilizáció szigorú menetrendje nem mond annak ellent, hogy nem szükséges és nem kívánatos a célok erőltetett megvalósítása (irreális inflációs célok kitűzése, a felértékelődés túlzó forszírozása, vagy a költségvetési hiány erőltetett csökkentése). A stabilizáció érdekében felelős politizálásra, politikai és társadalmi konszenzusra van szükség. A valóságtól elszakadó ígéretések és követelések, a populizmus és a demagógia nem engedhetők meg. Nem fogadható el és semmi nem indokolja, hogy az EU velünk szemben az eurózónába való belépés feltételeit (konvergenciakritériumok) az eddig csatlakozókhöz képest szigorítsa. A Stabilitási Paktum előírásai nincsenek összhangban a csatlakozó országok feltételeivel, azok reformra szorulnak. A szilárd és inflációmentes euró nekünk is érdekünk, ezért nem a feltételek felpuhítására, hanem azok rugalmasabbá tételére és finomítására van szükség.

Végül az ütemezésről. Miközben nyilvánvalóan ugyanazokat a feltételeket kell teljesítenünk, és ugyanazokat a lépéseket kell végigvinnünk, mint az eurózónához csatlakozott országoknak korábban, az időbeni ütemezésben nem kell követnünk az euró bevezetésének akkori szakaszolását. Nekünk már létező eurózónába kell belépünk, mi az eurót átveszszük. Az előttünk álló feladatok így egymásba csúsznak. A stabilizációs követelmények teljesítésével párhuzamosan tehetjük meg az intézkedéseket az euró készpénzként történő bevezetésének gyors megvalósítására. Megfontolandó, pontosabban megvizsgálandó, hogy már ezt megelőzően – hasonlóan néhány más országhoz – kellene-e, valamint mikor és milyen módon lehetne az eurót törvényes fizetési eszközzé tenni?

Petschnig Mária Zita,

a Pénzügykutató Rt. főmunkatársa

MOZGÁSTÉR – RÖVID ÉS HOSSZABB TÁVON

A gazdaságpolitika mozgásterét a mindenkori kormány cselekvési lehetőségét jelenti, amelyet a kabinet a költségvetési politikán, a jövedelem- és árpolitikán, valamint a jegybank monetáris politikájával egyeztetve használhat ki. Hogy mekkora a kormány mozgásterét, az függ a növekedés dinamikájától és a korábban vállalt kötelezettségektől. Ez utóbbiak közé sorolódik az adósságszolgálat, valamint a nemzetközi intézményekkel, illetve a választópolgárokkal szemben vállalt tételes kötelezettség számos változata. Az előbbi kettőnél csak végső soron ajánlatos haladékot kérni, a legutóbb említettnek azonban nagyobb rugalmassággal alakíthatók a feltételek, cserélhetők esetleg az egyes elemek, vagyis itt szintén van valamiféle elmozdulási lehetőség, megfelelő politizálással a gazdaságpolitika mozgásterét így is bővíthető.

A gazdaságpolitika mozgásterét amúgy mindig szűk (az ellenkezőjére panaszkodni nemigen szoktak), a társadalmi igényekhez, vágyakhoz mérten különösen. De valamiféle mozgástér mindig adott, hiszen a kormányoknak mindig van döntési lehetőségük, legfel-

jebb belebuknak abba. Eszerint a mozgástér lehet kedvező, vagy kedvezőtlen. Kedvező jó konjunktúrában, kedvezőtlen recesszióban, adósságokkal terhelt. Ám a kedvező konjunktúra nyújtotta nagyobb szabadságnak sem feltétlenül pozitív – a társadalom hosszabb távú fejlődését tekintve – a hozadéka, mint ahogy korántsem negatív a beszorított, kényszerhelyzetben fogant döntések következménye.

Az előbbire példa az Orbán-kormány, amely rendezett körülmények közt vette át az országot, kedvező ciklusfázisban, jó lehetőségeit mégsem a gazdaság hosszabb távú kiegyensúlyozott és magas növekedési ütemet garantáló pályára állítására (illetve ott tartására) használta fel, hanem saját klientúrájának kiépítésére és szimbolikus politizálásának megerősítésére. Egyetlen strukturális reformba sem kezdett bele, noha a kegyelmi periódusban lett volna erre lehetősége. Egyedül az EU-konformitást erősítő adóreform munkálatait indította el 1999 elején, ám ezt nem sokkal később – a koszovói háborúra hivatkozva – átmenetileg felfüggesztette, és ez így is maradt 2002-ig. Pedig 2000-ben – amikortól az új elosztási mértékek érvényesültek volna – „csúcsra járatódott” a magyar és az európai gazdaság is, a mozgástér – ha úgy tetszik – nem volt szűk. Csakhogy a politikai igények többnyire meghatározzák azt, hogy mire használja fel a kabinet a növekedési többletek nyújtotta gazdasági lehetőségeket – és ez történt esetünkben is.

Kényszerhelyzetben többnyire a politika engedelmeskedik a „menteni kéne, ami menthető” jegyében. Erre láttunk példát, amikor *Kupa Mihály* 1992-ben elengedte a „sokterápiát”, illetve még egyértelműbben, amikor *Horn Gyula* egyetértésével *Bokros Lajos* meghirdette a stabilizációs csomagot. Egyik esetben sem volt kedvező és nagy a gazdaságpolitika mozgástere, és a beszorítottságban mégis születhettek jó, előremutató döntések.

Nem az a kérdés tehát, hogy mennyire korlátozott a kormány cselekvési lehetősége, hanem hogy a lehetőségét mire használja fel. A „mire használja” kérdését viszont „béké-időben”, vagyis ha nincs kényszerhelyzet, a többnyire rövid távú célokat követő politika alapvetően meghatározza.

2004-ben valamivel kedvezőbb lesz a helyzet, mint ami akár fél évvel korábban is felrajzolódott mind az unió, mind a magyar gazdaság növekedését illetően. Az élénkülés jelei már 2003. második felében kiütköztek a vállalati hitelkereslet felpörgésében – a magas reálkamatlábak ellenére is, a feldolgozóipari beruházások növekedésében, az ipari dinamikát erősítő ipari export tartósnak tűnő, jó lendületében, a munkanélküliség rátájának évközi csökkenésében és az aktivitási ráta további emelkedésében. Az Európai Unióból érkező jelentések is egyre másra azt erősítik, hogy a régió – és benne Németország – túljutott a konjunktúraciklus mélypontján, és 2004-ben 1,5-2 százalékos GDP-növekedés is lehetséges, mérséklődő inflációs ráta mellett. Ám a részünkre megállapított EU-források felső határa ettől még nem fog emelkedni, legfeljebb a további tárgyalások feltételei javulnak, ha a növekedési lendület tartóssá válik.

A 2004-re szóló államháztartási törvény elfogadásával a kormány részben korrigálja korábbi döntéseinek következményeit, részben előremutat, részben olyan újabb torlaszokat emel, amelyeket később majd le kell bontani. Rövid távon – a költségvetés által elfogadottan – legfeljebb arra van lehetősége, hogy nem engedi romlani az állapotokat, amibe beleértendő, hogy nem engedi veszni hagyni az uniós lehetőségeket. A 2004-re kirajzolódó gazdaságpolitika jobbnak ígérkezik a 2003. évinél, mert „válságmenedzselést” is tartalmaz, de kedvezőtlenebbnek a szükségesnek gondoltnál – ha jól értettem, a szerkesztőségi körkérdés, ez utóbbi számbavételére biztatott. A „szükséges” esetünkben nem valami elméletileg kívánatos célrendszer lenne, hanem nagyon is gyakorlatias: az eurózónához való csatlakozás feltételeinek megfelelő ütemű és tartalmú egyengetése. Ebből a szempontból a gazdaságpolitika rövid távú, 2004. évi irányultsága kevésbé kedvező (ahhoz képest, hogy rosszabb is lehetne, természetesen

jó, de nem ez a mérce), a szükséges fordulatnál mindenképpen kevesebb, amit a következő tételek támasztanak alá.

– Igaz, az államháztartás hiánya 1 százalékponttal csökken a 2003. évihez képest, csak hogy nem 4,8 százalékról 3,8 százalékra, hanem 5,5 százalékról 4,5 százalékra. A maastrichti követelményként támasztott 3 százaléktól tehát jövőre még mindig távol leszünk. Ez után viszont a politikai ciklusnak olyan évei következnek, amikor a kormányok nem megszorítani szoktak, hanem kiengedni. 2006-ra a kívánt cél akkor volna elérhető, ha a GDP-termelés rendkívüli mértékben felgyorsulna – ám ennek ma kevés esélyt adunk.

– A kiigazítás ellenére a központi költségvetés adóssága tovább emelkedik, legfeljebb eladósodásunk növekedési üteme csökken. Ez megint arra utal, hogy a 2004. évi korrekció elégtelen az adósságcsapdából való kijutásra.

– A 2004. évi államháztartásban az elsődleges egyenleg még mindig mínusz, a költségvetés keresletmegszorító hatásáról nincs szó.

– Az államháztartás bevételei és kiadásai gyorsabban emelkednek, mint a várható nominális GDP, a költségvetés tehát nem kivonulni látszik a gazdaságból, hanem épp ellenkezőleg.

– A költségvetés bevételi struktúrájában nincs határozott váltás a dinamizálást erősíteni képes vállalati jövedelmek javára.

– A költségvetés kiadásainál a tökejellegű kifizetések növelése a fogyasztási jellegűek visszaszorítása árán mennyiségi faragásokon és nem reformkonceptiókon nyugszik.

– Az inflációt 2004-ben alapvetően a költségvetés forrásigénye fűti újra fel – főként az indirekt adók növelésével. Ez a legrosszabb, ami történhetett, ti. az adók ilyen-olyan átrámlásával adórendszerünk nem lett EU-konform, viszont az infláció lefelé tartó trendje megtörik, és a többlet-adóbevételeket a jóléti kiadásoknál csak kisebb részben fordítják a közlekedés fejlesztésére. Félő továbbá, hogy a közvetett adók magasabb szintje által kiváltott infláció huzamosabb ideig is megragad, s nem lesz gyorsan legyűrhető.

Ha az infláció nem húzódik le a jegybank által vártak szerint, akkor az MNB kamatot fog emelni, ami csökkenti a növekedés iramát, és növeli az államháztartás kamatterheit. Márpedig a 2005 végére kitűzött 4 százalékos inflációs cél – a jegybank állítása szerint – a felső határ, vagyis 2005 decemberében valójában 3 százalékosnak kellene lenni az inflációnak ahhoz, hogy 2006-ban közelíteni tudjuk az eurózóna inflációs kritériumát. Ezt nem lehetetlen elérni, de nagy a kockázata. A 2004-ben felvállalt döntés, miszerint radikálisan nem nyúlnak bele a költségvetési kiadásokba, nehogy komoly érdeksérelem legyen, viszont az előző kormány kötelezettségvállalásaira még a sajátjukat is rápakolták – a jövő szempontjából igen kedvezőtlen volt. Ezért állítom azt, hogy miközben történnek 2004-ben jó irányú, az euróövezeti tagság elérését előkészítő változások, a kabinet a közvetett adók emelésével felfűtött infláció által újabb legyőzendő akadályt emelt magának.

Sokkal előnyösebb lett volna, ha az árak a támogatások leépítése miatt emelkedtek volna nagyobb mértékben, mert ez az államháztartás kiadási oldalát is csökkentette volna, nagyobb mozgásteret biztosítva a bevételek mérséklésére.

A magyar gazdaság versenyképességét, tökevonzó képességét a gazdaságpolitika úgy tudja erősíteni, ha enyhül a termelés és a profitok fajlagos adóterhelése. Ezt a hosszabb távra szóló gazdaságpolitikának kell kialakítania, aminek kidolgozásában alapos késésben vagyunk, de 2005-re mindenképpen eredményt kellene felmutatnunk, aminek a kiadási oldal kötelezettségvállalásainak faragásával lehetne érvényt szerezni. Ám a redukciónak nem mennyiségi szemléletűnek kellene lenni, mert az mindig vitatható és visszarendezhető, hanem átgondolt programokon alapulónak, amelyek az állami feladatvállalás és ennek bázisán az elosztási arányok újrendezését tartalmazzák.

Ám mivel e programok teljesülésének 2004–2006 között úgyszólván nulla az esélye, nem kell tartani az elosztási rendszer változásának többletinflációs hatásától. Ha lennének is ilyen programok, a politikai megosztottság és szembenállás keresztülhúzná a tervek kivitelezését. Csak az segítene, ha a pártok konszenzusra jutnának abban, hogy nem opponálják, hanem támogatásukról biztosítják a kormányt a rövid távon fájdalmas és csak hosszabb távon eredményt mutató javaslataiban. Ilyen egyezség létrejöttére azonban csak vészhelyzet, fenyegetettség ad esélyt. Mint történt ez 1989 decemberében, amikor az összeomlás elkerülése érdekében kérte meg *Németh Miklós* a Nemzeti Kerekasztal résztvevőit, hogy fogadják el az 1989. évi, jelentős áremeléseket is tartalmazó költségvetést. A magyar Moncloa-terv felvetése is válságos periódusban, a taxisblokádot követően merült fel. Most viszont nincs gazdasági kényszerhelyzet, sőt a növekedési dinamika javulása látszik.

A 2008-ra kitűzött euróövezeti csatlakozás előttünk álló szükséges teendőit, azok helyes sorrendjét a közgazdászok szépen felsorolhatják – mint ahogy a mostani körkérdésre adott válaszokból ez ki is fog derülni –, de egy dolog a normatív elmélet, és más annak kivitelezése. A politikai kormányzásnak – s mindinkább ilyenünk van – a közgazdasági racionalitáson túl más szempontokat is figyelembe kell vennie. S ha a 2004. évi költségvetés összeállításánál és elfogadásánál ennyire gyöngye volt a gazdasági szükség-szerűség érvényesíthetősége, mit várhatunk a választások előtti időben?

Valamelyest segíthetne a Medgyessy-kabinet mozgásterének euró-célirányos kihasználásában az, ha a 2004. évi uniós parlamenti választások a kormánypártok sikerét hoznák. Ennek esélye e cikk írásakor (2003. november) megjósolhatatlan. Az viszont egészen bizonyos, hogy ha a júniusi „időközi választáson” a mai ellenzék aratna babérokat, akkor újból megkérdőjeleződne a kormány legitimitása. Ebben az esetben fel sem merülhetne semmiféle megegyezésre, megállapodásra jutás a szükséges reformlépések felől. Sőt, a politikailag élesebb helyzetben az élénkülésből és – remélhetőleg – az EU-csatlakozásból adódó növekedési többletek nyújtotta nagyobb mozgásteret a kabinet – akárcsak a 2002. évi parlamenti választások után – legitimitásának megerősítésére használná fel, ami egyenlő lenne a költségvetési szigor népszerű intézkedésekkel való megtörésével.

Ekkor – nem kétséges – fel kellene adnunk a 2008. évi euróövezeti csatlakozási szándékunkat, ami hitelességvesztést jelentene a külföldi befektetők előtt. Ám ha választani lehet és/vagy kell a hazai lakosság voksa és a külföldi deviza között, a politika – ha csak nincs kényszerhelyzetben – az előbbi mellett dönt.

A 2008-as eurózónabeli magyar tagság így füstbe ment terv lehet.

Veress József,

az MTA doktora, a BME GTK tanszékvezető egyetemi tanára

MIKÉNT LESZ HAZÁNK FEJLETT ORSZÁG?

Mindenekelőtt szeretném az olvasók egy részével tudatni, hogy bár szívesen hallom a „haza” szót, címbeli alkalmazására a szóismétlés elkerülése miatt („Miként lesz Magyarország fejlett ország?”) került sor, a „Miként lesz Magyarország fejlett állam?” pedig szakmai félreértést okozhatott volna (Állam!).

Bár semmi sem biztos, de talán megkockáztatható: valamennyien azt szeretnénk, hogy Magyarország mint az Európai Unió tagja a fejlett világhoz tartozzon. Senki sem hiheti, hogy a célhoz tartozó időhorizont rövid vagy akár középtávot jelent. Tizenöt, de inkább húsz évről van szó.

Ráadásul – és ezt a Körkérdés is világossá teszi – a gazdaságpolitika mozgásterét befolyásoló külső és belső tényezők egyaránt kedvezőtlenek, e tény taglalására a későbbiekben visszatérek.

Egy, az előzőeknél is súlyosabb dilemmával kell kezdenem, nevezetesen azzal, hogy beszélhetünk-e egyáltalán 2003 végén koherens gazdaságpolitikáról? Megítélésem szerint nem. Gyakorlatilag gazdaságpolitikáról sem beszélhetünk a szó szakmai értelmében. Nem állapotról van szó, hanem folyamatról, ami már 2001 végén elkezdődött.

Véleményem szerint a gazdaságpolitikának vannak bizonyos minimumfeltételei. Ha ezek egyike, másika hiányzik, vagy csak nyomelemeiben áll rendelkezésre, akkor még – korlátozott értelemben – beszélhetünk gazdaságpolitikáról, ha viszont egyetlen feltétel sem adott, akkor bizonyosan nem.

A gazdaságpolitika minimumfeltételei szerintem a következők:

- legyen stratégiára alapozott dinamikus jövőképe, legalább középtávra;
- a gazdasági szabályozórendszer időben egymást követő paraméterei legalább trendszerűen feleljenek meg a stratégiában megfogalmazottaknak;
- a jogi és versenykeretek stabilak, transzparensak és kalkulálhatóak legyenek;
- a government-business relációban a járadékvadászó (rent-seeking) lobbik egyetlen ágazatban, profilban se legyenek meghatározóak;
- bírjon olyan szuverenitással, hogy kevés kivételtől eltekintve felül tudjon emelkedni a napi politika általában „kusza” kívánalmain.

Ha az elmúlt két év történéseit végigpörgetjük magunk előtt, akkor nehezen találhatunk érveket arra vonatkozóan, hogy a gazdaságpolitika legalább a minimumfeltételeknek megfelel. Sokkal inkább annak vagyunk tanúi, hogy a politika kénye-kedve szerint formálja a gazdaságot, legalábbis azon részeit, amelyek a gazdaságpolitika felségterületeit (is) jelentenék.

A feltételek tételes hiányának bizonyítása helyett álljon itt egy korántsem teljes példacsokor a jelen és a közelmúlt gazdaságpolitikáinak tűnő szemfényvesztéseiből. Közös jellemzőjük az a metamorfózis, ami vázlatosan a következőképpen írható le. Először a kormányoldal felől érkező – rendszerint a makrogazdasági paraméterek helyreállítását is célzó, sokszor kampányszerű, igen sokszor szonda célzatú – gazdaságpolitikai hírt közöl vagy a független baloldali, vagy/és a független jobboldali média. A két oldal szakmai nagyságúknak tartott személyeket vonultat fel, akik kimutatják: mennyire nem szakértők a másik fél emberei. Ezután az adott gazdaságpolitikai lépés horderejét nagymértékben csökkenti a kormányoldal – olykor vissza is vonul –, bizonyítva ezzel: mindent azért, hogy a választók meg ne haragudjanak.

Néhány viszonylag nagyobb lélegzetű eset: olcsó állam – az államapparátus felduzzasztása – radikális csökkentése; a jóléti államnak vége – nincs vége – a szociális állam vívmányai fontosak; takarékoság kontra növekedési igény; külső pénzügyi elvárások versus hazai igények; az önkormányzatok és a költségvetési finanszírozás; az egészség évtizede és az egészségügy, illetve a társadalombiztosítás szövevényes ellentmondásai; koalíciós látszatcsaták a személyi jövedelemadó szférájában.

Természetesen a politika talál magának mentőkörülményeket, mint például a választási eredmények rendkívüli szorossága, a permanens kampányhelyzetből adódó kétoldali hisztéria, az Európai Unióhoz való csatlakozás mostoha pénzügyi körülményei és így tovább.

A gazdasági és a hatalmi globalizáció totálissá válásával erőteljesen szűkült ugyan az állami gazdaságpolitikák arzenálja, de a felelősségük nőtt. A transzformáció végén a magyar kormányzati gazdaságpolitika mit sem mutat ebből a felelősségből, sőt jórészt a felelőtlenség jegyeit hordozza magán. (A politikától az érvényes jogszabályok szerint független jegybank monetáris politikáján – ami természetesen a gazdaságpolitika része – is észrevehetők az említett kétéves intervallumban a Pénzügyminisztériummal

közös kommunikációs zavarok, nem beszélve a forint sáveltolásának egyébként elismert szakmai hibáiról.)

Nem kétséges, hogy a magyar gazdaság konjunkturális kilátásai erőteljesen függenek az Európai Unió dinamikájától, az utóbbi pedig jórészt USA-függő. Nem véletlen tehát, hogy a 2003-as év mindvégig annak jegyében telt, hogy az elemzők – kissé belefáradva a szekvenciálisan napvilágot látó optimista előrejelzések utáni csalódásai sorozatába – árgus szemekkel figyelték az Egyesült Államok legfrissebb makrogazdasági számait. Novemberben aztán sokan fellélegeztek: a III. negyedéves adatok a második negyedévhez képest több mint hétszázalékos javulást mutattak – tegyük rögtön hozzá, a szinte példátlanul „beleérző” FED-kamatpolitika kíséretével –, és a szakértők nagy része szerint a folyamatok optimizmusra adnak okot. Ha ez igaz, akkor az Európára átsugárzó jótékony hatás az új tagfelvételekkel nagyjából azonos időben jelentkezhet, rá egy fél évre pedig nálunk is. Nem kell azonban különösen hangsúlyozni, hogy a világ – elsősorban biztonságpolitikai szempontokból – sokkal inkább kiszámíthatatlan, mint korábban. Az Európai Uniónak sem jöhetne jobb időben a régen várt konjunktúra. Két vezető országa – Németország és Franciaország – is beszorult a Stabilitási és Növekedési Paktum béklyójába, a németek ráadásul évek óta az állóháború jegyeit hordozzák a jóléti rendszerek racionalizálását illetően. Sőt, a kormányon lévő német szociáldemokraták novemberi bochumi kongresszusán Schröder kancellár, amikor a 2010-es Németországot vizionálta nagy ívű beszédében, olyan háttér nélküli klisé mondatokhoz folyamodott, mint például „Elszántuk magunkat, hogy jövőképpé tesszük ezt az országot”. Ilyenkor elég nagy a baj, bár ezeket a bajokat szívesen elcserélnénk a mieinkre.

Ha ezek után ismét feltesszük magunknak a címben foglalt kérdést, akkor a válasznak akár a körvonalazása is meglehetősen alázatos igényel.

Nem remélhető, hogy az írekhez hasonló nagyszerű modernizációs út lesz a jövőnk. Nem elfelejtve, hogy a harminc évvel ezelőtti ír csatlakozás első másfél évtizede – bár kemény, és érdemi társadalmi kohézió alapuló erőfeszítések jegyében telt el – korántsem volt diadalmenet, noha az EU akkori normái szerint bőséges, nagyjából a GDP 6,5 százalékának megfelelő forrás áramlott évente az országba.

Az 1987–1993-as időszak alatti, erős állami szerepvállalást is tükröző – az EU által is finanszírozott – programok nyomán indult meg a valós modernizáció, a munkanélküliség látványos csökkentése, a gazdasági szerkezet duális voltának elhalványulása, és mint tudjuk, a kilencvenes évek második felében az ír gazdaság fejlettsége meghaladta az unió átlagát.

Az 1994–1998-as kormányzati ciklusban a szakértői számítások szerint az akkori EU-normák alapján, mai pénzben kifejezve felvételünk esetén „nettó” 2400 millió euróra számíhattunk volna. A 2003-as Előcsatlakozási Program szintén hivatalos és szintén „nettó” adatai szerint a 2004-re, 2005-re és 2006-ra vonatkozó számok rendre 320, 180, és 280 millió euró. Nyilvánvaló, hogy az ír út akkor is kizárható, ha egyébként lenne bizonyos nemzeti kohézió.

Mindazonáltal semmilyen út másolásáról nem lehet szó. Az egyes országtapasztalatok egyértelműen bizonyítják, hogy minden fejlett állam lényegében egyedi úton került az élvonalba. Az USA-tól Németorszáig, Malajziától Szingapúrig, Ausztráliától Norvégiáig igen változatosak a történetek. A transzformációs országok múltja és jelene is magában hordoz olyan specialitásokat, amelyek évtizedek múlva az akkori elemzők számára érdemi magyarázó tényezővé válnak.

Szeretném egyértelművé tenni, hogy megítélésem szerint a rövid távú (egyensúly helyreállítása, növekedés, addicionális külfölditöke-bevonás) és középtávú (EMU-tagság feltételeinek megteremtése) feladatok, illetve megoldások helyes felvázolása nem lehetséges a koherens stratégiai célkitűzések megkomponálása nélkül. E grandiózus

feladat – aminek meghatározása máris jelentős késést szenved – egyik részproblémája, hogy elhatározzuk, elképzeljük: az Európai Unió tagországai vajon milyen egyedi specialitást hordozó társnak tekintenek, tekintsenek majd bennünket. Erre – több szinten – még mindig szignifikáns lehetőségek vannak. Csak néhány példát szeretnék felvázolni. Konzekvens törekvés a jövedelemegyenlőtlenségek, illetve a regionális egyenlőtlenségek csökkentésére. Európai szinten is elfogadható infrastruktúra kiépítése. A hosszú távon nem elodázható állótüke-megújulás, jelentős állótüke-bővülés piacokonform segítése. A hazai gazdaság versenyképességének sikeres javulásához való hozzájárulás. Stabilitás, valóban hosszú távon érvényes, hatékony struktúrák kialakítása az agrárgazdaságban, az egészségügyben és az oktatásban. A lista korántsem teljes. Annyi azonban világos, hogy az egymástól ugyan el nem szakítható esetleges fő célkitűzések bármely portfóliója más és más „taktikát” generál az euró kívánatos bevezetési időpontját illetően, még akkor is, ha az utóbbinak magának is megvannak az ab ovo „től-ig” jellegű korlátjai.

Általában is kimondható, hogy az unióval való megfelelés 2004 májusától az „acquis” feltétlen betartására vonatkozzon, a gazdaságpolitikának – ha feltámad tetszhalotti állapotából – nem az ezentúli bármilyen külső megfelelésre, sokkal inkább az ország fejletté válása érdekében kifejtett rendkívül következetes, jól átgondolt alappillérekre épített útkeresésre kell törekednie.

Ez az út azért sem lesz könnyű, mert mindvégig be kell tartani a makrogazdasági paraméterek „tisztaságára” vonatkozó evidens külső elvárásokat, nem utolsósorban a külföldi tőke további itteni szerepvállalása érdekében. Egy biztos: a gazdaságpolitikailag megalapozatlan politikai ígéretésekkel véglegesen fel kell hagyni.

A magyar feldolgozóipari vállalkozások nyereségességének meghatározói

BUZÁS SÁNDOR – NOVÁK CSÁBA

Több mint tíz évvel a rendszerváltás után hajlamosak vagyunk feltételezni, hogy a jól működő piaci verseny feltételei kialakultak hazánkban. Hogy ez mennyire van így, arról (meglévő kétségeink ellenére) csak közvetett információk állnak rendelkezésünkre. A cikkben a versenyhelyzetről egy közvetett módszer alkalmazásával próbálunk képet adni. A verseny tökéletlenségét a feldolgozóipari vállalatok nyereségessége, illetve termelékenysége közötti kapcsolat gyengeségével és hiányával hoztuk kapcsolatba. E két mutató kapcsolatának szorosságát vagy hiányát a verseny intenzitásának indikátoraként használtuk fel. Egyszerű, de több mint 200 szakágazatra kiterjedő vizsgálatunk eredményeként azt találtuk, hogy ezek 10-15 százalékában nem lehet kimutatni az intenzív verseny következtében szükségszerűen kialakult kapcsolatot a termelékenység és a nyereségesség között.

Egy ország gazdasági teljesítőképessége, különös tekintettel vállalatainak sikerességére, nyilvánvalóan szoros kapcsolatban van a vállalatok, ágazatok termelékenységével. Feltételezhetjük ugyanis, hogy a vállalatoknak a nemzetközi porondon ténylegesen versenyző piacokon kell helytállniuk. A rendszerváltás után nyitottabbá váló hazai piacokon is egyre kevesebb lehetőség nyílt a versenyfeltételek egyoldalú befolyásolására (akár az állam, akár a domináns pozícióban lévő vállalatok által). A verseny erősödésének következtében – aminek egyik oka a versenyt felügyelő hatóságok erősödése – a vállalatok a korábban esetleg vámokkal, állami korlátozásokkal és megrendelésekkel védett piacaikon már ténylegesen saját teljesítményeik alapján méretnek meg. Ennek következtében a gazdasági nyitás felértékelte/felértékeli a termelékenység szerepét. Ezért azok a vállalatok is rákényszerülnek termelékenységük javítására, amelyek korábban nem szembesültek ezzel a követelménnyel.

A vállalatok magasabb termelékenysége, a különböző javak előállításának minél gazdaságosabb módja társadalmi érdek. Az intenzív verseny feltételeinek megteremtése – a közelítés ehhez – e társadalmi cél elérésének szükséges feltétele. A vállalat, illetve annak tulajdonosai számára a profit – ideális esetben a hosszú távon elérhető profitfolyam diszkontált értéke – a maximalizálandó cél. A szabályozó hatóság feladata, hogy olyan piaci feltételeket teremtsen, garantáljon, melyek biztosítják, hogy a profitmaximalizálás egyben a termelékenység maximalizálásával járjon együtt. Egy piacon ezt a jól működő verseny elméletileg garantálja. Ilyen körülmények között a vállalat profitja, illetve termelékenysége között szoros kapcsolatnak kell lennie. Adott árak mellett a termelés inputfelhasználása és outputja egyértelműen meghatározza a profitot. (Az output és az input hányadosa pedig nem más, mint a termelékenység.)

Buzás Sándor, az MTA Világgazdasági Kutatóintézet tudományos munkatársa.

Novák Csaba, a Gazdasági és Közlekedési Minisztérium GVOP főosztályvezetője.

A cikkben különböző típusú inputok jelenlétét feltételezzük, tehát az ún. teljes tényezőtermelékenységgel dolgozunk (TFP). Meg kell jegyeznünk, hogy ezt a technológiai termelékenységen túl számos tényező befolyásolja. Amennyiben valamilyen okból a profit és a termelékenység között a feltételezett kapcsolat nem létezik vagy gyenge, ez azt jelenti, hogy nem a leghatékonyabban termelő vállalat a legsikeresebb (a siker mértéke a profitráta nagysága). Ez azzal jár, hogy közép- vagy akár hosszabb távon is fennmarad a lehetségesnél jóval alacsonyabb termelékenységu vállalat. Ráadásul a kapcsolat hiányának nyilvánvaló közép-, illetve hosszú távú következménye az, hogy a vállalatok nincsenek megfelelően ösztönözve a termelékenységet növelő beruházásokra.¹ Ha tehát a magasabb termelékenység nem növeli a profitot, akkor a további beruházásokra sem hat ösztönzőleg, és így azok nem növelik tovább a termelékenységet. Tehát nem jön létre a pozitív visszacsatolás, amely a gazdaság folyamatos fejlődését, a hatékonyság folyamatos növekedését lenne hivatott biztosítani.

Ezért tehát kiemelten fontos megvizsgálni, hogy a termelékenység és a nyereségesség között valóban létezik-e az a pozitív kapcsolat, amit általában természetesnek veszünk. Az általunk végzett vizsgálat – amely a feldolgozóipari vállalatokra vonatkozólag, a TEÁOR négy számjegyű bontása szintjén vizsgálja az egyes szakágazatokat (ez több mint 200 szakágazat vizsgálatát jelenti – lehetőséget ad arra, hogy kiszűrjük azokat a szakágazatokat, amelyekben nem áll fent ez a kapcsolat. Mint látni fogjuk, vannak ilyenek. A kapcsolat hiányát számos tényező magyarázhatja, amelyekre később kitérünk, és egy további vizsgálat kísérletet tehet e tényezők meghatározására, amit korlátozott mértékben most is megtettünk. Ennek a vizsgálatnak az elsődleges és legfontosabb eredménye az, hogy felhívja a figyelmet: vannak olyan szakágazatok, amelyekben nem mutatható ki a termelékenység és a nyereségesség közötti – triviálisnak feltételezett – kapcsolat. Ezen szakágazatok, ágazatok meghatározásával rámutathatunk azokra a piaci szegmensekre, amelyek esetében a kapcsolat hiánya már középtávon is negatív hatással lehet a fejlődési kilátásokra, a nemzetközi versenytársakkal szembeni helytállás képességére.

Mielőtt továbblépnénk, szólnunk kell néhány szót vizsgálatunk korlátairól is. Ezek elsősorban a rendelkezésre álló adatbázis adottságaiból következnek. Mint látni fogjuk, a statisztikai besorolási rendszer 1998-ban történt megváltozása következtében vizsgálatunkat az 1998–2001-es időszakra kellett szűkítenünk, ami az időszak rövidsége miatt gyengíti az eredmények hitelességét, bár meggyőződésünk, hogy a levont konklúziók helyességét nem kérdőjelezi meg. Másik probléma az adatbázis azon tulajdonságából következik, hogy évről évre a vállalatokat annak alapján sorolják be egy TEÁOR-kategóriába, hogy melyik szakágazatba eső termék dominált termelésében. Több különböző kategóriába tartozó terméket is gyártó vállalatok esetében előfordulhat, hogy a termékszerkezetük viszonylag kis változása következtében átsúsznak egyik kategóriából a másikba a különböző években. Ennek következtében nem tudtuk ezeket besorolni a négy évre vonatkozólag egyik kategóriába sem, s ezért ezeket ki kellett vennünk a vizsgált vállalatok köréből.

További problémát okozott (és ez kétségtelenül korlátozza az eredmények megbízhatóságát), hogy egyes években bizonyos ágazatokban olyan kevés vállalat maradt a mintában (ne felejtjük el, hogy több mint 200 feldolgozóipari szakágazatot különítettünk el), hogy a rangsorok összevetésére módszertani okokból vagy nem volt lehetőség (5 vagy kevesebb szereplő esetén), vagy csak fenntartásokkal (6–20 szereplő esetén) Végül meg kell említenünk, hogy ideális esetben a jövőbeni profitfolyam jelenértéke a maximalizálandó érték a menedzsment szemében, az elemzés csak az aktuális évi tényleges profittal tudott számolni.

¹ Egy korábbi tanulmányunkban a hazai feldolgozóipari vállalatokra kimutattuk, hogy a beruházási döntések meghatározó tényezője az előző évek nyereségessége (Buzás – Novák – Sass, 2002).

Egy vállalat technikai teljesítményének mérésére olyan paramétereket, mérőszámokat használhatunk, mint a skáláhozadék, illetve a teljes (vagy multifaktor) termelékenység (TFP). Ezek a mérőszámok nagyon fontos, alapvető információkat szolgáltatnak a vizsgált ágazatok, illetve vállalatok teljesítőképességének alakulásáról, ami nélkülözhetetlen információ mikroszinten a vállalatok menedzsmentje, illetve makroszinten a gazdaságpolitikai döntéshozók számára. Képet kapunk általuk a technikai fejlettség szintjéről és fejlődési üteméről, ami meghatározza mind a nemzetközi, mind a nyitott piacok esetében a hazai piaci versenyképességet.

A vállalat pénzügyi teljesítményének mérésére is számos mutató használható. Ezek közül a legnyilvánvalóbb pénzügyi teljesítményt mérő mutató a nyereségesség. A vállalat tulajdonosai számára ez a legfontosabb mutató. Első látásra sokan nyilvánvaló, egyértelmű pozitív kapcsolatot tételeznek fel a termelékenységi, technikai teljesítményt mérő, valamint a pénzügyi teljesítményt mérő mutatók között. Ez két ki nem mondott, implicit feltételezésnek a következménye. Egyrészt annak, hogy a vizsgált vállalatok, szektorok versenyző piacokon működnek, másrészt a menedzsment profitmaximalizáló viselkedést folytat. (Ez utóbbi feltétel az ún. ügynökproblémára vonatkozik, ami azt jelenti, hogy bár a tulajdonos nyilvánvalóan profitmaximalizálásra törekszik, de nem feltétlenül sikerül elérnie, hogy a menedzsment is e szerint járjon el.) E feltételek teljesülése esetén egyértelműen pozitív kapcsolatnak kell fennállnia a két mutató között.

E két feltételezés azonban sok esetben nem tekinthető valósághűnek, hiszen sok piacon, még akár nemzetközi szinten is, de különösen olyan kis országok belső piacán, mint amilyen Magyarország, inkább a monopolisztikus, illetve oligopolisztikus helyzet a jellemző. A menedzsment viselkedése sem feltétlenül profitmaximalizáló, hiszen számos alternatív feltételezés él arra vonatkozólag, hogy milyen más célfüggvénnyel is rendelkeznek a vállalatok. *Baumol* [1959] megfigyelései szerint inkább a bevételek, illetve a megfelelőnek ítélt profitráta mellett az eladások növelése a menedzsment célja. *Wilson* [1952] az osztalék maximalizálását, illetve a szét nem osztott profit nagyságát tekintve elsődlegesen megjelenő célnak (attól függően, hogy a tulajdonosok vagy menedzsment irányítja-e a céget). E mellett léteznek a nettó bevételt, a nettó jövedelmet, illetve a nettó pénzáramot mint maximalizálandó célt megjelölő elméletek is (ezeket *Jorgenson* [1967], *Stigler* [1968], illetve *Arrow* [1957] jegyzi). Az ismert „ügynökprobléma” is vezethet a menedzsment nem profitmaximalizáló tevékenységéhez.

Tehát számos olyan eset képzelhető el, amelyben az említett technikai, illetve pénzügyi teljesítményt mérő mutatók között nincs, vagy éppen negatív a kapcsolat, illetve változásuk között ellentmondások feszülnek. Ilyen példát vizsgál például *Bai-Li-Wang* [1997] a kínai állami vállalatok esetében, illetve *Itagaki* [2002] a japán multinacionális vállalatoknál, és ezzel a témával foglalkozik *Shleifer, A. – Vishny, R. W.* [1997] is. *Bai-Li-Wang* arra az eredményre jut, hogy a vállalatok költségminimalizálók, de nem profitmaximalizálók, s ez vezet a látványos technikai hatékonyságnövekedés mellett a romló nyereségességhez. *Itagaki* a japán multinacionális vállalatok külföldi leányvállalatainál meglévő vezetési, szervezési, személyzeti politikával összefüggő okokat talált az ellentmondás mögött.

Ezek a példák felhívják a figyelmünket arra, milyen sokszínű, sokféle oka lehet a technikai, illetve pénzügyi teljesítménymutatók pozitív kapcsolata hiányának. Ezért érdemes megvizsgálnunk, hogy a hazai feldolgozóipari vállalatok esetében milyen kapcsolatot tudunk feltárni az általunk választott TFP teljesítménymutató és a célszerűen választott profitmutató között vállalati, illetve szakágazati szinten. Ez a vizsgálat hiánypótló, hiszen – tudomásunk szerint – eddig mindössze egy tanulmány készült hazánkban,

amely érintőlegesen vizsgálta a termelékenységet, illetve a nyereségesség kapcsolatát. Ez sem jelent meg, és csak az 1995–96-os éveket vizsgálta (Halpern, 1997).

Számos fontos következtetést lehet levonni vizsgálatunk eredményeiből – még a korlátait is figyelembe véve. A legfontosabb, hogy indirekt módon következtethetünk a piaci verseny tökéletlenségére, hiányára, illetve meglétére az egyes ágazatokban. Hiszen abból a feltételezésből indultunk ki, hogy a menedzsment profitmaximalizáló, és azt is elfogadtuk, hogy jól működő piaci verseny esetén az a vállalat lesz a legnyereségesebb, amelyik a legtermelékenyebb. Így a kapcsolat hiányából következtethetünk a piac monopolisztikus, illetve oligopolisztikus jellegére, s ezen keresztül arra, hogy az adott piacon van-e realitása például kartellek kialakulásának, esetleg ezek léteznek-e már. Ennek kimutatására a piaci koncentrációs mérőszámokat szokták alkalmazni, amelyekkel szemben azonban egyrészt számos kérdőjel merül fel (ezekről lásd például: Benston, 1985), másrészt ténylegesen csak a kartellezés lehetőségére hívják fel a figyelmet, de nem bizonyítják azt, hogy ténylegesen is csorbul-e a tökéletes piac feltételrendszere. Ezzel szemben a technikai és pénzügyi teljesítménymutatók közvetlenebb módon kimutatják azokat a szakágazatokat, amelyekben a piaci verseny csorbulása számottevő lehet. Ha tehát elfogadjuk feltételezéseinket a nyereségesség és termelékenység közötti kapcsolatról, akkor a kapcsolat hiányából vagy gyengeségéből a piaci verseny hiányára, gyengeségére következtethetünk.

Ez önmagában is értékes információ a vállalatok struktúrájáról, viselkedéséről, de leginkább azért tarthat számot figyelemre, mert rámutathat azokra a szektorokra, amelyek torzult piaci viszonyaik következtében közép- vagy hosszú távon problémákkal nézhetnek szembe. Hiszen a verseny hiánya elkényelmesíti a vállalatokat, és így az esetleg hirtelen megváltozó piaci viszonyokra lassan reagálhatnak, illetve elveszíthetik a motivációjukat a termelékenység növelésére. Ezek a tények elkerülhetik a gazdasági döntéshozók (és akár a tulajdonosok) figyelmét is, ha pusztán az egyik vagy a másik teljesítménymutatót tartják szem előtt, illetve nem vizsgálják a kapcsolatot közöttük. Sem a nyereségesség, sem a termelékenység önmagában nem ad képet a vállalat vagy egy szektor vállalatainak versenyképességéről. E két mutatónak ugyanis csak a többi vállalat, illetve szektor hasonló mutatóihoz való aránya, azokhoz viszonyított relatív változása mutatja a versenyképesség helyzetét. A két mutató kapcsolatának vizsgálata a verseny állapotáról, erősségéről is képet ad, s így már lehet információnk arról, hogy egy vállalat milyen körülmények között bizonyult nyereségesnek, sikeresnek. Amennyiben a nyereségesség nagysága és a termelékenység között (pozitív) összefüggés mutatható ki, akkor joggal remélhetjük, hogy versenyképes vállalatról van szó, amely képes lehet (versenyző) piacon is fennmaradni. Amennyiben a nyereség alakulása nincs kapcsolatban a termelékenységgel, akkor semmilyen garancia nincs arra, hogy a vállalat kellően ösztönözve van beruházásokra, termelékenységének folyamatosan növelésére. Ezért kétséges az, hogy egy versenyző piacon, vagy a saját piacán megjelenő új versenytársakkal szemben képes lesz-e az ilyen vállalat a fennmaradásra. Könnyen lehet, hogy csak valamilyen speciális körülmény (védett piac, állami támogatás, vagy hazánkban a rendszerváltozás nyomán kialakult átmeneti feltételek) teszik működését nyereségessé.

Mint már korábban utaltunk rá, a menedzsment nem profitmaximalizáló viselkedése is lehet oka a teljesítménymutatók ellentmondásainak. Ez azonban elsősorban a gazdasági átmenet időszakában lehetett jellemző, ezért az általunk vizsgált 1998–2001-es időszakban elvileg nem okozhatta a mutatók ellentmondásait. Egy későbbi vizsgálat tovább finomíthatja a képet úgy, ha a jelenlegi eredményeinket kiegészíti a piaci koncentrációs mérőszámokkal is, hiszen azok jelezhetik, hogy mi áll az ellentmondások mögött.

A következőkben mind a teljesítmény-, mind a nyereségességi mutató alapján sorrendet fogunk felállítani az egyes szakágazaton belül a vállalatok között, és a két rangsor

közötti kapcsolatot fogjuk feltárni. Arra a kérdésünkre kapunk majd választ, hogy amennyiben egy vállalat előkelően rangsorolt az adott szakágazon belül a termelékenység tekintetében, akkor jellemző-e, hogy a nyereségesség szempontjából is hasonló kedvező helyet foglal-e el a rangsorban?

Amennyiben előző kérdésünkre pozitív választ kapunk, akkor kijelenthetjük, hogy az adott szakágazatban az intenzív versenyt valószínűsíti a két mutató viszonya, így jó okunk van feltételezni, hogy ez az állapot jellemző az adott piacra. Amennyiben nem találunk kapcsolatot, akkor joggal feltételezhetjük, hogy a verseny feltételei sérülnek az adott piacon (a menedzsment viselkedése nyomán bekövetkező torzulásokat kizárva az okok közül). A kapcsolat hiánya vagy gyengesége azt is jelenti, hogy amennyiben egy vállalat az adott szektorban fejlesztésekkel növeli termelékenységét, akkor az ennek következtében realizált profit nem, vagy csak csekély mértékben nő. Egy korábbi tanulmányunkban (Buzás–Novák–Sass, 2002) már kimutattuk, hogy a profit meghatározó jelentőséggel bír a hazai feldolgozóipari vállalatok beruházási döntéseiben. Amennyiben a beruházások hatására bekövetkező termelékenységnövekedés nem hozza magával a profit növekedését, akkor a további beruházások várhatóan elmaradnak. Ez a jövőben a termelés, illetve a termelékenység növekedésének akadályává válhat, és az egész szektor növekedését visszavetheti. Ráadásul az adott piacon torz erőviszonyokat alakíthat ki, amennyiben nem a leghatékonyabban termelő szereplőknek van a legnagyobb az esélyük a túlélésre, a fennmaradásra.

Mivel az általunk számolt két rangsor közötti korreláció erőssége összehasonlítható, így az egyes szektorok között is képesek leszünk rangsort felállítani a szerint, hogy mennyire állnak közel a jól működő piaci verseny viszonyaihoz. E mellett természetesen a vizsgált négy évre vonatkozó adatokat összehasonlítva képet kaphatunk arról, hogy a jól működő piaci verseny felé halad-e az adott szakágazat, illetve attól távolodik-e? Végül megfelelő számú piaci szereplővel rendelkező szakágazatok esetében egyszerű regressziós egyenlet becslésével próbáljuk bemutatni a vállalatok néhány alapvető jellemzőjének és a nyereségességnek a kapcsolatát. Ezek a meghatározó állami vagy külföldi tulajdonrész, az exportpiacon való részvétel, illetve a vállalat nagysága. (Egy későbbi vizsgálatban egy részletesen és jól specifikált profitfüggvény becslésével részletesebben feltárható lesz a vállalatok nyereségességét meghatározó tényezők súlya, jelentősége, esetleg ezek időbeli változása.)

Módszertan és adatbázis

Vizsgálatunkat a *Spearman*-féle rangkorrelációs mutató számítására alapoztuk. Ennek értéke -1 és 1 közé esik. Az előjel a kapcsolat előjelét, míg a mutató abszolút értéke a kapcsolat erősségét jelzi. Ez utóbbi értékelésénél figyelembe kell venni, hogy fenntartásokkal lehet következtetéseket levonni két különböző elemszámú rangsorpárra kapott *Spearman*-érték két ilyen mutató összevetésével a kapcsolatok erősségének összehasonlítására vonatkozólag. Ennek megfelelően eredményeink ismertetésekor három kategóriát határoztunk meg. Erős kapcsolatról beszélünk, ha a *Spearman*-mutató értéke $0,67$ vagy nagyobb, közepesről, ha a mutató értéke $0,34$ és $0,67$ közé esik. Végül, ha ennél is alacsonyabb a mutató értéke, vagy tetszőleges érték mellett elfogadjuk a nullhipotézist (5 százalékos szignifikanciaszinten), akkor a kapcsolat gyengeségéről vagy hiányáról beszélünk. Nullhipotézisünk az volt, hogy a két rangsor független egymástól.

Vizsgálatunk során figyelembe kellett vennünk, hogy a *Spearman*-mutatót nem lehet nagyon alacsony mintaelemszám mellett használni. Így csak a legalább 6 vállalatra vonatkozólag adatot tartalmazó szakágazatokra számoltunk *Spearman*-féle rangkorrelációs mutatót.

A legalább 20 vállalatra vonatkozó adatokat tartalmazó szakágazatokra két egyszerű regressziós becslést is elvégeztünk. Az elsőben a magyarázott változó a nyereségességi mutatónk, míg a magyarázó változó a termelékenységi mutatónk egy konstanssal kiegészítve:

$$(1) \Pi = c + \alpha P$$

ahol: Π a nyereségességi mutató, c a konstans, P a termelékenységi mutató és végül α ez utóbbi koefficiense. Ebben az esetben nem α értéke, csak szignifikanciája volt érdekes, vagyis az, hogy különbözik-e 0-tól. (Itt is 5 százalékos szignifikanciaszinttel dolgoztunk.) Tehát ez az egyenlet pusztán azt hivatott vizsgálni a sokszereplős piacon, hogy van-e kapcsolat a két mutató között, a kapcsolat erősségéről nem ad hiteles információt.

Második egyenletünk az előbbinek kibővített változata, amelyben négy további tényező és a nyereségességi mutatónk kapcsolatát mértük fel, és ebben az esetben is pusztán a kapcsolat létének a vizsgálata volt a célunk.

$$(2) \Pi = c + \alpha P + \ddot{U}E + D_1 + D_2 + D_3$$

ahol: $\ddot{U}E$ az üzemi üzleti eredmény ezer folyó forintban kifejezve, a három dummy változó közül D_1 azt jeleníti meg, hogy az adott vállalatban az állami tulajdon meghatározó-e (több mint 25 százalék), D_2 azt, hogy a külföldi tulajdon meghatározó-e (több mint 25 százalék), D_3 azt mutatja, hogy a vállalat értékesíti-e termékeit külföldön is (volt-e exportbevétele az adott évben).

Mint látjuk, a legalább 6 szereplős piacok esetén rendelkezésünkre áll valamilyen eredmény a vizsgált két mutató kapcsolatának meglétét illetően. Erre vonatkozóan két kérdésre kell kitérnünk. Az egyszerűbb kérdés az, hogy az 5 vagy annál kevesebb szereplős piacokat is megvizsgáltuk, de pusztán „ránézésre”. Ez azt jelenti, hogy amennyiben az adott piac legtermelékenyebb vállalatának nyereségessége maximum fele volt egy alacsonyabb termelékenységű vállalatának, vagy több ilyen jellegű kiugró eltérés volt a szakágazaton belül, akkor azt a „gyanús” kategóriába soroltuk. A két számjegyű TEÁOR-besorolások alapján készült összefoglaló táblázatainkban tehát a kevés szereplős piacokra vonatkozó eredmények ezt a fajta erősen ad hoc besorolást tükrözik. Azért éreztük szükségét ennek a fajta vizsgálatnak, mert – mint azt majd látni fogjuk – éppen a kevés szereplős piacok esetében fordul elő gyakrabban, hogy a termelékenység és a nyereségesség közötti kapcsolat nem mutatható ki. Emellett szükséges volt ez a fajta vizsgálat azért is, mivel csak akkor minősítettünk kapcsolathányosnak egy szakágazatot, ha a vizsgált négy év során maximum egyszer sikerült kimutatnunk a keresett kapcsolatot. Előfordult azonban, hogy egyes piacokon az évek során változott a vállalatok száma, aminek következtében egyes évre tudtunk *Spearman*-mutatót számolni, más évekre viszont nem. Ekkor vizsgálatunkban a „gyanús” minősítés helyettesítette az inszignifikáns mutatót.

Végül ki kell térnünk egy másik problémára is, ami már átvezet az adatbázisleíráshoz. Elemzésünket az APEH kettős könyvelésű feldolgozóipari vállalatokra vonatkozó adatbázisának segítségével végeztük. Ennek előnye, hogy igen nagy mintaelemszámmal, a teljesség igényével dolgozhatunk, ugyanakkor az adatok hiányossága miatt számos vállalatot ki kellett szűrünk vizsgálódásunk köréből. Ráadásul, mivel a TEÁOR-besorolás 1998-ban megváltozott, és nem létezik átváltási kulcs a korábbi – 1992-es TEÁOR – és az újabb (1998-as) között, így a rendelkezésünkre álló 1996-os és 1997-es adatbázist nem használhattuk. Szerencsére ez a probléma csak akkor jelentkezett, ha négy számjegyű bontásban szeretnénk dolgozni (mint most is), mivel a két szám-

jegyű ágazati besorolás nem változott. Ami a kiszűrt vállalatokat illeti, ezek kihagyására egyrészt módszertani okból volt szükség, másrészt az adatok hiányossága miatt.

Termelékenységi mutatónk egy ún. teljes termelékenységi mutató (total factor productivity, TFP) volt. Ez a jól ismert *Cobb–Douglas* termelési függvényből indul ki:

$$(3) \quad Y = A * L^{\alpha} * K^{\beta}$$

ahol: Y az üzemi/üzleti tevékenység eredménye és a személyi ráfordítások összegeként állt elő, A a keresett mutató értéke, L az átlagos statisztikai állományi létszám, K az álló-eszköz-állomány, α a személyi jellegű ráfordítások aránya Y -on belül, míg $\beta = 1 - \alpha$. Ez utóbbi egyenlőség azt is jelzi, hogy vizsgálatunk során feltételeztük a termelési függvény állandó skáláhozadékát, ami jogossá teszi a vállalati méret mint magyarázó változó szerepeltetését a termelékenység mellett a (2) regressziós egyenletben. Termelékenységi függvényünk nem teszi lehetővé a keresett termelékenységi mutató kiszámítását negatív vagy 0 profit esetén, tehát ki kellett zárunk az ilyen vállalatokat. Ki kellett zárunk azokat is, amelyeknél a létszám 0 volt, hiszen termelési függvényünk a tőke és a munka felhasználásán alapul. Éppen ezért a 0 állóeszköz-állománnyal rendelkező vállalatokat is kizártuk. Kizártuk továbbá azokat is, amelyeknek az árbevétele 0 volt, illetve a sokszereplős piacokon azokat, amelyeknek adathiány miatt valamelyik dummy változóját nem lehetett volna létrehozni. Az egyes vállalatokra vonatkozó TFP-mutató (az egyenletben szereplő A) kiszámítása során – az α és β kivételével – az adott vállalatra vonatkozó adatokat használtuk. Ez utóbbiak (α és β) esetében viszont a szakágazati költségárányok kiszámításával a szakágazatra jellemző α -t és β -t kellett használnunk ahhoz, hogy a kapott TFP-mutatók összevethetők legyenek. Ez azt jelenti, hogy azonos költség szerkezetű termelési módszert feltételeztünk minden vállalat esetében. E megszorító feltétel alkalmazása elengedhetetlen volt, ha összehasonlítást akartunk végezni a termelékenységi mutatók között. Mivel nem reális feltételezés, hogy egy szakágazaton belül 2-3 lényegesen különböző költség szerkezetű termelési módszert használnak, így ez a feltétel nem okozhatja eredményeink jelentős megváltozását, legfeljebb a kevés szereplős piacok esetében.

A nyereségességi mutatónk az üzemi/üzleti tevékenység eredményének az állóeszköz-állománnyal normált változata volt, tehát ezek arányát mutatja. Ez lehetőséget adott a különböző méretű vállalatok nyereségességének összehasonlítására.

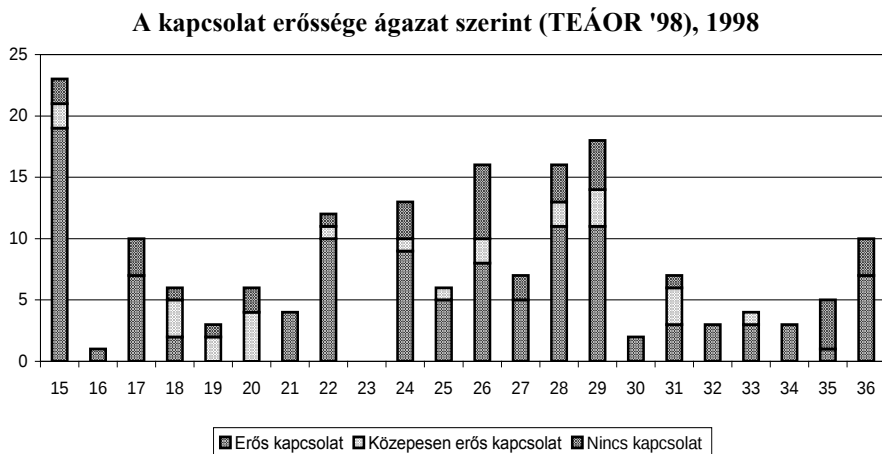
Részletes eredmények

Eredményeink közül az első arra vonatkozik, hogy a vizsgált négy év egyes éveiben hány olyan szakágazat volt, amelyek esetében nem sikerült kimutatni az alkalmazott módszerekkel a feltételezett kapcsolatot a nyereségesség és a termelékenység között. 1998-ban a 213 vizsgált szakágazat 23 százalékában, 1999-ben a 219 vizsgált szakágazat 17,3 százalékában, 2000-ben a 217 vizsgált szakágazat 13,8 százalékában, míg 2001-ben a 228 vizsgált szakágazat 14,9 százalékában nem sikerült kimutatni a termelékenység és a nyereségesség közötti kapcsolatot.

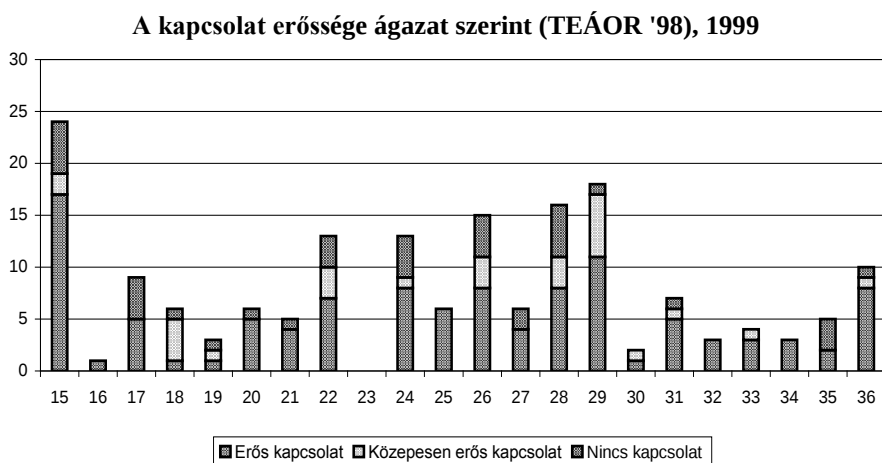
Ez az eredmény egyrészt bizonyítja vizsgálatunk létjogosultságát, hiszen a magyar feldolgozóiparon belül minden ötödik-hatodik szakágazatban a versenyző piacok egyik jellemzője, a vállalati teljesítménymutatók közötti logikai kapcsolat hiányzik. Ez megkérdőjelezi e szakágazatokban működő vállalatok hosszú távú fennmaradási esélyeit, illetve felhívja a figyelmet az adott szakágazati piacot uraló vállalatok esetleges versenykorlátozó magatartására. Másrészt ez az eredmény némi bizakodásra is okot adhat, hiszen a kérdéses szakágazatok aránya csökkenő tendenciát mutat, bár a rövid idősről és az utolsó vizsgált évben tapasztalható kismértékű növekedés óvatosságra ad okot.

Tovább árnyalja a képet, hogy ha csak azokban a szakágazatokban kérdőjelezzük meg a kapcsolat létét, amelyekben a négy vizsgált évből legalább háromszor kudarcot vallott a termelékenység és a nyereségesség közötti kapcsolat kimutatására irányuló erőfeszítésünk. Csak 22 ilyen szakágazatot találunk, ami az összes vizsgált szakágazat mintegy 10 százalékának felel meg. (Ezeket lásd az 1. mellékletben.)

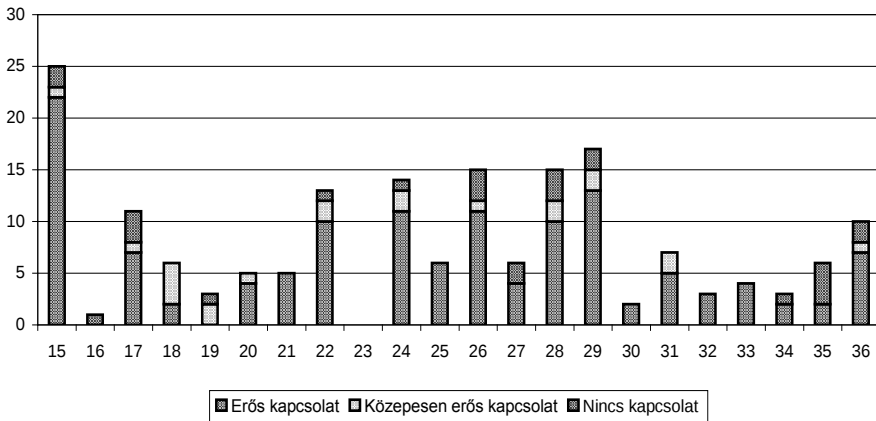
1. ábra

2. ábra

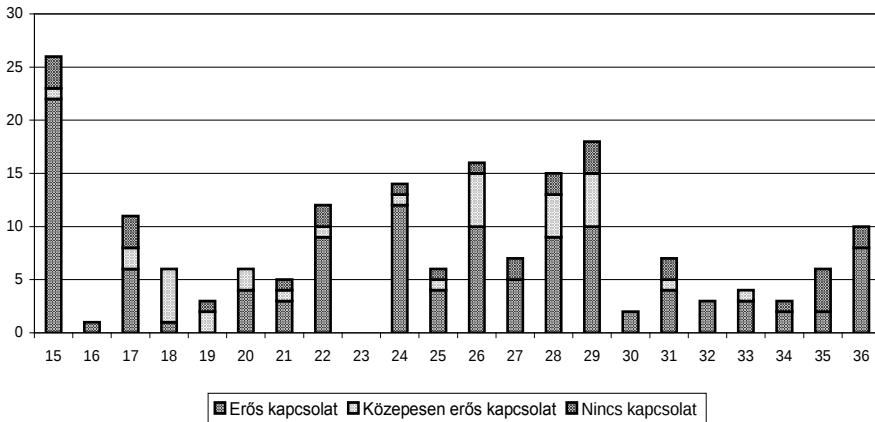

A kapcsolat erőssége ágazat szerint (TEÁOR '98), 2000

4. ábra

A kapcsolat erőssége ágazat szerint (TEÁOR '98), 2001

E 22 szakágazat mellett további tizenkettőben a kapcsolat erősségét jelző *Spearman*-mutató a négy év alatt tendenciaszerűen nőtt vagy csökkent. Ez alatt azt értjük, hogy a mutató azonos irányban változott mind a négy évben, és a változás összesen meghaladja a 0,15-öt. (Emlékezzünk arra, hogy a mutató abszolút értéke 0 és 1 között változik. Negatív értékkel nem találkoztunk, ami nem meglepő, hiszen az, hogy a magasabb termelékenység alacsony profittal társuljon, csak extrém módon torzult piaci viszonyok között képzelhető el.) Ekkora töretlen irányú változás négy év alatt már figyelemre méltónak tekinthető. (Az ennek a feltételnek megfelelő szakágazatokat a 2. mellékletben soroljuk fel, az azonosítójuk előtt a nyíl iránya értelemszerűen a *Spearman*-mutató változásának irányát mutatja a négy év során. A mutató csökkenése arra utal, hogy az adott szakágazat piacán gyengül a verseny, míg a mutató tendenciaszerű növekedése ennek az ellenkezőjére, a versenyszituáció erősödésére utal.)

Ha a TEÁOR két számjegyű osztályzása alapján csoportosítjuk a feldolgozóipari szakágazatainkat, akkor láthatjuk, hogy csak egy olyan van, melynél mind a négy évben közel ötvenszázalékos a kapcsolatot nem mutató szakágazatok részaránya. Ez a 35-ös, az ún. „Egyéb jármű gyártása” ágazat. Ugyanakkor, ami a legalább hatszereplős szakágazatokat illeti, ezek között nagyjából stabilnak tűnik mind az erős, mind a közepes erősségű kapcsolatot mutató szakágazatok aránya, előbbiek súlya 65-70 százalékra, utóbbiaké körülbelül 15 százalékra tehető. A kapcsolatot nem mutató szakágazatok aránya viszont az első két vizsgált évre jellemző 21 százalékról 15-16 százalékra csökkent.

Az 1–4. ábrák vízszintes tengelyén a két számjegyű TEÁOR-felbontás szerint a feldolgozóiparhoz tartozó ágazatok TEÁOR-kódjai szerepelnek (15-től 36-ig), míg a függőleges tengelyen az adott ágazatba tartozó szakágazatok száma olvasható le.

Mindezen eredmények mellett egy különösen fontos eredménye a vizsgálatnak az, hogy a korábbi feltételezéseket alátámasztva sikerült kimutatni: a relatíve kevesebb piaci szereplővel rendelkező szakágazatokat erőteljesebben jellemzi a termelékenység és a nyereségesség kapcsolatának hiánya, mint a sokszereplős szakágazatokat. A különbséget az 1. táblázat szemlélteti.

1. táblázat

Kevés és sokszereplős szakágazatok

	6–19 szereplős	Nincs kapcsolat	Min. 20 szereplős	Nincs kapcsolat
1998	69	35	106	1
1999	63	35	112	2
2000	59	25	119	2
2001	61	31	119	2

A legalább 20 szereplős szakágazatok esetében elvétve találtunk olyant, amelynél ne lehetett volna kimutatni a keresett kapcsolatot a termelékenység és a nyereségesség között. Ezzel szemben a kevesebb szereplős szakágazatok körülbelül felénél kudarcot vallott a kísérletünk a kapcsolat kimutatására. Hangsúlyoznunk kell, hogy a szakágazatok szereplőszáma a vizsgálatba bekerült szereplők számát jelenti, illetve figyelembe kell vennünk, hogy minél kevesebb szereplő van egy szakágazatban, a *Spearman*-mutató annál érzékenyebb lehet kevés számú, egyedi okból eltérő karakterisztikájú vállalat jelenlétére. Ez alatt azt kell érteni, hogy – mint azt már korábban említettük – egy vállalat termelékenysége és nyereségessége közötti kapcsolat több okból is sérülhet. Túl a korlátozott verseny okozta torzuláson, a kapcsolat hiányát magyarázhatja a menedzsment nem profitmaximalizáló viselkedése, a termékciklusok összeegyeztetésének problémái (a kifutó terméket még nem váltotta fel egy újabb). A világpiaci hatások, illetve az importverseny is eltérően hathatnak a kis-, illetve a nagyvállalatokra, így a vállalati méret is az oka lehet annak, hogy a kapcsolat jellemző erőssége eltér ezeknél a vállalatoknál. Ezen okok némelyikét megpróbáltuk a (2) regressziós egyenlet becslésével megvizsgálni.

A regressziók elsődleges eredménye – megerősítve a *Spearman*-mutatóval kapott eredménnyel – az volt, hogy a legalább 20 szereplős szakágazatokra jellemző a termelékenység és a nyereségesség közötti kapcsolat megléte. Mindössze négy olyan szakágazatot találtunk, melyek esetében a vizsgált négy év során legalább két esetben sikertelen volt a kapcsolat kimutatására tett kísérletünk. (Ezeket lásd a 3. mellékletben.)

(2) regressziós egyenletünk feladata az volt, hogy amennyiben nem sikerül kimutatni a kapcsolatot, akkor megvizsgáljuk a vállalat nagysága, az állami vagy külföldi tulaj-

don meghatározó aránya, továbbá az exportpiacokon való részvétel és a vállalatok nyereségessége közötti kapcsolatot. E magyarázó tényezők szignifikanciája részben magyarázata lehet annak a ténynek, hogy a termelékenység nem befolyásolja a nyereségességet. Egy ilyen tényezőt akkor tekintettünk relevánsnak a nyereségesség alakulásának szempontjából, ha a vizsgált négy év során legalább háromszor szignifikáns volt az egyenletben. A több mint száz – legalább 20 szereplős – szakágazat közül mindössze nyolcat találtunk, amelyekben ez a feltétel teljesült (lásd a 4. mellékletet). Öt esetben a vállalat nagysága, egyszer a meghatározó külföldi tulajdon, míg kétszer az exportpiaci jelenlét állt kapcsolatban a nyereségességgel. Ami igazán érdekes, hogy mind a nyolc esetben a kapcsolat iránya negatív volt. Ez azt jelenti, hogy öt szakágazatban a nagyobb vállalat jellemzően alacsonyabb profitrátaival működik, egy esetben a külföldi tulajdonú cégekre jellemző az alacsonyabb profitráta, míg két esetben az exportra is termelő cégekre jellemző ez. Negatív volt az előjel egyébként azokban az esetekben is, amelyekben csak egy vagy két évben volt szignifikáns valamelyik kategóriaváltozó. Ennek a magyarázata nem elsősorban a piaci verseny hiánya lehet, hanem valószínűleg a menedzsment magatartása, célfüggvénye. Amennyiben például a *Baumol* által megfigyelt viselkedés a jellemző, tehát egy megfelelőnek tartott profitráta mellett az eladások növelése a menedzsment fő célja, akkor – figyelembe véve, hogy ez a nagyvállalatokra jellemző viselkedés – magyarázatot kaphatunk a negatív kapcsolatra. Ugyanis a vállalati nagyságot éppen a nettó árbevétellel mértük, tehát az általunk nagyra minősített vállalatok közé nagyobb valószínűséggel kerültek be az árbevételt, mint a profitot maximalizáló vállalatok. A külföldi tulajdonosokra jellemző alacsonyabb profitráta a „Hangfelvétel-kiadás” (TEÁOR 22.14) esetében mutatható ki, ahol a speciális szakágazati helyzet magyarázatot adhat arra, miért engedheti meg magának a külföldi tulajdonú cég az alacsonyabb profitrátát (egyébként itt négy esetből kétszer a vállalati méret is szignifikáns volt). Az exportpiacon is jelenlévő vállalat alacsonyabb profitrátájára pedig az adhat magyarázatot, hogy az exportpiacon nagyobb a verseny, ami alacsonyabb profitráta elérését teszi lehetővé. Ez az exportbevételeknek az összes bevételen belüli arányától függően a teljes nyereségesség jelentős csökkenését is okozhatja. Emellett a multinacionális cégek vállalaton, vállalatcsoporton belüli számlázási anomáliái is csökkenthetik a kimutatható profitot.

Végül egyes esetekben előfordulhat az, hogy jelentősen eltérő tevékenységekkel foglalkoznak azonos szakágazatba sorolt vállalatok. Ez életszerűtlenné teheti azt a feltételezésünket, hogy az azonos szakágazatba sorolt vállalatok hasonló termelési függvényre rendelkeznek. Ráadásul ilyenkor más szakágazatok piacain jelennek meg az általunk egy piacot alkotónak tekintett termékek. Feltételezhetően ez a helyzet a „Máshová nem sorolt egyéb jármű gyártása” vagy a „Hangszergyártás” elnevezésű szakágazatokkal. Az eredményekből tehát mindig az adott szakágazat jellemzőit is figyelembe véve vonjuk le következtetéseinket.

Következtetések

Cikkünk fő következtetéseiként ki kell emelnünk, hogy a magyar feldolgozóipar jelentős részében (a szakágazatok 10-15 százalékában) nincs kimutatható kapcsolat a vállalatok termelékenysége és nyereségessége között. Ez az eredmény rámutat az ágazatokra, amelyeket elkerült az intenzív verseny és annak hatékonyságnövelő hatása.

A kérdéses kapcsolat hiánya arra mutat, hogy a hosszú távon a vállalatok életképességét garantáló törekvés a termelékenység emelésére nem része a vállalati döntéshozók célhalmazának, mivel azok elsősorban a nyereségességet tartják szem előtt. Amennyiben azt tapasztalják, hogy a termelékenység növelése érdekében végrehajtott beruházásaik

nem járulnak hozzá a vállalat profitjának növeléséhez, akkor nem lesz érdekük a szükséges beruházások finanszírozása. Ez a szakágazaton belül a beruházási ráta csökkenését, a termelékenység stagnálását vagy csökkenését vonja maga után, ami az előbb vagy utóbb megjelenő külföldi versenytársak, illetve importverseny esetén rontja a hazai termelők versenyképességét, esélyeit.

Nem megfelelő módon vizsgálatunk eredményei azt a feltételezést támasztják alá, hogy a kevés szereplős piacokon jóval nagyobb a valószínűsége annak, hogy sérül a verseny intenzitása. Ez a tény az esetleges belépési korlátok csökkentését, illetve a spontán módon kialakuló kevés szereplős piacok esetében a versenyző magatartás szigorúbb, koncentráltabb, célzottabb ellenőrzését teszi szükségessé.

Mellékletek

1. melléklet

Kapcsolathiányos szakágazatok a *Spearman*-mutató alapján

(Első szám a szakágazat TEÁOR-besorolása, a zárójelben pedig a különböző években a vizsgálatba bekerült vállalatok átlagos számát közöljük)

15.72 (8)	Hobbiállat-eledelek gyártása
15.86 (9)	Tea, kávé feldolgozása
17.51 (8)	Szőnyeggyártás
17.53 (5)	Nem szőtt textiliák, termékek gyártása (kivéve: ruházat)
19.10 (12)	Bőrkikészítés
20.52 (6)	Parafa, fonott áru gyártása
22.31 (6)	Hangfelvétel-sokszorosítás
22.32 (6)	Videofelvétel-sokszorosítás
24.12 (9)	Színezék, pigment gyártása
26.13 (9)	Öblösüveggyártás
26.30 (7)	Kerámiacsempe, -lap gyártása
27.10 (12)	Vas-, acél-, vasötvözet-alapanyag gyártása (ECSC)
27.51 (22)	Vasöntés
28.71 (10)	Vas, acél tárolóeszköz gyártása
28.72 (11)	Könnyűfém csomagolóeszköz gyártása
29.55 (7)	Papíripari gép gyártása
31.40 (9)	Akkumulátor, szárazelem gyártása
35.20 (12)	Vasúti, kötöttpályás jármű gyártása
35.30 (7)	Légi-, űrjármű gyártása, javítása
35.50 (11)	Máshová nem sorolt egyéb jármű gyártása
36.30 (13)	Hangszergyártás
36.62 (13)	Seprű- és kefégyártás

2. melléklet

Tendenciaszerűen és jelentősen változó *Spearman*-mutatóval rendelkező szakágazatok rangkorrelációs mutatóinak értékei 1998 és 2001 között

Azonosító	1998	1999	2000	2001
15.41 (16)	0,9	0,8	0,75	0,74
15.85 (34)	0,91	0,88	0,81	0,73
17.54 (82)	0,75	0,74	0,73	0,53
18.21 (44)	0,75	0,76	0,57	0,55
20.40 (66)	0,76	0,71	0,6	0,56
24.51 (33)	0,72	0,88	0,88	0,9
26.15 (31)	0,66	0,81	0,88	0,86
26.21 (19)	0,78	0,66	0,65	0,52
26.40 (31)	0,59	0,7	0,78	0,79
27.42 (15)	0,72	0,83	0,91	0,92
28.30 (18)	0,61	0,69	0,76	0,82
31.10 (108)	0,78	0,7	0,7	0,53

Megjegyzés: Az első szám a szakágazat TEÁOR-besorolása, a zárójelben pedig a különböző években a vizsgálatba bekerült vállalatok átlagos számát közöljük.

3. melléklet

Kapcsolathiányos szakágazatok a regresszió alapján

(Első szám a szakágazat TEÁOR-besorolása, a zárójelben pedig a különböző években a vizsgálatba bekerült vállalatok átlagos számát közöljük)

20.40 (66)	Tároló fatermék gyártása
24.14 (29)	Egyéb szerves vegyianyag gyártása
28.40 (35)	Fémalakítás, porkohászat
33.40 (33)	Optikai, fényképezési eszköz gyártása

4. melléklet

A kapcsolat hiányának okai

TEÁOR-szám	Ok	Szakágazat
15.81	Méret	Kenyér, friss tésztaféle gyártása
15.91	Méret	Desztillált szeszes ital gyártása
18.22	Méret	Felsőruházat gyártása
21.21	Méret	Papír csomagolóeszköz gyártása
22.14	Külföldi tulajdon	Hangfelvétel-kiadás
29.24	Méret	Máshová nem sorolt egyéb általános gép gyártása
29.40	Exportőr	Szerszámgépgyártás
33.10	Exportőr	Orvosi műszer gyártása

Megjegyzés: Külföldi tulajdonúnak tekintettünk egy vállalatot, ha a jegyzett tőke több mint 25 százaléka volt külföldi tulajdonban. Exportőrnek tekintettünk minden olyan vállalatot, amelynek volt exportbevétele az adott évben. Végül a vállalati méret közvetlenül szerepelt a (2) egyenletben.

Felhasznált irodalom

- Arrow, J. K. [1968]: Optimal Capital Policy with Irreversible Investment. In: Wolfe, J. N. (szerk.): Value, Capital and Growth. Chicago, Aldine.
- Bai, Chong-en – Li, David D. – Wang, Yijiang [1997]: Enterprise Productivity and Efficiency: When Is Up Really Down? *Journal of Comparative Economics*, 24, 265–280. o.
- Baumol, W. [1959]: Business Behavior, Value and Growth. MacMillan, New York.
- Benston, George J. [1985]: The Validity of Profits-Structure Studies with Particular Reference to the FTC's Line of Business Data. *The American Economic Review*, Vol. 75., No. 1. március.
- Buzás Sándor – Novák Csaba – Sass Magdolna [2002]: A magyar feldolgozóipari vállalatok beruházási politikájának vizsgálata. Kézirat. Készült a Sass Magdolna vezette „Termelési rendszerek” című projekt keretében a Gazdasági Minisztérium számára.
- Halpern László [1997]: Vállalati magatartás és mikroökonómiai környezet átalakulása. Kézirat.
- Itagaki Hiroshi [2002]: Japanese Multinational Enterprises: The Paradox of High Efficiency and Low Profitability. *Asian Business & Management*, 1, 101–124. o.
- Jorgenson, D. W. [1967]: The Theory of Investment Behavior. In: Ferber, R. (szerk.) [1967]: Determinants of Investment Behavior. NBER, New York, 129–155. o.
- Shleifer, A. – Vishny, R. W. [1997]: A Survey of corporate Governance. *The Journal of Finance*, Vol. LII, No. 2, 737–776. o.
- Stigler, G. L. [1952]: Theory of Price. MacMillan, New York.
- Wilson, J. R. [1952]: Maximalization and Business Behavior. In: Economic Record, május.

Az ukrán gazdaság problémái

IFJ. SIMON GYÖRGY

A piacgazdasági átmenet Ukrajnában – más volt szovjet köztársaságokhoz hasonlóan – a nyolcvanas évek második felében kezdődött. Hamarosan súlyos transzformációs válság bontakozott ki, az országban elburjánzott a korrupció és a bűnözés. 1991-ben Ukrajna a Független Államok Közösségének tagjává vált, 1992-ben kilépett a rubelövezetből. A hiperinfláció megfékezésére a kormányzat 1994-ben átfogó makrogazdasági stabilizációs programot kezdeményezett, amely az árak, a külkereskedelem széles körű liberalizálásával, a privatizáció felgyorsulásával járt együtt. Pénzügyi függetlenségét Ukrajna a hrivnya bevezetésével 1996-ban szilárdította meg. A transzformációs visszaesést azonban akkor még nem sikerült leküzdeni. Sőt mi több, ez a negatív folyamat Ukrajnában az orosz pénzügyi válság hatására 1998–99-ben még inkább elmélyült. Az ezredforduló táján kialakult kedvező konjunktúra lehetővé tette, hogy a piaci reformok újabb lendületet vegyenek, és az ukrán gazdaság a fenntartható növekedés útjára lépjen. Ezt a növekedést, melynek kilátásai az energiahordozó-importtól való erős függőség miatt meglehetősen bizonytalanok, elsősorban az ipar és a mezőgazdaság javuló teljesítménye, a FÁK és az EU országaiba irányuló export bővülése táplálja.

Bevezető

Jelen cikk tárgya az ukrán gazdaság problémáinak vizsgálata az átalakulási folyamat tükrében. Az egykori szovjet köztársaság Ukrajna függetlenségét 1991. augusztus 24-én nyilvánította ki, s december 8-án a Független Államok Közösségének (FÁK) Oroszország után a második legnagyobb és legnépesebb alapító tagja lett. A Szovjetunió 1991. december 25-én bekövetkezett megszűnésével teljes jogú szuverén állammá vált (az ENSZ-nek 1945 októbere óta tagja). 1992 áprilisában belépett az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bankba (EBRD), júniusban a Fekete-tengeri Gazdasági Együttműködésbe (BSEC), szeptemberben pedig a Nemzetközi Valutaalapba (IMF) és a Világbankba (IBRD). 1991 decemberétől 1994 júliusáig Ukrajna elnöke *Leonyid Kravcsuk* volt, aki a gazdaságban és a politikában egyaránt a régi pártállami nomenklatura hatalmi pozícióit igyekezett átmenteni. 1992 májusára az ukrán állam által örökölt összes taktikai atomfegyvert az Orosz Föderációba szállították. Az 1994 januárjában Moszkvában aláírt ukrán–oros–amerikai háromoldalú megállapodás értelmében Ukrajna vállalta, hogy leszereli stratégiai atomfegyvereit is, s ezek robbanófejeit reaktor-üzemanyagért cserébe hatástalanítás céljából szintén Oroszországnak adja át. 1994 júliusában Kravcsukot az államfői poszton *Leonyid Kucsma* váltotta fel, akit 1999 novemberében újraválasztottak. Kucsma stabilizálta a gazdaságot és felgyorsította a piaci reformokat. Az átalakulás eredményeit az 1996 júniusában elfogadott alkotmányban rögzítették, s ugyanebben a

Ifj. Simon György PhD., a KSH vezető főtanácsosa.

hónapban befejeződött az ország nukleáris leszerelése. 1997 májusában húsz évre szóló megállapodás született a főként Szevasztopolban állomásozó orosz Fekete-tengeri Flotta státusáról. Jelentős előrelépés történt az Európai Unióval kialakított gazdasági és politikai együttműködés terén is. A *FÁK-on belül* 2003 szeptemberében Ukrajna csatlakozott Oroszország, Belorusszia és Kazahsztán *Egységes Gazdasági Térséget* létrehozó megállapodásához, amely a külkereskedelmi szabályozás koordinálására és a vámok csökkentésére irányul. A kijevi álláspont szerint ez az újonnan létrejött posztszovjet gazdasági tömb a nemzeti érdekeket oly módon szolgálja, hogy kiegészíti az EU-integrációs stratégiát (lásd például *D'Anieri–Kravchuk–Kuzio*, 1999a és 1999b; *D'Anieri–Kuzio*, 2002; EIA, 2003; *Wolczuk*, 2002).¹

Az ukrán gazdaság helyzete

Általános jellemzés

Ukrajnában a rendelkezésre álló szellemi tőke ellenére a társadalmi folyamatok sajátosságai az ezredfordulóig nem alapoztak meg egy sikeres reformpolitikát. Így az átalakulás igazából csak az 1998–1999-es gazdasági válság után kezdett kibontakozni, amiben az IMF [2003a, 7–9. o.] szerint a megfontolt monetáris és fiskális politikán, a szerkezeti reformok felgyorsulásán, a fölös kapacitások jobb kihasználásán kívül a külső tényezőknek is jelentős szerepe volt. Ez egyfelől az orosz piacra irányuló hagyományos export (például fémek, vegyipari termékek) bővülését, másfelől az onnan érkező pénzügyi áramlatokat, beleértve az ukrán olajfinomítóknak szánt transzfereket és beruházásokat jelentette.²

Az ukrán állam az elmúlt évtizedben kulcsfontosságú szerepet játszott a nemzeti tőke privatizációs program útján történt megteremtésében, a hazai piac fejlődésében (a határok szavatolása, a nemzeti valuta bevezetése, a külkereskedelem szabályozása), a fenntartható növekedésen és a versenyképesség erősítésén alapuló nemzetgazdasági stratégia kialakításában. Ezt a stratégiát a 2000–2004 közötti időszakra a 2000 februárjában elfogadott „Ukrajna: haladás a XXI. században” címet viselő kormányzati programban konkretizálták, melynek fő céljai az ország humán és természeti erőforrásainak hatékony kihasználása, a szegénység visszaszorítása, a gazdasági versenyképesség erősítése, az ukrán gazdaság fokozatos integrációja az Európai Unióba (*Bojczun*, 2000; *European Commission*, 2001).

Hogyan jellemezhető a gazdaságpolitikai célok megvalósulása a rendszer-átalakítás időszakában Ukrajnában? Az alapvető makromutatók segítségével különféle indexek konstruálhatók, melyek negatív vagy zéró értéke kedvező, míg a pozitív érték kedvezőtlen (lásd például *Veress*, 1997). Az Ukrajnára vonatkozó együttes index a rendelkezésre álló adatok alapján az 1993–2002 közötti időszakra számítható ki. Az 1. táblázat szerint ez a kezdetben kiugróan rossz mutató az infláció visszaszorításának, a költségvetési és a folyó fizetési mérleg javulásának, a transzformációs visszaesés leküzdésének köszönhetően nagymértékben javult. A piacgazdasági átmenet kezdete az árak gyors ütemű emelkedését hozta magával, amely az 1992–1993-as hiperinflációval tetőzött. Az árliberali-

¹ Ukrajna – Oroszországhoz hasonlóan – túlnyomórészt szláv és ortodox állam. Közigazgatásilag 24 megyére, két megyei jogú városra (Kijev és Szevasztopol) és egy autonóm köztársaságra (Krím) oszlik. 2000. évi adatok szerint a 49,5 milliós népességű országban a két legjelentősebb etnikai csoportot az ukránok (72,7 százalék) és az oroszok (22,1 százalék) alkották. A magyar nemzeti közösség becsült lélekszáma 150 ezer főre tehető, ami az összlakosság 0,3 százaléka (forrás: KÜM, 2001).

² A piaci reformok eredményessége szempontjából Ukrajna Oroszországgal, Macedóniával, Szerbia-Montenegróval, Bosznia-Hercegovinával és Albániával sorolható egy csoportba. Ugyanakkor más FÁK-országokban ezen a téren még nagyobb lemaradás tapasztalható (lásd *Bara–Szabó*, 2000, 338. o.).

zációt Ukrajnában nem követte a szén- és acéltermelés demonopolizálása, így a pénzromlást az ukrán gazdaság szerkezeti aránytalanságai is táplálták. Az infláció másik, nem kevésbé fontos oka külső jellegű volt, s az orosz és türkmén olaj- és gázárak világpiaci szinthez való közeledésével függött össze (Bojcun, 1999).

1. táblázat

A számított makroindexek alakulása Ukrajnában 1991 és 2002 között

Év	Inflációs ráta a fogyasztói árindex szerint (%) <i>a</i>	Munka- nélküliségi ráta (%)* <i>b</i>	Mizéria- index <i>c</i> (<i>a</i> + <i>b</i>)	Reál GDP évi átlagos változási üteme (%)** <i>d</i>	Népszerűt- lenségi index <i>e</i> (<i>a</i> -3 <i>d</i>)	Az államháztartás egyenlege a GDP százalékában <i>f</i>	A folyó fizetési mérleg egyenlege a GDP százalékában <i>g</i>	Egyensúly- talansági index <i>h</i> (- <i>f</i> + 2 <i>g</i>)	Együttesen (<i>c</i> + <i>e</i> + <i>h</i>)
1991	91,0	n.a.	n.a.	-8,7	117,1	n.a.	-33,1	n.a.	n.a.
1992	1210,0	n.a.	n.a.	-9,9	1239,7	-25,4	-2,4	30,2	n.a.
1993	4734,9	5,4	4740,3	-14,2	4777,5	-16,2	-2,4	21,0	9538,8
1994	891,2	5,4	896,6	-22,9	959,9	-8,7	-4,9	18,5	1875,0
1995	376,7	5,6	382,3	-12,2	413,3	-6,1	-3,1	12,3	807,9
1996	80,2	7,6	87,8	-10,0	110,2	-3,2	-2,7	8,6	206,6
1997	15,9	8,9	24,8	-2,9	24,6	-5,4	-2,7	10,8	60,2
1998	10,6	11,3	21,9	-2,0	16,6	-2,8	-3,1	9,0	47,5
1999	22,7	11,9	34,6	-0,3	23,6	-2,4	2,6	-2,8	56,4
2000	28,2	11,7	39,9	5,9	10,5	-1,3	4,7	-8,1	42,3
2001	12,0	11,1	23,1	9,2	-15,6	-1,5	3,7	-5,9	1,6
2002	0,8	10,1	10,9	4,8	-13,6	-1,9	7,7	-13,5	-16,2

* Teljes munkanélküliség.

** 1996. évi változatlan árakon számítva.

Forrás: ECE [2002], 162. o.; CISSTAT [2003]; The World Bank [2003a]; Transition report. London: EBRD és Yearbook of Labour Statistics. Geneva: ILO különböző kötetei; LABORSTA adatbázis; New Cronos Eurostat-adatbázis; WIIW adatbázis.

A monetáris aggregátumok, a bérek és fizetések reálértékének, valamint a reálárfolyamnak a zuhanását a gazdaság demonetizálása, a barterügyletek széles körű elterjedése kísérte. A sikeres stabilizációs politikának köszönhetően 1994 és 1998 között a pénzromlás üteme évről évre lassult. 1999–2000-ben azonban – a rossz termés, az élelmiszerárak és a közüzemi díjak emelkedésének hatására – ez az ütem felgyorsult, mígnem 2002-re a vágató infláció mérsékeltté változott. Ebben *Lissovlik* [2003, 8. o.] szerint a mezőgazdasági termékárak 2001. és 2002. évi jó termésnek köszönhető csökkenésének, a készpénz alapú ügyletek kiszélesítésének, a gazdaság remonetizálásának, a megfontolt árszabályozásnak volt meghatározó szerepe.

A munkanélküliségi ráta Ukrajnában 1993–2002 között csaknem megkétszereződött (1999-ig 2,2-szeresére nőtt), amit Oroszországhoz hasonlóan elsősorban az állami tulajdonú vállalatok dolgozóinak részleges elbocsátása okozott. Az ukrán gazdaság transzformációs recessziója 1999-ben érte el a mélypontot, amikor a reál GDP volumene 1990-hez képest 41 százalékra csökkent. Ez a szint 2000-ben 43, 2001-ben 47, 2002-ben 49 százalékra emelkedett. A gazdasági növekedés újbóli beindulása kedvezően hatott a mizéria-, a népszerűtlenségi és az egyensúlytalansági index alakulására is. Azonban a világgazdasági pangás, majd a 2001. szeptember 11-i amerikai tragédia és azt követő recesszió 2001 után lényegesen lelassította az ukrán gazdaság növekedését.³

³ A reál GDP becslült növekedési üteme Ukrajnában 2003-ban 5,3 százalékra tehető, 2004-re 4,6 százalékokat jeleznek előre (EIA, 2003).

Schneider [2002] szerint a *rejtett gazdaság*,⁴ más szóval az információs szektor részesedése a hivatalos GDP-hez viszonyítva Ukrajnában az 1994–1995-ös 47 százalékról 2000–2001-ben 51 százalékra, míg Oroszországban 41-ről 45 százalékra, a volt Szovjetunió egészében 40-ről 45 százalékra, Közép-Kelet-Európában pedig 25-ről 29 százalékra emelkedett. Az ukrán reál GDP tehát valójában jóval közelebb lehet az 1990-es szinthez, mint azt a hivatalos statisztika mutatja.

A rejtett gazdaság Ukrajnában elsősorban a kereskedelemben és pénzközvetítésben van túlsúlyban. Az informális tevékenység különösen a lakásépítésben, valamint a gépkocsik javításában és eladásában erős. A belőle származó termékek és szolgáltatások többségét a formális szektorok állóeszközei és munkaereje segítségével állítják elő. A jövedelmeit eltitkoló és külföldre menekítő rejtett gazdaság térhódítása az államot megakadályozza abban, hogy elegendő adóbevételhez jusson, amit a társadalombiztosítási rendszer finanszírozására, a szociális problémák enyhítésére lehetne fordítani (lásd *Bojcun*, 1999).

2. táblázat

**A GDP évi átlagos változási üteme a Független Államok Közösségében,
valamint a világ gazdaság három centrumában
(1996. évi összehasonlítható árakon, százalék)**

Ország/csoport	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Ukrajna	-8,7	-9,9	-14,2	-22,9	-12,2	-10,0	-2,9	-2,0	-0,3	5,9	9,2	4,8
Oroszország	-5,0	-14,5	-8,8	-12,6	-4,2	-3,3	0,9	-4,9	5,4	9,0	5,0	4,3
Belorusszia	-1,4	-9,6	-7,5	-11,6	-10,5	2,8	11,4	8,5	3,4	5,7	4,2	4,7
Moldova	-17,5	-29,0	-1,2	-31,0	-1,2	-6,0	1,7	-6,6	-3,5	2,4	5,9	7,2
Azerbajdzsán	-0,7	-22,6	-23,1	-19,8	-11,7	1,1	5,9	10,1	7,3	11,1	9,9	10,6
Grúzia	-21,1	-44,9	-29,2	-10,4	2,6	11,2	10,5	2,7	3,0	1,9	4,7	5,6
Örményország	-11,6	-41,8	-8,9	5,5	6,8	6,0	3,2	7,4	3,2	5,9	9,7	12,9
Kazahsztán	-10,9	-5,3	-9,2	-12,7	-8,1	0,5	1,6	-1,9	2,8	9,7	13,6	9,5
Kirgízia	-7,9	-13,8	-15,5	-20,1	-5,6	7,2	9,8	2,3	3,6	5,5	5,3	-0,5
Tádzsikisztán	-8,5	-32,3	-16,3	-21,4	-12,5	-16,7	1,7	5,6	3,4	8,5	10,0	9,1
Türkmenisztán	-4,7	-15,0	1,5	-17,3	-7,3	6,7	-11,4	7,1	16,9	17,7	20,5	14,9
Üzbegisztán	-0,5	-11,1	-2,3	-5,3	-0,8	1,7	5,1	4,5	4,5	3,9	4,4	4,2
FÁK 12	-6,1	-14,2	-9,7	-14,4	-5,6	-3,2	1,1	-3,1	4,5	8,3	6,2	4,9
Egyesült Államok	-0,5	3,0	2,7	4,0	2,7	3,6	4,4	4,3	4,1	3,8	0,3	2,4
EU-15	3,5	1,2	-0,4	2,7	2,4	1,6	2,5	2,9	2,9	3,6	1,7	1,0
Japán	3,0	0,9	0,5	1,0	1,6	3,4	1,9	-1,1	1,0	2,8	0,4	0,1

Forrás: ECE [2002], 162. o.; CISSTAT [2003]; BEA [2003]; New Cronos Eurostat-adatbázis; World Development Indicators database.

Bár Ukrajna liberalizálta gazdaságát, a kormányzat hosszú időn keresztül nem tudott kemény költségvetési korlátokat alkalmazni. A pénzügyi fegyelem lazulása megnehezítette a vállalati szféra hatékony állami támogatását. Az államhatalom Oroszországhoz hasonlóan Ukrajnában is egy szűk oligarchikus elit kezében összpontosult, ami a régi vállalatoknak és a megfelelő politikai összeköttetésekkel rendelkező új belépőknek kedvezett. Emellett komoly problémát jelentettek az ukrán vállalatok energiaszolgáltatá-

⁴ *Pivovarsky* [2001, 10. o.] szerint Ukrajna a világ egyik legnagyobb rejtett gazdaságával rendelkezik.

tókkal szembeni tartozásai is, melyek terhét jelentős állami dotációkkal igyekeztek enyhíteni (The World Bank, 2002a).

A 2. táblázat adataiból kiszámítható, hogy 1991–2002-ben a GDP évi átlagos változási üteme Ukrajnában –5,7, Oroszországban –2,6, a FÁK egészében –2,9 százalék, míg az Egyesült Államokban 2,9, az Európai Unióban 2,1, Japánban 1,2 százalék volt. A hivatalos adatok szerint a GDP volumene 2002-ben az 1990. évi színvonalhoz képest Ukrajnában 49, Oroszországban 72, a FÁK egészében 70 százalékot tett ki. A FÁK-on belül a szóban forgó mutató a legmagasabb értéket Türkmenisztánban (122%), Üzbegisztánban (107%) és Belorussziában (97%) érte el, a legalacsonyabb Moldovában (40%), Grúziában (41%) és Tádzsikisztánban (43%) volt. A rejtett gazdaság súlyának megnövekedése miatt, amiről fentebb már szó volt, ezek az adatok a FÁK országait illetően valószínűleg nem csak Ukrajnában alacsonyabbak a valóságnál.

3. táblázat

Az államháztartás adóbevételei a GDP százalékában

Ország	Bevételtípus							
	Összes adóbevétel		Általános forgalmi adó (ÁFA)		Személyi jövedelemadó (SZJA)		Társasági nyereségadó (TÁSA)	
	1993	2000	1993	2000	1993	2000	1993	2000
Ukrajna	42,7	29,7	11,5	5,6	2,0	3,8	9,4	4,5
Oroszország	36,2	31,3	6,7	6,5	2,6	2,5	9,8	5,6
Belorusszia	44,8	37,6	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
Moldova	22,8	22,3	4,4	7,5	1,6	1,5	4,6	1,5
Azerbajdzsán	40,5	14,2 ^c	8,1	4,8 ^c	2,4	2,7 ^c	8,5	2,2 ^c
Grúzia	11,7 ^a	14,2	1,2 ^a	4,9	0,3 ^a	1,8	0,8 ^a	1,3
Örményország*	28,9	14,7	5,0	6,5	1,6	1,4	4,5	2,0
Kazahsztán	21,1	20,0	3,7	4,4	2,4	2,0	4,0	6,3
Kirgízia	25,1	11,7	4,4	4,8	1,3	1,3	4,3	0,9
Tádzsikisztán	11,7 ^b	12,9	1,9 ^b	2,5	1,0 ^b	1,2	1,1 ^b	0,6
Türkmenisztán	12,8	25,8	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
Üzbegisztán	35,3	26,2	9,3	7,5	2,8	3,6	7,5	3,6

* Központi költségvetés.

^a 1994., ^b 1998., ^c 1999.

Forrás: Stepanyan [2003], 14., 15., 18. és 20. o.

A 3. táblázatból látható, hogy az 1993-tól 2000-ig tartó időszakban az államháztartás összbevételeinek a GDP-hez viszonyított részaránya Ukrajnában öthetede, míg Oroszországban és Belorussziában hathetede csökkent. A többi FÁK-ország közül ez a mutató csupán Türkmenisztánban és – az 1998–2000 közötti periódusban – Tádzsikisztánban volt magasabb. Ami az egyes adófajtákat illeti, 1993 és 2000 között Ukrajnában az áfa- és a tása-bevételek részesedése a felére esett vissza, az SZJA-bevételeké viszont csaknem megkétszereződött. Stepanyan [2003, 15. o.] szerint 2000-ben az áfa tényleges adókulcsa Ukrajnában és Moldovában 10, Kirgíziában 11, Kazahsztánban és Örményországban 8, Oroszországban és Azerbajdzsánban 6, Grúziában 5 százalék volt. Ugyanakkor az adózásnak az áfa tényleges és a törvény által meghatározott kulcsa hányadosaként kiszámítható hatékonysága Ukrajnában 48, Kirgíziában 55, Moldovában 52, Kazahsztánban 42, Örményországban 39, Oroszországban 32, Azerbajdzsánban 29, Grúziában 27 százalékot tett ki.

1990 és 2002 között az egy lakosra és az egy foglalkoztatottra jutó bruttó hazai termék (GDP) Ukrajnában Oroszországgal összehasonlítva öthetede, illetve hétnyolcadára, az Egyesült Államokkal összevetve pedig kétötödre, illetve háromötödre csökkent.

Az Európai Unióhoz képest történt visszaesés hozzávetőlegesen ugyanolyan mértékű volt, mint az Egyesült Államokhoz viszonyított (lásd a 4. táblázatot). A fogyasztás megoszlásáról 1999-ben Ukrajnában végzett világbanki felmérés azt mutatja, hogy a teljes kiadásokból az első, legalacsonyabb színvonalú lakossági ötöd részesedése 8,8, a második ötödé 13,3, a harmadiké 17,4, a negyediké 22,7, az ötödik, legmagasabb színvonalú ötödé pedig 37,8 százalékot tett ki. A társadalmi differenciálódást tükröző Gini-index értéke, amely teljes egyenlőség esetén zérus, teljes egyenlőtlenségnél viszont százszázalékos értéket vesz fel, a reformidőszakban megkétszereződött: 24 százalékról (1987–1990) 47 százalékra (1996–1998) emelkedett (The World Bank, 2002a, 9. o. és 2002b, 76. o.).

4. táblázat

Az egy lakosra és az egy foglalkoztatottra jutó GDP Ukrajnában
(1996. évi dollárban, vásárlóerő-paritáson)

Év	Egy lakosra számítva				Egy foglalkoztatottra számítva			
	dollár*	Oroszország	Egyesült Államok	EU 15	dollár*	Oroszország	Egyesült Államok	EU 15
		százalékában**				százalékában**		
1990	7629	69,1	28,4	39,5	15 558	71,8	28,0	34,7
1991	6946	66,4	26,4	36,5	14 445	68,8	25,9	32,7
1992	6243	69,8	23,3	32,4	13 550	73,6	23,7	30,0
1993	5337	65,4	19,6	30,0	11 901	70,9	20,6	25,9
1994	4122	57,7	14,8	21,1	9 685	62,8	16,4	20,5
1995	3644	53,2	12,9	18,3	8 583	56,3	14,6	17,9
1996	3306	49,8	11,4	16,4	8 132	54,8	13,3	16,8
1997	3238	48,1	10,8	15,7	8 309	54,4	13,3	16,9
1998	3200	49,9	10,4	15,1	8 323	56,3	13,0	16,7
1999	3213	47,3	10,1	14,8	8 568	55,3	13,0	17,0
2000	3440	46,2	10,6	15,4	9 439	56,5	14,0	18,5
2001	3791	48,3	11,7	16,7	10 607	60,3	15,7	20,7
2002	4006	48,8	12,2	17,6	11 025	61,6	15,8	21,3

* 1 dollár = 0,4804 hrvnya.

** Oroszországban 1 dollár = 2,191 rubel, az EU-ban 1 dollár = 0,92 PPS.

Forrás: Statiszticsnij scsoricsnik Ukraini. Kiiv: Gyerzsavnij komitetet sztatisztiki Ukraini; Rosszijszkij sztatyszticicszkij jezsegodnyik. Moszkva: Goszkomsztat Rosszii különböző kötetei; CISSTAT [2003]; BEA [2003]; Bureau of the Census [2003], 8., 367. és 417. o.; ECE [2002], 162. o.; IMF [2002], 863., 1023. és 1041. o.; KSH [1999], 15. o.; LABORSTA adatbázis és New Cronos Eurostat-adatbázis; World Development Indicators database.

Bojczun [2000] hangsúlyozza, hogy Ukrajna a függetlenség 1991-es kikiáltásakor még viszonylag kedvező feltételekkel rendelkezett a világgazdaság vezető hatalmaihoz való fokozatos felzárkózáshoz, beleértve az Európai Unióhoz való közeledést. Helyzete azóta sokat romlott. *Az ukrán gazdaságban továbbra is jelen van a csúcstechnológia és a magasan képzett munkaerő, míg az ország lakosságának közel egyharmada, 1999-ben 31 százaléka (The World Bank, 2003d, 237. o.) a szegénységi szint alatt él.* Ukrajna távközlési műholdakat hordozó Zenit rakétákat bocsát fel a Csendes-óceán térségéből, világ színvonalú tankokat ad el Pakisztánnak, nagy kapacitású Antonov teherszállító repülőgépeket ajánl Nyugat-Európának, s ugyanakkor küzd, hogy megtarthassa primer termékeinek értékesítési piacait az Orosz Föderációban és Törökországban.

1993–2000-ben a kutató-fejlesztő munkát végző tudósok és mérnökök részaránya a foglalkoztatottak teljes számában Ukrajnában öttilencedére csökkent. Ez az arány Oroszországhoz viszonyítva csak kis mértékben változott, az Egyesült Államokhoz és az Európai Unióhoz képest viszont háromötödére, illetve a felére esett vissza. Ennek ellenére a vizsgált időszakban a szóban forgó mutató – 1999 kivételével – meghaladta az EU szintjét (5. táblázat). A kutatási-fejlesztési ráfordításoknak a bruttó nemzeti jövedelemből (GNI) való részesedése 2000-ben Ukrajnában 0,95, Oroszországban 1,00, az Egyesült Államokban 2,69, az Európai Unióban 1,96 százalékot tett ki. Ugyanebben az évben a K+F tevékenység költségeinek 39,3 százalékát az államháztartás, 31,4 százalékát a vállalatok, 0,1 százalékát a felsőoktatás, 29,2 százalékát pedig a külföld fedezte (forrás: UNESCO, 2002; New Cronos Eurostat-adatbázis).

5. táblázat

A kutató-fejlesztő munkát végző tudósok és mérnökök aránya Ukrajnában
(az összes foglalkoztatotthoz viszonyítva)

Év	Arány (ezrelék)	Index: 1992 = 100	Évi változás (százalék)	A kutató-fejlesztő munkát végzők aránya		
				Oroszország	Egyesült Államok	EU 15
				százalékában		
1992	10,25	100,0	–	77,6	131,2	207,1
1993	9,15	89,3	–10,7	84,9	114,1	178,7
1994	8,44	82,3	–7,8	93,0	105,5	158,9
1995	7,44	72,6	–11,8	81,0	94,3	138,5
1996	7,08	69,1	–4,8	83,1	90,9	130,4
1997	5,66	55,2	–20,1	68,7	72,9	104,4
1998	5,59	54,5	–1,3	72,2	67,5	100,7
1999	5,44	53,1	–2,6	70,0	72,2	95,8
2000	5,81	56,7	6,8	74,6	76,4	100,9

Forrás: UNESCO Statistical Yearbook. Paris különböző kötetei; UNESCO [2002]; EUROSTAT [2002], 49. o.; Statistical abstract of the United States és Yearbook of Labour Statistics különböző kötetei; New Cronos Eurostat-adatbázis.

A független ukrán állam az egykori Szovjetuniótól jelentős katonai-ipari komplexumot örökölt. A katonai kiadások GNI-beli részaránya 1992 és 1999 között Ukrajnában 1,9 százalékról 3,0 százalékra nőtt, Oroszországban viszont 8,0-ról 5,6 százalékra, Belorussziában 1,9-ről 1,3 százalékra, Kazahsztánban 2,9-ről 0,9 százalékra, az Egyesült Államokban 4,8-ről 3,0 százalékra csökkent (The World Bank, 2002, 304–306. o.).

Hogyan jellemezhető a globalizáció élvonalát képviselő információs és kommunikációs technológia szerepe az ukrán gazdaságban?

A Nemzetközi Telekommunikációs Unió (ITU) adatai szerint 2000-ben ezer főre Ukrajnában 17,6, Oroszországban 42,9, Magyarországon 85,3, Japánban 315,2, Németországban 336, az Egyesült Államokban 585,2 személyi számítógép jutott. Ugyanakkor az internet-felhasználók száma Ukrajnában 300 ezer főt tett ki, míg Magyarországon 1,5, Oroszországban 3,1, Németországban 24, Japánban 47,1, az Egyesült Államokban 95,4 milliót (lásd The World Bank, 2002b, 316–318. o.).

A gazdasági szerkezet változásai és az ágazati dinamika

A kilencvenes évek elején a Szovjetunió összeomlása az ún. egységes népgazdasági komplexum felbomlásához, az egykori szövetségi köztársaságok közötti több évtizedes termelési-technológiai kapcsolatok megszakadásához vezetett. A megváltozott gazdasági

környezet szükségessé tette a függetlenné vált Ukrajna erőteljesebb bekapcsolódását a nemzetközi munkamegosztásba, ami a világpiaci árakhoz való igazodást és szerkezeti reformok végrehajtását követelte meg.

A kilencvenes évek végéig a termelés Ukrajnában általában meghaladta a felhasználást. Igaz, a nettó import GDP-beli részaránya 1990 és 1998 között csaknem megkétszereződött. Később azonban ez a tendencia megfordult, s a transzformációs válság fokozatos leküzdésének, a külgazdasági kapcsolatok diverzifikálásának köszönhetően 1999-től kezdve jelentős exporttöbbletet sikerült elérni. Az 1990-től 2002-ig tartó időszakban a felhalmozási ráta a GDP több mint egynegyedéről kevesebb mint egyötödére esett vissza. Ugyanakkor nőtt a teljes fogyasztás, ezen belül a háztartások és különösen az államháztartás fogyasztási kiadásainak relatív súlya (lásd a 6. táblázatot).

6. táblázat

A GDP felhasználása Ukrajnában
(folyó áron, százalék)

Megnevezés	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002*
Belföldi felhasználás	101,2	98,0	98,0	100,3	103,2	103,1	102,6	103,1	102,3	94,5	95,0	98,4	95,5
<i>Ebből:</i>													
Fogyasztás összesen	72,5	71,6	63,5	63,7	64,7	73,3	77,3	78,6	79,2	77,0	75,2	76,6	76,5
<i>ebből:</i>													
háztartások	53,9	52,2	41,9	43,7	41,1	46,6	50,7	51,2	54,6	54,7	54,3	55,0	54,3
nonprofit													
intézmények	2,4	2,0	4,0	4,0	4,2	5,4	4,8	3,5	3,0	2,5	2,3	2,0	1,8
államháztartás	16,2	17,4	17,6	16,0	19,4	21,3	21,8	23,9	21,6	19,8	18,6	19,6	20,4
Bruttó felhalmozás													
összesen	27,5	26,4	34,5	36,3	35,3	26,7	22,7	21,4	20,8	17,5	19,8	21,8	19,0
<i>ebből:</i>													
bruttó állóeszköz-													
felhalmozás	22,8	20,1	27,1	24,3	23,5	23,3	20,9	20,0	19,7	19,4	19,7	19,7	20,3
készletváltozás													
és egyéb nem													
specifikált													
felhasználás	4,7	6,3	7,4	12,0	11,8	3,4	1,8	1,4	1,1	-1,9	0,1	2,1	-1,3
Áru- és szolgáltatás-													
export és -import													
egyenlege	-1,2	2,0	2,0	-0,3	-3,2	-3,1	-2,6	-3,1	-2,3	5,5	5,0	1,6	4,5
Bruttó hazai termék	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* Előzetes adatok.

Forrás: United Nations [2002], 1264. o.; New Cronos Eurostat-adatbázis.

Az átalakulás beindulásával az ukrán gazdaság ágazati szerkezetében a szolgáltatási szféra térnyerése figyelhető meg. A 7. táblázatból megállapítható, hogy 1990 és 2001 között a bruttó hazai termékben – folyó áron számítva – a mezőgazdaság, az ipar és az építőipar együttes részaránya 78,9 százalékról 51,1 százalékra csökkent, míg a szolgáltatásoké 21,1 százalékról 48,9 százalékra nőtt. A mezőgazdaság és az ipar együttes részesedése a GDP előállításából kevesebb mint öthetedére, az építőiparé a felére esett vissza. A szolgáltatások közül a kereskedelem és vendéglátás, valamint a szállítás és távközlés súlya 1,9-szeresére, a pénzügyi tevékenység és ingatlanügyleteké 3,8-szeresére növekedett. Az iparon belül 1992 és 2001 között a feldolgozóipar relatív súlya a felére, nevezetesen 36,8-ról 19,7 százalékra csökkent. Ugyanakkor a bányászat és a villamosenergia-, gáz- és vízellátás együttes részaránya 1,1-szeresére (10,1-ről 10,9 százalékra) növekedett, ami

az energiaárak emelésével hozható összefüggésbe. Ennek kapcsán *Petri, Taube és Tsyvinski* [2002] hangsúlyozzák, hogy a Szovjetunió több utódállama, köztük Ukrajna az energiaszektor ún. kvázifiskális tevékenységeit, különösen a még mindig alacsonynak mondható energiaárakat és a fizetési hátralékok⁵ tolerálását nagyarányú implicit támogatások nyújtására használja. Ezek a tevékenységek elpalástolják az államháztartásnak hagyományosan például a kiadások GDP-beli arányával mért valódi méreteit és az adózás valódi mértékét, túlzott fogyasztást és pazarlást okoznak, és súlyosbítják a makrogazdasági egyensúlyhiányt. A szociális ellátás és a pénzügyi fegyelem javítása, a költségvetés átláthatósága az energiaárak további emelését teszi szükségessé.

7. táblázat

A GDP ágazati szerkezete Ukrajnában
(folyó áron, százalék, nemzetgazdaság=100)

Év	Mezőgazdaság A-B	Ipar C-E	Ebből:	Építőipar F	Szolgáltatások* G-Q	Ebből:		
			Feldolgozóipar D			Kereskedelem és vendéglátás G-H	Szállítás és távközlés I	Pénzügyi tevékenység és ingatlanügyletek J-K
1990	24,6	45,9	n.a.	8,4	21,1	4,2	7,2	2,4
1991	24,7	47,3	n.a.	9,0	19,0	4,3	7,0	3,7
1992	20,8	46,9	36,8	7,6	24,7	4,9	8,4	5,1
1993	21,7	35,3	27,2	7,0	36,0	7,6	11,8	12,1
1994	16,3	37,5	30,5	8,3	37,9	5,1	9,0	8,9
1995	15,4	34,6	28,5	7,7	42,3	5,3	13,5	5,3
1996	13,8	31,0	23,9	6,7	48,5	5,6	14,9	4,5
1997	14,4	28,4	22,2	5,9	51,3	7,9	14,5	4,4
1998	14,3	29,8	23,6	5,6	50,3	7,4	14,5	4,8
1999	14,2	32,8	24,4	5,0	48,0	7,1	14,2	4,9
2000	17,1	31,4	19,8	4,2	47,3	8,9	13,7	4,9
2001	16,4	30,6	19,7	4,1	48,9	8,0	13,6	9,2

* Tartalmazza a pénzköztetítői szolgáltatás fel nem osztott díját (FISIM) és a nettó termékadókat.

Forrás: United Nations [2002], 1266–1267. o.; New Cronos Eurostat-adatbázis.

A 8. táblázatból látható, hogy 1990 és 2001 között a foglalkoztatási struktúrában is jelentős változások mentek végbe. A mezőgazdaság, ipar és építőipar együttes részaránya a foglalkoztatottak számában 65,6-ról 58,3 százalékra esett vissza, míg a szolgáltatásoké 34,4-ről 41,7 százalékra emelkedett. Ez a változás jóval kisebb mérvű, mint a termelés alapján számított, ami főleg az árviszonyoknak a szolgáltatások javára történt eltolódásával magyarázható. Az említett időszakban a foglalkoztatottság ágazati szerkezetében a mezőgazdaság relatív súlya 1,4-szeresére nőtt, az iparé viszont öthetedére, az építőiparé kétfőtödére csökkent. *Lukas* [1999] rámutat arra, hogy a mezőgazdaság foglalkoztatási részarányának megnövekedése rövid távon segített enyhíteni a munkanélküliség problémáját, hosszú távon azonban gyengíti az ukrán gazdaság nemzetközi versenyképességét.

⁵ A fizetési hátralékok Ukrajnában az orosz pénzügyi válság utáni időszakban csökkenő tendenciájúak. Így például GDP-hez viszonyított szintjük az ukrán gáziparban az 1999-es 4,1 százalékról 2000-ben 1,1 százalékra esett vissza. Ennek ellenére ezek a hátralékok még mindig jelentősnek mondhatók (lásd *Petri–Taube–Tsyvinski*, 2002, 29. o.).

A foglalkoztatottság ágazati szerkezete Ukrajnában
(százalék, nemzetgazdaság = 100)

Év	Mezőgazdaság A–B	Ipar C–E	Ebből:	Építőipar F	Szolgáltatások* G–Q	Ebből:		
			Feldolgozó ipar D			Kereskedelem és vendéglátás G–H	Szállítás és távközlés I	Pénzügyi tevékenység és ingatlanügyletek J–K
1990	19,8	36,3	n.a.	9,5	34,4	7,4	7,6	0,5
1991	19,3	37,4	n.a.	9,1	34,2	7,2	7,5	0,5
1992	20,8	37,1	26,4	8,0	34,1	6,9	7,2	0,6
1993	21,1	27,9	19,5	7,6	43,4	7,0	7,3	0,8
1994	21,8	29,6	21,4	7,4	41,2	7,3	7,2	0,9
1995	24,3	27,3	19,6	6,8	41,6	7,2	7,0	0,9
1996	24,4	24,5	19,0	6,5	44,6	7,6	7,4	1,0
1997	25,1	22,4	18,3	6,0	46,5	8,0	7,2	1,1
1998	26,1	23,5	18,2	5,7	44,7	7,8	7,2	1,1
1999	26,4	25,9	19,0	5,2	42,5	8,5	7,1	1,0
2000	27,6	26,2	18,8	5,0	41,2	7,8	6,8	1,1
2001	28,2	25,9	18,5	4,2	41,7	6,9	6,4	5,4

Forrás: Yearbook of Labour Statistics különböző kötetei; LABORSTA adatbázis.

**A GDP, a foglalkoztatottság és a munkatermelékenység
változási üteme Ukrajnában, 1991–2000**
(évi átlag, százalék)*

Kód	Ágazat	GDP**			Foglalkoztatottak száma			Munkatermelékenység		
		1991–1995	1996 – 2000	1991–2000	1991–1995	1996 – 2000	1991–2000	1991–1995	1996 – 2000	1991–2000
A–B	Mezőgazdaság	–7,6	–3,0	–5,3	1,2	–1,4	–0,1	–8,7	–1,6	–5,2
C–E	Ipar	–19,3	0,3	–10,0	–8,2	–4,6	–6,5	–12,1	5,1	–3,8
D	Feldolgozóipar	–17,6 ^a	4,8 ^b	–3,2 ^c	–12,1 ^a	–5,7 ^b	–7,9 ^c	–6,3 ^a	11,2 ^b	5,0 ^c
F	Építőipar	–18,5	–11,9	–15,3	–9,3	–9,6	–9,5	–10,1	–2,6	–6,4
A–F	Mezőgazdaság, ipar és építőipar összesen	–17,0	–2,2	–9,9	–5,1	–3,7	–4,4	–11,9	1,6	–5,7
G–H	Kereskedelem és vendéglátás	–18,2	3,3	–8,1	–3,2	–2,4	–2,8	–15,5	5,8	–5,4
I	Szállítás és távközlés	–20,7	–6,4	–13,8	–4,4	–4,3	–4,4	–17,0	–2,1	–9,9
J–K	Pénzügyi tevékenység és ingatlanügyletek	27,0	–2,9	11,1	9,6	–0,8	4,3	15,9	–2,1	6,5
L–Q	Egyéb szolgáltatások	1,1	–0,5	0,3	3,9	–4,5	–0,4	–2,6	4,2	0,7
G–Q	Szolgáltatások összesen	–10,0	–1,8	–6,0	0,9	–4,0	–1,6	–10,8	2,3	–4,5
	Nemzetgazdaság Összesen	–13,8	–2,0	–8,1	–2,9	–3,8	–3,4	–11,2	1,9	–4,9

* 1996. évi változatlan árakon számítva.

** Ágazati szinten hozzáadott érték, amely az amortizációt is tartalmazza.

^a 1993–1995.

^b 1996–2001.

^c 1993–2001.

Forrás: United Nations [2002], 1266–1268. o.; UNIDO [2002], 694. o.; Yearbook of Labour Statistics különböző kötetei; LABORSTA adatbázis; New Cronos Eurostat-adatbázis.

Ami a szolgáltatási szférát illeti, a szóban forgó periódusban a kereskedelem és vendéglátás részesedése némileg csökkent, a szállítás és távközlésé négyötödére esett vissza, míg a pénzügyi tevékenység és ingatlanügyleteké több mint 10-szeresére emelkedett. Az iparon belül 1992–2001 között a feldolgozóipar súlya 26,4 százalékról 18,5 százalékra, a bányászaté, valamint a villamos energia-, gáz- és vízellátásé 10,7-ről 7,4 százalékra redukálódott (lásd a 8. táblázatot).

A 9. táblázat adatai szerint 1991–2000-ben a GDP és az ágazati szintű hozzáadott érték volumene – a pénzügyi tevékenység, ingatlanügyletek és egyéb szolgáltatások kivételével – csökkent, az évtized első felében azonban nagyobb mértékben, mint a másodikban. Az általános recesszió ellenére 1991–1995-ben a pénzügyi tevékenység és ingatlanügyletek hozzáadott értéke évente átlagosan 27,0, az egyéb szolgáltatásoké 1,1 százalékkal nőtt. 1996–2000-ben az iparban 0,3, a kereskedelemben és vendéglátásban 3,3 százalékos növekedést sikerült elérni. A termelékenység 1993–2001-ben a feldolgozóiparban évi átlagban 5 százalékkal emelkedett. Ezzel szemben 1991–2000-ben jelentősen csökkent például a mezőgazdaságban (–5,2% éves átlagban), az építőiparban (–6,4%) és még inkább a szállításban és távközlésben (–9,9%).

A kis- és közepes méretű vállalatok aránya Ukrajnában 1999-ben az összes vállalat 54,3 százalékát tette ki. Ugyanakkor ez az arány Oroszországban 49,0, Észtországban 97,8, Lettországban 87,7, Litvániában 82,4, Magyarországon 84,8 százalék volt. Az említett esztendőben a kis- és középvállalkozásokra Ukrajnában a foglalkoztatottak 18,0 százaléka jutott. E vállalkozások 15,0 százaléka a mezőgazdaságban, 19,6 százaléka az iparban és építőiparban, 65,4 százaléka pedig a szolgáltatási szférában tevékenykedett (forrás: *Klapper–Sarria-Allende–Sulla*; 2002, 31. és 48. o.).

A privatizáció eredményeként a magán-, pontosabban a nem állami szektor részesedése a GDP előállításából 1991 és 2001 között Ukrajnában 10-ről 60 százalékra, míg Oroszországban 5-ről 70 százalékra, a FÁK egészében átlagosan 10-ről 50 százalékra nőtt. Magyarországon ugyanakkor 30-ról 80 százalékra növekedett (lásd *Transition report*, 2000 és 2002). A privatizáció Ukrajnában, amelyről részletesebben alább a gazdaságpolitikai kérdések kapcsán lesz szó, elsősorban az állam vállalatirányítási szerepének csökkentését, a piaci reformok társadalmi bázisának kiszélesítését célozta, s a kemény költségvetési korlátok bevezetésének, továbbá a szerkezeti átalakítás előmozdításának eszközéül szolgált. A magánosítás egyúttal a vállalatvezetést és a tulajdonjogokat is erősítette, hozzájárulva a magánszektor fejlődéséhez (*The World Bank*, 2002a, 71. o.). Az állami és a privatizált szektor, a magántőke felhalmozása és a nemzeti jövedelemnek a társadalmi egyenlőtlenségek enyhítését célzó újraelosztása közötti optimális egyensúly keresése Ukrajnában a piacgazdasági átmenet egyik legnehezebb és a közvéleményt leginkább megosztó kérdésévé vált (*Bojczun*, 1999).

Hogyan alakultak a bérek és keresetek az ukrán gazdaságban? Ezt a kérdést a feldolgozóipar példáján vizsgáljuk, a fogyasztói árindexszel korrigált havi bérek alapján. A 10. táblázat adataiból kiszámítható, hogy 1993–2001-ben a reálbérek az ukrán feldolgozóiparban évente átlagosan 1,1 százalékkal nőttek. Ugyanakkor a termelékenység a szóban forgó ágazatban 5,0 százalékkal emelkedett, nemzetgazdasági szinten viszont 2,7 százalékkal csökkent (lásd a 4. és a 9. táblázatot). A relatív bérszínvonal Ukrajnában 1992 és 2001 között az Egyesült Államokkal és Oroszországgal összehasonlítva 1,1-, illetve 1,5-szeresére emelkedett, míg Németországhoz képest öthatodára esett vissza (10. táblázat).

Reálbérek az ukrán feldolgozóiparban
(1996. évi dollárban, vásárlóerő-paritáson)

Év	Dollár/hó*	Index: 1996 = 100	Évi változás (százalék)	Relatív bérszínvonal			
				Oroszország	Egyesült Államok	Németország	Magyarország
				százalékában**			
1992	302,52	120,3	–	61,9	13,2	18,6	45,6
1993	270,63	107,6	–10,6	62,4	11,8	16,1	40,0
1994	246,94	98,2	–8,7	66,9	10,6	14,2	35,1
1995	265,66	105,6	7,5	92,3	11,5	14,6	40,0
1996	251,53	100,0	–5,3	80,3	10,9	12,0	38,3
1997	245,42	97,6	–2,4	73,2	10,4	11,8	36,1
1998	234,72	93,3	–4,4	80,1	10,0	11,1	33,7
1999	228,42	90,8	–2,7	93,9	9,6	10,6	32,7
2000	273,87	108,9	19,9	90,6	12,2	12,7	37,0
2001	334,42	133,0	22,1	93,0	14,4	15,7	43,2

* 1 dollár = 0,5236 hrvnyia.

** Oroszországban 1 dollár = 2,388 rubel, Németországban 1 dollár = 2,01 márka, Magyarországon 1 dollár = 73,3 forint.

Forrás: Yearbook of Labour Statistics különböző kötetei; LABORSTA adatbázis; New Cronos Eurostat-adatbázis; KSH [1999], 14–15. és 20–21. o.

A viszonylag alacsony munkaerőköltségek elvben azt jelentik, hogy Ukrajna a munkaintenzív termelés területén komparatív előnyökkel rendelkezik a fejlett ipari országokkal szemben. Ezt az utóbbi években *több transznacionális vállalat* igyekszik kihasználni, amikor *termelő kapacitásait az élenjáró rendszerváltó országokból, így hazánkból Ukrajnába telepíti át*. Azonban a külföldi befektetők szemében ezeket az előnyöket részben ellensúlyozza a gazdálkodás nem megfelelő hatékonysága, jelentős fejlesztést igénylő infrastrukturális háttere, továbbá a még mindig sok kívánnivalót maga után hagyó befektetői légkör.

Külgazdasági kapcsolatok

Ukrajna a függetlenség 1991-es kikiáltása óta arra törekszik, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jelentős és aktív szereplőjévé váljon. A kijevi vezetés a kilencvenes évek elején abban reménykedett, hogy az Oroszországhoz fűződő korábbi gazdasági kapcsolatait a Nyugattal való széles körű együttműködés váltja fel. Amikor ezek a várakozások illuzórikusnak bizonyultak, Kucsma elnök *az ukrán gazdaságot Oroszország és az Európai Unió közötti híd szerepében* próbálta megerősíteni (Bojcun, 1999, 2000 és 2001; Simon, 2002).

1991 után az ukrán gazdaságot az Egyesült Államoknál és az Európai Uniónál magasabb fokú kereskedelmi nyitottság és exportorientáció jellemezte, s Oroszország megfelelő mutatóitól is csak időnként mutatkozott elmaradás. Ugyanakkor 1992 és 2002 között a külkereskedelmi forgalom teljes volumenének és az exportnak a GDP-hez viszonyított aránya számottevően csökkent (lásd a 11. táblázatot). Megjegyzendő, hogy a devizaáras számítás az ukrán külkereskedelem részarányát a reálisnál magasabbnak mutatja, mivel az ukrán GDP a vásárlóerő-paritásos értékhez képest devizaáron alacsonyabb.

**A külkereskedelem GDP-hez viszonyított aránya
(folyó áron, százalék)**

Év	Ukrajna		Oroszország		Egyesült Államok		EU 15	
	teljes volumen	ebből: export	teljes volumen	ebből: export	teljes volumen	ebből: export	Teljes volumen	ebből: export
1992	96,9	51,5	83,2	44,3	15,9	7,1	41,1	20,4
1993	52,4	23,6	44,6	25,6	16,1	7,0	40,5	20,7
1994	57,5	28,1	44,2	24,3	17,0	7,3	43,0	22,1
1995	79,4	36,0	44,9	24,5	18,3	7,9	46,0	23,7
1996	74,3	32,4	39,5	21,6	18,5	8,0	46,2	23,9
1997	62,5	28,4	39,2	20,8	19,1	8,3	48,8	25,3
1998	65,2	30,2	49,1	26,5	18,5	7,8	49,2	25,3
1999	76,1	37,6	61,6	39,1	19,0	7,6	49,5	25,2
2000	91,3	46,7	59,6	40,7	22,0	8,0	55,8	28,0
2001	89,3	45,0	52,3	33,3	19,0	7,2	55,1	28,0
2002*	91,1	46,2	49,4	31,0	18,1	6,7	52,8	27,1

Megjegyzés: A teljes volumen az export és az import összege.

* Előzetes adatok.

Forrás: IMF [2002], 127., 129., 133., 135., 859., 863., 1021., 1023. és 1041. o.; The World Bank [2003a] és [2003b]; New Cronos Eurostat-adatbázis.

Ukrajna külkereskedelmi áruforgalma

Év	Millió USD				Az import export- fedezettsége százalékban
	Az áruforgalom teljes értéke	Export, f.o.b. (1)	Import, c.i.f. (2)	Kereskedelmi egyenleg (1–2)	
1992	15 144	8 045	7 099	+946	113,3
1993	17 350	7 817	9 533	–1716	82,0
1994	21 053	10 305	10 748	–443	95,9
1995	29 369	13 317	16 052	–2735	83,0
1996	33 080	14 441	18 639	–4198	77,5
1997	31 346	14 232	17 114	–2882	83,2
1998	27 313	12 637	14 676	–2039	86,1
1999	23 428	11 582	11 846	–264	97,8
2000	28 529	14 573	13 956	+617	104,4
2001	33 930	17 091	16 839	+252	101,5
2002*	37 727	19 140	18 587	+553	103,0

* Előzetes adatok.

Forrás: IMF [2002], 127., 129., 133. és 135. o.; The World Bank [2003a]; New Cronos Eurostat-adatbázis.

Az említett időszakban a 2000 óta tartósan pozitív szaldóval záruló ukrán külkereskedelem teljes volumene két és félszeresére nőtt. Ezen belül az export 2,4-szeresére, az import 2,6-szeresére emelkedett (12. táblázat). Az elért volumen-növekedés ellenére 2000-ben Ukrajna a világkereskedelemből mindössze 0,2 százalékkal részesült (European Commission, 2001, Annex 2).

Bár a külkereskedelem volumene Ukrajnában a GDP nagyarányú visszaesésével szemben gyakorlatilag nem csökkent, a kilencvenes években a külkereskedelem nem növelte a gazdasági teljesítményt. Az exportpiacok a hazai termelés szerkezetében a dezindusztrializáció negatív trendjét erősítették. Az energiahordozók importja deficitet

teremtett, míg az ukrán belső piacon eladott fogyasztási cikkek több mint háromötöde külföldről származott. A *rejtett kereskedelem* nagyarányú export- és importvám veszteségeket okozott. A belső és külső piacokon egyaránt tevékenykedő ukrán nagykereskedők orosz olajjal, dél-koreai elektronikával, amerikai cigarettákkal, ukrán acéllal és egyéb árucikkkel üzeltek, s olyan külföldi partnerekkel álltak kapcsolatban, akik dömpingáron is készek voltak üzletet kötni (lásd *Bojcun*, 1999).

Ami a külkereskedelmi forgalom áruszerkezetét illeti, 1996 és 2002 között az ipari késztermékek részaránya Ukrajna exportjában 72,5-ről 75,3 százalékra, az importban pedig 51,1-ről 52,4 százalékra nőtt. Ugyanebben az időszakban az élelmiszerek, nyersanyagok és energiahordozók együttes súlya az ukrán kivitelben és behozatalban 27,5-ről 24,7 százalékra, illetve 48,9-ről 47,6 százalékra esett vissza. Az időszak végére némileg csökkent az ukrán gazdaság függősége az energiahordozók behozatalától (lásd a 13. táblázatot).

13. táblázat

Az ukrán külkereskedelmi forgalom áruszerkezete

Év	Élelmiszerek és nyersanyagok	Energiahordozók	Vegyiarú és hasonló termékek	Feldolgozott termékek	Gépek és szállítóeszközök	Egyéb termékek
<i>az export százalékában</i>						
1996	19,6	7,9	14,1	35,1	13,3	10,0
1997	12,6	8,0	14,1	47,4	13,8	4,1
1998	10,8	8,0	13,6	49,0	14,0	4,6
1999	12,1	9,0	11,8	49,4	11,9	5,8
2000	9,4	8,7	13,0	51,7	12,6	4,6
2001	11,1	9,8	11,4	49,2	14,3	4,2
2002*	13,2	11,5	10,0	47,4	14,5	3,4
<i>az import százalékában</i>						
1996	7,3	41,6	9,8	10,2	15,1	16,0
1997	5,2	47,6	12,4	11,0	21,2	2,6
1998	7,2	42,3	12,5	12,6	23,3	2,1
1999	7,7	46,2	12,4	12,1	19,2	2,4
2000	6,5	46,2	11,9	13,4	18,9	3,1
2001	7,2	42,0	12,5	14,6	21,5	2,2
2002*	6,6	41,0	13,1	14,9	22,4	2,0

* Előzetes adatok.

Forrás: IMF [2001b], 45., 48. o. és [2003b], 49., 51. o.

A KGST 1991-es megszűnése következtében Ukrajnában számos termelési ciklus szakadt meg. A függetlenné vált ország olaj- és gázszükségleteit döntően importból kényszerült kielégíteni. Tekintélyes uránérckészletekkel rendelkezett, de ezekből megfelelő fűtőanyagot Oroszországban állítottak elő. Az olajfinomító berendezések, belső égésű motorok, áramelosztó és -átalakító berendezések, atomreaktorok és szivattyúállomások tekintetében Ukrajna a szomszédos és más volt szocialista államoktól függ. Az ukrán állam az elmúlt évtizedben a csúcstechnológia-export expanziójával próbálkozott. A repülőgépgyártásban, űrrepülőgép-iparban és atomenergia-termelésben azonban a fejlett ipari országok transznacionális vállalatainak, míg a gépek és berendezések gyártásában a dinamikus ázsiai gazdaságok erős konkurenciájával találta magát szembe. Ukrajna a világ tíz legnagyobb fegyverexportőreinek egyike, amely Pakisztánban, Kínában és Indiában fontos értékesítési piacokkal rendelkezik. Kijev a vezető nyugati hatalmakkal való kooperáció kiszélesítésére törekszik a katonai berendezések gyártásában, de

ezen a területen a nyugati cégeken kívül a közép-európai országok, elsősorban a NATO-tag Lengyelország és Csehország versenyével is számolnia kell. Ráadásul a nem hivatalos kereskedelem szerepe itt is jelentős, s így a várt jövedelmek nem mindig folynak be az államkasszába (Bojcun, 1999 és 2000).

Ukrajna nemzetközi energiapiaci jelentősége abban áll, hogy tranzitországgként biztosítja az orosz kőolaj- és földgáz Nyugat-Európába irányuló exportját, s ráadásul maga is jelentős energiafogyasztó. Annak ellenére, hogy az országnak jelenleg hat nyersolajfinomítója van, a hazai kereslet csökkenése miatt kapacitásukat csak részben használják ki, bár az utóbbi években Ukrajna növelni tudta nyersolaj-ellátását oly módon, hogy olajfinomítóiban az orosz és kazah exportőröknek részesedést ajánlott fel. Ez nemcsak a hazai kereslet jobb kielégítését tette lehetővé, hanem biztosította az olajfinomítók renoválásához és hatékonyabb működéséhez szükséges eszközöket is. 2002 júniusában Leonnyid Kucsma ukrán és Vlagyimir Putyin orosz elnök, valamint Gerhard Schröder német kancellár megállapodást kötött nemzetközi konzorcium létrehozásáról az ukrán gázipari infrastruktúra fejlesztése céljából. 2002 októberében az ukrán Naftohaz és az orosz Gazprom konszern képviselői előzetes egyezményt írtak alá, melynek értelmében 2003 januárjában Kijevben 50-50 százalékos részesedésű vegyes vállalatot jegyeztek be (lásd EIA, 2003).

A 14. táblázatból megállapítható, hogy 1992 és 2000 között az ukrán exportban és importban az átalakuló országok részaránya 2,2-, illetve 3,8-szeresére emelkedett. A fejlett ipari országok részesedése az exportban kétötödére, az importban egyharmadára esett vissza. Ezen belül az Európai Unióé egyharmadára, illetve kétötödére csökkent. Ugyanakkor a fejlődő országok relatív súlya az exportban megkétszereződött, bár az importban alig változott. Az Ukrajna számára kiemelt fontosságú FÁK-reláció súlya 1995–2000 között a kivitelben háromötödére csökkent, míg a behozatalban 1,3-szeresére nőtt.

14. táblázat

Az ukrán külkereskedelem földrajzi megoszlása

Év	Az export százalékában					Az import százalékában				
	Fejlett ipari országok	Ebből:	Átalakuló országok	Ebből:	Fejlődő országok	Fejlett ipari országok	Ebből:	Átalakuló országok	Ebből:	Fejlődő országok
		EU		FÁK			EU		FÁK	
1992	64,3	47,3	23,7	n.a.	12,0	75,3	46,8	17,9	n.a.	6,8
1993	36,0	28,1	41,7	n.a.	22,3	62,9	50,1	25,5	n.a.	11,6
1994	14,6	7,0	73,1	n.a.	12,3	12,7	7,6	85,9	n.a.	1,4
1995	15,4	11,5	71,6	49,4	13,0	17,8	15,6	79,4	45,5	2,8
1996	15,5	11,1	66,5	51,4	18,0	20,8	15,7	74,1	63,6	5,1
1997	16,2	12,4	56,8	39,3	27,0	25,7	19,7	69,9	57,7	4,4
1998	22,7	16,9	53,4	33,3	23,9	27,7	21,6	66,4	53,8	5,9
1999	23,9	18,4	48,0	28,1	28,1	25,9	20,3	67,2	56,9	6,9
2000	23,3	16,2	52,8	30,8	23,9	26,4	20,7	67,3	57,6	6,3

Forrás: Direction of Trade Statistics Yearbook. Washington, D.C.: IMF különböző kötetei.

A kilencvenes évek első felében Ukrajna rohamosan diverzifikálta külkereskedelmét. Míg a FÁK-országokkal lebonyolított áruforgalom volumene csökkent, az árak a világszint felé közeledtek. Ezekkel az országokkal szemben Ukrajna komoly deficitet halmozott fel, főként az orosz és türkmén kőolajtól és földgáztól való függőségének következtében. Az európai, ázsiai és amerikai kontinensen található új partnerállamokkal Ukrajna általában pozitív egyenlegű kereskedelmet folytatott. Ez a szufficit azonban a hajdani szovjet köztársaságokkal szembeni hiánynak csak egy részét fedezte (Bojcun, 1999 és 2000).

Ukrajna legjelentősebb kereskedelmi partnerei 2000-ben az export és az import teljes volumenéhez viszonyítva a következő országok voltak: Oroszország (24,1 és 41,7%), Törökország (6,0 és 1,1%), Németország (5,1 és 8,1%), Egyesült Államok (5,0 és 2,6%), Olaszország (4,4 és 2,5%), Kína (4,3 és 1,0%), Lengyelország (2,9 és 2,2%), Bulgária (2,6 és 0,4%), Magyarország (2,2 és 1,2%) (IMF, 2001, 468–469. o.).

Ukrajna külföldi adósságai 1992 és 2002 között 24,6-szeresükre emelkedtek. Az említett időszakban a hosszú lejáratú hitelek részaránya a teljes külső adósságállományban 83,1 százalékról 81,9 százalékra, a rövid lejáratú hiteleké 16,9-ről 5,2 százalékra csökkent (a fennmaradó rész 2002-ben az IMF-hitelekre jutott). A hosszú lejáratú adósságállományon belül az állami és az állam által garantált hitelek részaránya 99,1-ről 80,6 százalékra csökkent, míg a nem garantált magánhiteleké 0,9-ről 19,4 százalékra emelkedett. A Világbank 2002-ben az összes adósságból 16,5 százalékkal részesedett. A teljes adósságállomány a bruttó nemzeti jövedelemhez (GNI) viszonyítva – 1999 kivételével – nem haladta meg a 40 százalékos szintet. A devizatartalékok mindvégig az adósságállomány szintje alatt maradtak. Ugyanakkor a teljes adósságszolgálat exportbeli aránya jóval alacsonyabb volt a 25 százalékos küszöbértéknél (lásd a 15. táblázatot).

A kilencvenes években a transzformációs recesszió, a primer és félkész termékek súlyának növekedése a termelésben és az exportban, az adórendszer problémái komoly terhet jelentettek az ország fizetőképessége szempontjából. 1994–1995-ben az IMF segítséget nyújtott a külföldi tartozások restrukturálásához, így azokat részben belső államadóssággá konvertálták, részben pedig nemzetközi hitelekbe törlesztették. 1998 végén Ukrajna majdnem fizetéseképtelenné vált. Ekkor a hitelezőkkel kötött megállapodás keretében a rövid lejáratú adósságok egy részét hosszabb lejáratú államkötvényekké változtatták (*Áslund–De Ménil*, 2000; *Bojcun*, 2000). 2000 márciusában az ukrán kormány megállapodott a nemzetközi pénzintézeteken kívüli hitelezőkkel több mint 2 milliárd dollár külső adósság átutemezéséről, melynek kifizetése 2000-ben és 2001-ben lett volna esedékes. 2001 júliusában a Párizsi Klubbal megegyezés született az ukrán adósságok további átutemezéséről (lásd *Astrov–Boss–Havlik*, 2000; *Transition report*, 2001).

15. táblázat

Ukrajna külföldi adósságai

Év	Teljes adósság-állomány	Hosszú lejáratú hitelek	Ebből:			IMF-hitelek	Rövid lejáratú hitelek	Teljes adósság-szolgálat	Teljes adósság-állomány a GNI	Teljes adósság-szolgálat az áru- és szolgáltatás-export	Devizatartalékok a teljes adósság-állomány
			Állami és az állam által garantált hitelek	ebből: IBRD	Nem garantált magán-hitelek						
millió USD									százalékában		
1992	551	458	454	0	4	0	93	12	0,6	n.a.	85,2
1993	3 855	3 694	3 682	0	12	0	161	202	5,5	n.a.	4,3
1994	5 636	4 855	4 810	102	45	364	417	328	10,8	2,0	11,8
1995	8 429	6 664	6 580	491	84	1 542	223	1 137	17,5	6,6	12,7
1996	9 538	6 832	6 648	859	184	2 262	444	1 257	21,7	6,2	20,7
1997	11 133	7 642	7 015	1 111	627	2 402	1 089	1 358	22,5	6,6	21,2
1998	13 071	9 797	8 967	1 542	830	2 795	479	2 027	31,9	11,4	6,1
1999	13 941	10 820	9 581	1 954	1 239	2 806	315	2 805	45,4	16,4	7,8
2000	12 166	9 646	8 139	1 991	1 507	2 073	447	3 661	39,4	18,6	12,1
2001	12 786	10 135	8 264	2 248	1 871	1 909	742	2 262	36,2	10,6	24,2
2002*	13 555	11 099	8 941	2 232	2 158	1 876	580	3 248	36,0	13,9	32,2

* Előzetes adatok.

Forrás: Global Development Finance. Country Tables. Washington, D.C.: The World Bank különböző kötetek; The World Bank [2003a]; World Development Indicators database; IMF [2003b], 54. o.

1992 és 2002 között Ukrajnába évente átlagosan kevesebb mint félmilliárd dollár külföldi működőtőke-befektetés áramlott be. A 2002. évi beáramlás a bruttó állóeszköz-felhalmozás 10 százalékát sem érte el. Ugyanakkor a külföldi működő tőke állománya 5,2 milliárd dollár volt, ami egy lakosra átszámítva 107 dollárt jelentett. A közvetlen külföldi beruházások ágazati szerkezete Ukrajnában 1994 vége óta nem sokat változott: az első négy helyen az élelmiszeripar, a belkereskedelem, a gépgyártás és fémfeldolgozás, valamint a pénzügyi és hitelszféra osztozkodik. 2001 elején a legnagyobb befektetők az Egyesült Királyság (16,4%), Ciprus (9,6%), Hollandia (9,3%), Oroszország (8,1%), az Egyesült Királyság (7,7%) és Németország (6,1%) voltak. Megjegyzendő, hogy a hivatalos statisztika nem tükrözi az orosz befektetések tényleges nagyságát, mivel figyelmen kívül hagyja a Ciprusról származó orosz off-shore alapokat, a határ menti kereskedelembe befektetett tőkét és a privatizált állami eszközök vásárlását. Ukrajnán belül a külföldi működőtőke-befektetések legnagyobb része a fejlettebb piaci viszonyokkal és infrastruktúrával rendelkező Kijevben, továbbá Kijev, Donyeck, Zaporozsje, Poltava, Odessza és Dnyepropetrovzszk megyére jut (forrás: *Sztrunyina*, 2002, 24–25. o.). A magyar befektetések halmozott értéke mintegy 53 millió dollár, ennek közel fele a határ menti térségben, Kárpátalja megyében koncentrálódik (forrás: KÜM, 2003, 205. o.).

16. táblázat

Külföldi működőtőke-befektetések Ukrajnában
(a fizetési mérleg alapján)

Megnevezés	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002*
<i>Millió USD</i>											
<i>Külföldi működő tőke:</i>											
beáramlás**	200	200	151	257	526	581	747	489	594	769	698
állomány	200	400	551	808	1 334	1 915	2 662	3 151	3 745	4 514	5 212
<i>Egy lakosra számítva (USD)</i>											
<i>Külföldi működő tőke:</i>											
beáramlás**	4	4	3	5	10	11	15	10	12	16	14
állomány	4	8	11	16	26	38	53	63	76	92	107
<i>Százalék</i>											
<i>Külföldi működőtőke-</i>											
beáramlás**/bruttó											
állóeszköz-felhalmozás	9,4	6,3	5,4	3,6	5,8	5,9	12,7	10,1	9,6	10,1	8,3
Külföldi működőtőke-											
állomány/GDP	2,5	1,2	1,5	2,2	3,0	3,8	6,4	10,2	12,0	11,9	12,6

* Előzetes adatok.

** Nettó.

Forrás: Transition report különböző kötetek; IMF [2002], 1021. és 1023. o.; New Cronos Eurostat-adatbázis; WIIW adatbázis; World Development Indicators database.

A kilencvenes években az egy főre számított közvetlen külföldi befektetések az összes átalakuló gazdaság közül Ukrajnában voltak a legalacsonyabbak. Ennek számos oka van, melyek közül az Európai Unióval és a Világkereskedelmi Szervezettel (WTO) való jogharmonizáció terén tapasztalható lemaradás mellett a kormányzat minden szintjét átszövő korrupció emelhető ki. Az utóbbi a profit repatriálását nagyban kockázatosná teszi. Másfelől a hazai gazdaság legjelentősebb szereplői a bankrendszert nem megtakarításokra vagy hitelfelvételekre, hanem a tőke külföldre menekítésére használják. Ennek következtében a nyugati bankokba és társaságokba befektetett ukrán tőke nagysága nem hivatalos becslések szerint az ezredfordulóra már megközelítette a 20 milliárd dollárt (lásd *Bojczun*, 2000).

A piacgazdasági átmenet Ukrajnában a nyolcvanas évek második felében a vállalati reformmal kezdődött. 1987-ben a beruházási eszközök allokációját részben a vállalatok hatáskörébe utalták. 1988-tól a dolgozók beleszólást kaptak a munkaerő-felvétel, a bérpolitika és a vállalatvezetés kinevezésének kérdéseibe. 1989-ben megkezdődött az üzemek dolgozó kollektíváknak való bérbeadása, ami a privatizáció előzményének, vagy a spontán privatizáció beindulásának tekinthető. A haszonbérletet 1992-től, amikor az ukrán vállalatok a tervgazdálkodásról végérvényesen a piacorientált tevékenységre tértek át, kivásárlási szerződéssé változtathatták. A magánosítás során a menedzsment és az alkalmazottak közösen léptek fel, pontosabban az előbbiek az utóbbiakat manipulálták. A helyi hatóságok külön érdekcsoportot alkottak, amely az állami funkciók részleges decentralizációjának eredményeként megkapta a különböző közművek (víz-, gáz-, villamosenergia-ellátás stb.) feletti ellenőrzést. A kilencvenes években az ipari üzemek szociális infrastruktúrája (szanatóriumok, sportlétesítmények stb.) szintén önkormányzati tulajdonba került. Az adórendszer reformja lehetővé tette, hogy a vállalkozásokra helyi adókat vessenek ki. A külgazdasági tevékenység liberalizálásával számos vegyes vállalat jött létre, melyek regisztrálásánál a helyi hatóságokat nem lehetett megkerülni (D'Anieri–Kravchuk–Kuzio, 1999a és 1999b; D'Anieri–Kuzio, 2002; Nazarov, 2000; Pivovarsky, 2001).

1991 márciusában a Legfelsőbb Tanács elfogadta a földtörvényt, amely a termőföld magán-, szövetkezeti és állami tulajdonát egyaránt lehetővé tette, szabad adásvételét azonban már nem. Októberben törvény született az Ukrán Nemzeti Bankról (UNB), valamint a bérek és szociális juttatások indexeléséről. Decemberben jóváhagyták az értékpapír- és tőzsdetörvényt, amely a következő hónapban lépett hatályba. 1992 januárjában a Fokin-kormány (1990. november–1992. október) jelentős árliberalizációt hajtott végre, amely egy ukrán–orosz megállapodás keretében történt. Ugyanebben a hónapban a rohamos ütemű pénzromlás megfékezésére az orosz rubellel párhuzamos valutaként kuponokat bocsátottak ki. Az 1992. februári törvény a monopóliumok korlátozásáról létrehozta a Monopólium-ellenes Bizottságot és a Versenyhivatalt. Márciusban elfogadták a banktörvényt, amely egy központi és több kereskedelmi bankból álló kétszintes bankrendszert hozott létre. E rendszer keretében a pénzkibocsátás, az árfolyam- és a kamatpolitika az UNB hatáskörébe tartozik, amely a kereskedelmi bankok tevékenységét is szabályozza. Ugyanakkor létrehozták az Állami Vagyonalapot, s törvényeket fogadtak el az ipar, kereskedelem és egyéb szolgáltatások magánkézbe adásáról: a kisvállalatok árverések útján történő privatizációjáról, az állami tulajdon nagyobbik részét képező közép- és nagyvállalatok magánosításáról, a minden állampolgárt egyformán megillető privatizációs értékpapírokról,⁶ valamint a külföldi befektetésekről, amely a külföldi befektetőket feljogosította a privatizációban való részvételre is. A közép- és nagyvállalatok privatizálásának előkészítése során ezek többségét a minisztériumoknak és a kormányügynökségeknek alárendelt egységekből nyílt részvénytársaságokká alakították át. Ugyanakkor zárt részvénytársaságok is létrejöttek. A vállalati szféra feletti ellenőrzést a minisztériumoktól a menedzsment, az alkalmazottak és a helyi hatóságok vették át. A bennfentesek több cégnél a részvények jelentős részét szerezték meg. A kívülállóknek felajánlott részvények az esetek többségében szétszórt egyéni tulajdonná váltak,

⁶ A privatizációs értékpapírokról szóló 1992. márciusi törvény értelmében valamennyi ukrán állampolgár névre szóló privatizációs számlát nyithatott, amelyből később privatizációs vagyonjegy lett. Ez utóbbit bármely vállalatban részesedés-szerzésre lehetett felhasználni. Eladása vagy átruházása törvényellenesnek minősült, ami azonban nem akadályozta meg az illegális vagyonjegy piac kialakulását (Bojcun, 1999; Pivovarsky, 2001).

vagy pénzközvetítők kezébe kerültek. Az ukrán privatizáció olyan gazdasági környezetben zajlott, amely nem nyújtott intézményi támogatást a kisebbségi részvénytulajdonosoknak, vagy általában a hazai és külföldi befektetőknek. 1992 májusában a kijevi parlament jóváhagyta a *csódtörvényt*, amit azonban nem tudtak hatékonyan érvényesíteni. Júniusban megkezdődött a kereskedés az Ukrán Értéktőzsdén (az országban összesen hét tőzsdét alapítottak). Szeptemberben a külföldi beruházások védelmét külön törvényben szavatolták. 1992 novemberében a *kizárólagos törvényes fizetőeszköz a karbovanyec lett, s Ukrajna kilépett a rubel-övezetből* (Åslund–De Ménil, 2000; Bojcun, 1999; Cornelius–Lenain, 1997; Odling-Smee–Pastor, 2001; Pivovarsky, 2001).

1993 márciusában az UNB egységes lebegő árfolyamot vezetett be. A devizapiacon ettől kezdve gyakorivá vált a leértékelődés lassítására irányuló, a konvertibilitást korlátozó állami intervenció. Ugyanebben a hónapban a Legfelsőbb Tanács elfogadta a vagyongkezelő társaságokról szóló törvényt. Ez az említett társaságoknak Ukrajnában széles körű működési lehetőséget nyújtott, figyelmen kívül hagyva a szomszédos Oroszország negatív tapasztalatait. 1993 májusában a *Kucsma*-kormány (1992. október–1993. szeptember) a külföldi befektetéseket az előző évi törvényt hatályon kívül helyező rendeletekben szabályozta, amelyek a befektetők jogainak kiszélesítését célozták. Augusztusban visszaállították a karbovanyec korábbi megosztott átváltási árfolyamát. 1993 végén a peresztrojka idején részben liberalizált külkereskedelmet újból centralizálták, s így a tranzakciók többsége a kétoldalú kompenzációs megállapodások és állami megrendelések hatálya alá került. 1993–1994 telén a kijevi kormányban az ún. vörös igazgatók, vagyis a kelet-ukrajnai vállalatvezetők csoportja dominált, melynek élén *Juhim Zviahilszkij* állt, aki 1993 szeptemberétől 1994 júniusáig ügyvezető miniszterelnök volt. 1994 márciusától majdnem minden hazai termékre explicit exportkvótákat és -engedélyeket vezettek be. Ugyanakkor a megrendelési rendszeren kívüli import viszonylag szabad volt a vámoktól és nem vámjellegű korlátozásoktól. 1994 áprilisában *Ukrajna társult tagként csatlakozott a FÁK Gazdasági Uniójához*. Októberben a *Maszol*-kabinet (1994. június–1995. március) *átfogó makrogazdasági stabilizációs programot* kezdeményezett, amely az árak széles körű liberalizálását, a külkereskedelmi kvóták és engedélyek többségének eltörlését, a karbovanyec árfolyamának egységesítését foglalta magában.⁷

1994 novemberben *elnöki rendelettel új, vagyonjegy alapú privatizációs programot hirdettek ki*. Decemberben az ukrán parlament 6147 közlekedési, távközlési és energiaipari vállalatot felölélő tilalmi listát hagyott jóvá. 1995 februárjában megkezdődött a névre szóló privatizációs vagyonjegyek átvétele, amely három év múlva fejeződött be. A tulajdonos a vagyonjegyet befektethette abba a vállalatba, amelynél dolgozott, feltéve ha a vállalatot privatizálták. A gyakorlatban azonban az történt, hogy a *lakosság túlnyomó többsége a privatizációs értékpapírokat igen alacsony árfolyamon eladta a felvásárlóknak*. A vagyonjegyekért mindazonáltal értékpapír-aukciókon részvényeket, továbbá befektetési alapok, társaságok értékpapírjait lehetett megvásárolni, vagy értékpapírt kezelő társaságra bízhatták azokat. 1995 márciusában az ukrán parlament antiprivatizációs listáját további 90 vállalatra terjesztette ki az olajipar, hadiipar és élelmiszeripar területén. Ugyanebben a hónapban megrendezték az első árverést a kincstári váltók piacán. Májusban az Ukrán Nemzeti Bank 1300-ról 150-re csökkentette a külföl-

⁷ A 90-es évek elején az árszabályozást az alapvető élelmiszerek, lakásviszonyok, közlekedés és a monopolágazatok által előállított termékek esetében széles körben alkalmazták, a mezőgazdaság pedig túlnyomórészt az állami felvásárlásoktól függött. Ezen kívül a haszonkulcsot is korlátozták. 1994 októberében megszüntették a közvetlenül szabályozott árak és a haszonkulcs-korlátok többségét, valamint az áremelések előzetes bejelentését, illetve jóváhagyását az alapvető élelmiszerek és a monopóliumok termékeinek vonatkozásában (Transition report, 1995, 62. o.).

di valutában való kereskedelemre jogosult cégek számát. Júniusban megalakult az Értékpapír- és Tőzsdebizottság, amely meghatározza és érvényesíti a közvetítőkre és tranzakciókra vonatkozó szabályokat. Ezek a szabályok az általa engedélyezett bróker-tevékenység és a befektetési alapok tekintetében a *laissez-faire* politikájára épülnek. Júliusban a *Marczuk*-kormány (1995. március–1996. május) bejelentette, hogy a lakosság üzleti tevékenység céljából nem mezőgazdasági földet vehet vagy bérelhet. Augusztusban az UNB jelentősen liberalizálta a külföldi devizaszámlákra vonatkozó előírásokat. Ugyanakkor a kormány megtiltotta külföldi fizetőeszközök használatát a belkereskedelemben és egyéb szolgáltatásoknál csakúgy, mint azt, hogy a kereskedelmi bankokban külföldi devizabetétek legyenek (a már meglévő betéteket az UNB-nek kellett átadni). 1995 folyamán az állami és magánbankok fizetési problémái miatt a központi bank kb. 20 banknál kényszerült beavatkozásra. Később, 1996–1998-ban több mint 50 bankot számoltak fel. A monetáris rendszer feletti állami ellenőrzés szigorításával 1995 nyarán több vagyonkezelő társaság csődbe jutottnak nyilvánította magát. Ennek következtében minden nyolcadik ukrán állampolgár elvesztette megtakarításait (Åslund–De Ménil, 2000; Bojcun, 1999; Cornelius–Lenain, 1997; D’Anieri–Kravchuk–Kuzio, 1999a; Klytchnikova–Tang–Zoli, 2000; KÜM, 2001; Lissovolik, 2003; Pivovarsky, 2001; Transition report, 1994 és 1995).

1995 decemberében eltörölték az indikatív exportárakat, 1996 januárjában pedig megszüntették a búzaexport engedélykötelességét. 1996 elején a Marczuk-kabinet a gázszolgáltatásért való felelősséget néhány kereskedelmi társaságra ruházta át, amelyek a nem fizetők ellátást is megszüntethették. Áprilisban a kormány az állami pénzügyek kezelésének monopóliumát az Ukrán Nemzeti Banknak és négy kereskedelmi banknak (Ukreximbank, APB Ukraina, Ukrzocbank, Prominvestbank) engedte át. Májusban új törvény született a kisvállalatok privatizációjáról, amely azonban nem változtatott az alkalmazottakat és menedzsmentet preferáló gyakorlat lényegén. 1996. június 28-án a Legfelsőbb Tanács elfogadta az új ukrán alkotmányt. Ezzel rendezték a köztársasági elnök, kormány és parlament közötti hatalommegosztás bizonyos kérdéseit, lehetővé téve az államfő számára, hogy három éven át gazdasági rendeleteket bocsásson ki, és garantálták a magántulajdonnal kapcsolatos jogokat. Júliusban a Lazarenko-kormány (1996. május–1997. július) határozatot hozott a *pénzügyi-ipari csoportok* létrehozásának támogatásáról. E csoportokhoz legalább egy bank tartozik, míg élükön egy-egy feldolgozóipari vállalat áll. Tevékenységük a főbb iparágak szerkezetátalakítási és fejlesztési programjainak végrehajtására irányul. Ugyanebben a hónapban a Legfelsőbb Tanács jóváhagyta az élelmiszeripar privatizálásáról szóló törvényt, melynek értelmében az ágazatbeli részvénytársaságok tulajdonának felét a dolgozó kollektívák alacsony árú részvények formájában kaphatták meg, vagy pedig azt ellenszolgáltatás nélkül olyan vállalati alkalmazottaknak, szövetkezeti tagoknak és más egyéneknek engedhették át, akik e részvénytársaságokat nyersanyaggal látták el. 1996. szeptember 2-án a karbovanec helyett új nemzeti valutaként bevezették a hrivnyát, s fél hónapra befagyasztották az árakat.

1997 februárjában a Legfelsőbb Tanács módosította a *közép- és nagyvállalatok privatizációjáról* szóló törvényt. A bérbe vett vállalatoknak lehetővé kellett tenniük, hogy részvényeikhez az állam, gazdasági társaságok és egyének jussanak hozzá. Zárt részvénytársaságot – a kis és családi vállalkozásokat leszámítva – ezentúl nem lehetett alapítani. Az új szabályok szerint a dolgozó kollektíváknak az állami vállalatok ellenőrző részvényhányadának megszerzéséhez gazdasági társaságot kellett alapítaniuk, s a versenytárgyalásra gazdálkodási tervet kellett benyújtaniuk. Az Állami Vagyonalap a bérbe vett üzemeket a bérlők beleegyezése nélkül is privatizálhatta. Az utóbbiak csak akkor juthattak ellenőrző részesedéshez, ha ezt az eredeti bérleti szerződésben kikötötték. A dolgozókat a végső

privatizáció után hat hónappal lehetett elbocsátani. 1997 márciusában a parlament módosította a földtörvényt, lehetővé vált, hogy a vállalati telkek külföldi tulajdonba kerüljenek, s a külföldiek részt vehessenek a mezőgazdasági vállalatok privatizálásában is. Áprilisban bevezették a hrvnyia teljes konvertibilitását. Júniusban engedélyezték a bankközi devizapiacra való kereskedést és az exportőrök szabad devizagazdálkodását. Decemberben a Pusztovojtenko-kormány (1997. július–1999. december) megszüntette a búza állami felvásárlását, ami a gazdáknak lehetővé tette, hogy termésüket nagyrészt az árutőzsdéken értékesítsék. 1997 végére nagyjából befejeződött a kisvállalkozások magánosítása (Åslund–De Ménil, 2000; Bojczun, 1999; Cornelius–Lenain, 1997; D’Anieri–Kravchuk–Kuzio, 1999a és 1999b; Kuzio, 1997 és 1998; Lissovolik, 2003; Odling–Smee–Pastor, 2001; Transition report, 1996, 1997 és 1998).

1998 januárjában Ukrajnában bevezették a nemzetközi számviteli szabványokat (International Accounting Standards – IAS). Májusban feloldották a bankok külföldi tulajdonára vonatkozó korlátokat. Mialatt Ukrajna átmenetileg képes volt költségvetési hiányát hazai kincstári váltók és a nemzetközi adósságpiac révén finanszírozni, a növekvő súlyú rövid lejáratú hitelek és a magas kamatlábak következtében a beáramlást a tőkeszámlán kiáramlás váltotta fel. Az ország fizetési mérlege a fiskális expanzió és az export ázsiai és oroszországi nehézségek miatti csökkenése következtében rohamosan romlott. A folyó fizetési és a tőkemérleg hiánya a devizatartalékok jelentős csökkenéséhez vezetett. Az 1998 augusztusában kitört orosz pénzügyi válság a helyzetet végképp tarthatatlanná tette. A rubel összeomlása a hrvnyára erős nyomást gyakorolt, míg a megcsappant devizatartalékok már csak alig több mint egyheti import fedezetét biztosították. Ezért szeptember elején az ukrán hatóságok az árfolyamsávot az 1997. áprilisi 1,70–1,90 Hrv./USD-ről 2,50–3,50 Hrv./USD-re szélesítették, ami egy hónapon belül több mint 50 százalékos leértékeléshez vezetett. A bankközi devizapiacra való kereskedést tilalom alá helyezték, s az exporttevékenységből származó devizabevételek 50 százalékat az államnak kellett beszolgáltatni. Mindezt a fiskális és monetáris politika szigorítása kísérte. A hrvnyia árfolyamzuhanása 1998 szeptemberétől 1999 decemberéig tartott.

1999 februárjában az Ukrán Nemzeti Bank a valutaárfolyam új sávját 3,40–4,60 Hrv./USD-ben állapította meg. Márciusában feloldották a bankközi devizapiacra való kereskedés tilalmát, június végére pedig a devizagazdálkodás korlátainak többségét. Júniusban Kucsma elnök aláírta a központi bankról szóló új, az intézmény függetlenségét erősítő törvényt, amely a következő hónapban lépett életbe. Júliusban elfogadták a koncessziós törvényt, amely a hazai infrastruktúrába történő külföldi befektetések ösztönzésére irányult. Augusztusban elnöki rendelet jelent meg a villamosenergia-szolgáltatás privatizálásáról és a mezőgazdasági szövetkezetek reformjáról. Az előbbi a stratégiai befektetőknek kedvezett, míg az utóbbi lehetővé tette, hogy a mezőgazdasági dolgozók föld- és vagyonrészüket megőrizve kilépjenek a szövetkezetekből. Októberben a természeti erőforrások kiaknázására irányuló külföldi befektetések ösztönzésére külön törvényt léptettek hatályba. Amikor novemberben a hrvnyia dollárhoz viszonyított árfolyama túllépte a megengedett sávot, a szűkös devizatartalékokra való tekintettel az UNB a lebegtetés mellett döntött. 1999 végére befejeződött a vagyonjegy alapú tömeges privatizáció.

2000 januárjában a Legfelsőbb Tanács az Európai Unió szabályozását figyelembe vevő csődtörvényt fogadott el. Februárban jóváhagyták a külföldi cégek számára az adó- és deviza-előírások tekintetében kölcsönösségi alapon nemzeti bánásmódot biztosító törvényt. Júliusban életbe lépett a távközlés privatizációjáról szóló törvény, és elnöki rendeletet adtak ki a bankszektor konszolidálásáról. Októberben az Értékpapír- és Tőzsdebiztonság rendeletet hozott a kisebbségi részvényesek jogainak kiszélesítéséről. Decemberben a kijevi parlament új banktörvényt fogadott el, amely a következő hónapban vált jogerőssé. Ez a törvény a bankok számára különböző tőkekövetelményeket határo-

zott meg (országos pénzügyi intézet esetében a bejegyzéshez minimum 5 millió euró szükséges), továbbá tisztázta az alapításukra és felszámolásukra vonatkozó eljárásokat, megerősítve e téren a központi bank hatáskörét. Ugyanebben a hónapban bezárták a csernobili atomerőművet.

2001 áprilisában hat áramellátó társaság részvényeit 865 millió hrivnyáért (160 millió USD) stratégiai befektetőknek adták el. Ezt megelőzően a *Jusczenko*-kormány (1999. december–2001. május) és a licitálók megállapodtak arról, hogy a szóban forgó társaságok restrukturálják energiapiaci adósságaikat, hét éven át 17 százalékos évi megtérülési rátát biztosító tarifaemelést hajtanak végre, és a nem fizető ügyfeleknek nem szolgáltatnak áramot. Szeptemberben a *Kinah*-kabinet (2001. május–2002. november) a *kis- és közepes méretű vállalatok fejlesztését* célzó programról döntött. 2002 januárjában a Legfelsőbb Tanács új földtörvényt fogadott el, amely 2005-től engedélyezi a mezőgazdasági földek⁸ szabad adásvételét. Az új törvény megengedi a telkek elzálogosítását, de nem teszi lehetővé, hogy a termőföld külföldi tulajdonba kerüljön (*Åslund–De Ménil*, 2000; *Bojczun*, 2000; *D’Anieri–Kuzio*, 2002; IMF, 2003a; *Lissovolik*, 2003; *Pivovarsky*, 2001; *Simon*, 2002; Transition report, 1998, 1999, 2000, 2001 és 2002).

A 2002 novemberében hivatalba lépett *Janukovics*-kormány a piaci reformok elmélyítéséért száll síkra. 2002 decemberében a Fűtőanyag- és Energiaipari Minisztérium bejelentette a szénbányászat 21. végső soron teljes magántulajdonba kerülő nyílt részvénytársaság kezébe adásának tervét. Ez az átadás a következő év márciusában fejeződött be, az ágazat magánosítása azonban még folytatódik (EIA, 2003). 2003 júliusában az ukrán parlament törvényt fogadott el a kötelező állami nyugdíjbiztosításról és a nem állami önkéntes nyugdíjalapokról. E törvények az 1998-ban kidolgozott, egy állami, továbbá egy kötelező és egy önkéntes magánkomponensből álló *hárompillérű nyugdíjrendszer* koncepcióját hivatottak realizálni. A négy-öt évre tervezett ukrán nyugdíjreformot a Világbank a 2003 októberében Kijevben aláírt megállapodás értelmében 100 millió dollárral támogatja (lásd The World Bank, 2003c).

*

Hogyan értékelhető az utóbbi évtized ukrán gazdaságpolitikája az átalakulás néhány főbb mutatójának tükrében?

Az EBRD adatai szerint a *privatizációs bevételek* 1993 és 2001 között a bruttó hazai termék 1,3 százalékaról 5,5 százalékra emelkedtek. Ugyanebben az időszakban a magánszektorban nyújtott hazai hitelek GDP-hez viszonyított részaránya 1,4-ről 12,0 százalékra nőtt. Ezzel szemben a termelőknek és fogyasztóknak nyújtott *költségvetési támogatások* és folyó transzferek ugyancsak a GDP-hez viszonyítva az 1994-es 13,3 százalékról 1997-ben 5,0 százalékra csökkentek. Az 1992-től 1999-ig tartó periódusban a vámbevételek az import 0,3 százalékaról 2,3 százalékára növekedtek. 1994 és 2001 között a bankok száma 228-ról 152-re csökkent, de ezen belül a külföldi tulajdonú bankoké 1-ről 16-ra nőtt.

A *nem törlesztett hitelek* részesedése a teljes hitelállományból az 1998-as 34,6 százalékról 2000-ben 32,5 százalékra csökkent (forrás: Transition report, 2001, 208. o. és 2002, 212. o.), ami azonban még mindig nagyon magas érték. Ezek a hitelek Ukrajnában a piacgazdasági átmenet folyamán halmozódtak fel, amiben nagy szerepe volt az újon-

⁸ Az ukrán mezőgazdaságban 2002 elején a megművelt földterület 70,1 százaléka szövetkezeti, 4,4 százaléka állami és 25,5 százaléka magántulajdonban volt. Ugyanakkor a mezőgazdasági foglalkoztatottságból a magánszektor 58,1, a szövetkezeti szektor 39,1, az állami szektor 2,8 százalékkal részesedett (forrás: IMF, 2003b, 26. o.).

nan bevezetett pénzügyi szabályok kijátszásának. Az átalakulás első éveiben az állam gyakran avatkozott be a hitelpiacok működésébe közvetlen utasításokkal vagy garancia-vállalással, de a bankszektor nem kompenzálta a kormányzati nyomásra adott kedvezőtlen, meg nem térülő kölcsönökért. A bankhitelekre vonatkozó állami garanciákat sem tartották be. Államilag finanszírozott újbóli tőkésítésre 1998-ig egyáltalán nem került sor. A behajthatatlan követelésekkel szemben két megközelítést alkalmaztak. A centralizált megközelítés keretében a restrukturálásra vagy likvidálásra szoruló magánbankok azonosítására 1996 végén az UNB Bankfelügyeleti Főosztályán belül speciális bankkonszolidációs egységet hoztak létre. A decentralizált megközelítés pedig abban állt, hogy három, korábban állami tulajdonban lévő nagybanknál hiteltörlesztéssel foglalkozó munkacsoport alakult (lásd Klytchnikova–Tang–Zoli, 2000).

A rendelkezésre álló hivatalos adatok szerint az 1992-től 2000-ig tartó időszakban Ukrajnában összesen 71877 vállalatot privatizáltak. Ebből 3202-t (4,5%) a mezőgazdaságban, 7203-at (10,0%) az iparban, 3392-t (4,7%) az építőiparban, 1412-t (2,0%) a szállításban és távközlésben, 31 805-öt (44,2%) a kereskedelemben és vendéglátásban, 1716-ot (2,4%) a logisztikában és beszerzésben, 16 134-et (22,4%) a közszolgáltatásokban, 699-et (1,0%) az egészségügyi és szociális ellátásban, 1264-et (1,8%) az oktatásban és kultúrában, 393-at (0,5%) a kutatásban és fejlesztésben, 4657-et (6,5%) pedig más szektorokban. Ugyanebben a periódusban a foglalkoztatottságban az állami tulajdon részaránya 70,4-ről 48,9 százalékra csökkent. Az állóeszközök szerkezetében 1994 és 1999 között az állami tulajdon súlya 59,1-ről 53,3 százalékra mérséklődött (forrás: Sztatiszticsni scsoricsnik Ukraini különböző kötetei).

Milyen főbb változások történtek az ukrán adórendszerben? A személyi jövedelemadó 1991-es 30 százalékos felső sávját 1994-ben rendkívül magasra, 90 százalékra emelték, majd 1995-ben 60, 1996-ban 40 százalékra csökkentették. A társasági nyereségadó kulcsát 1992-ben 35-ről 18 százalékra mérsékeltek, de 1994-ben 22 százalékra, 1995-ben – az alacsonyabb kulcsú mezőgazdaság kivételével – 30 százalékra emelték. 1997-ben az agrárszektor preferenciális kulcsát megszüntették, s csökkentették az adókedvezmények számát is. Az általános forgalmi adót Ukrajnában 1992-ben vezették be a liberalizált áras árukra és szolgáltatásokra 22, a szabályozottakra pedig 28 százalékos kulccsal. Érvényességét 1994-ben a nem FÁK-országokból származó importra is kiterjesztették. 1995-ben az adókulcsot egységesen 20 százalékban állapították meg. Ugyanakkor az adóalap kiszélesítése céljából több adókedvezményt szüntettek meg. 1997-ben az új áfatörvény a szóban forgó adót növekményi alpra helyezte, és számos kedvezményt szüntetett meg. 1998-ban további adókedvezményeket szüntettek meg, miközben a mezőgazdaságnak öt évre adómentességet adtak (lásd Stepanyan, 2003, 24., 25. és 28. o.).

Ukrajna és az Európai Unió

Az Európai Közösség Ukrajna legnagyobb külföldi segélyezőjeként kezdettől fogva aktívan támogatta az ukrainai demokratikus átalakulást és piaci reformokat. A gazdasági és politikai kapcsolatok jogi alapját az 1994 júniusában Luxembourgban aláírt *Partnerségi és Együttműködési Megállapodás* képezi, amely 1998 márciusában lépett hatályba. Ez a megállapodás sarkalatos elemként hangsúlyozza a közös fundamentális értékek tiszteletben tartását, biztosítja a megfelelő keretet a politikai párbeszéd számára, meghatározza a főbb közös célokat, nevezetesen a harmonikus gazdasági kapcsolatok kialakítását, a fenntartható növekedést, a demokrácia megszilárdítására irányuló ukrán erőfeszítések támogatását, valamint az említett célok megvalósításához szükséges intézményeket. A szabad kereskedelmi övezet létrehozását kilátásba helyező megállapodás fontos

eszköze Ukrajna közelítésének az egységes európai piac és a Világkereskedelmi Szervezet jogi normáihoz. Az áruk, szolgáltatások, munkaerő és tőke mozgását szabályozó előírásai széles körű kötelezettségvállalást tartalmaznak, amely lényegesen befolyásolja a felek jogrendjét. Hatályba lépése óta komoly előrelépés történt a bel- és igazságügyi együttműködés terén is, melynek feladatait a 2001. decemberi akciótervben konkretizálták. Ezek közül kiemelt jelentősége van a nemzetközi terrorizmus és a szervezett bűnözés olyan formái elleni küzdelemnek, mint például a kábítószer-kereskedelem, pénzmosás és illegális bevándorlás. A fontosabb közös intézmények az éves csúcstalálkozók, a miniszteri szintű Együttműködési Tanács és a Parlamenti Vegyesbizottság (European Commission, 2001 és 2003).

A Független Államok Közösségének technikai segítséget nyújtó TACIS uniós program keretében Ukrajna a brüsszeli bizottságtól 1991-től 2001-ig összesen 1 072 millió eurót kapott, ebből az akcióprogramok keretében 464, más programok révén 608 milliót. Az intézményi, jogi és adminisztratív reform támogatására 76, a magánszektor és általában a gazdaság fejlesztésére 116, az átalakulás szociális következményeinek enyhítésére 42, az infrastruktúra fejlesztésére 74, a környezetvédelemre és a természeti erőforrásokkal való gazdálkodásra 15, vidékfejlesztésre 48, politikai tanácsadásra és kisebb projektekre 59, a Tempus felsőoktatási programra 34 millió eurót. Ezen kívül a regionális és egyéb programokra 128, a nukleáris biztonságra 340, az ukrán fűtőanyag-import támogatására 45, donorkoordinációra 49, míg a különböző programok végrehajtásának támogatására 46 millió eurót folyósítottak (forrás: European Commission, 2001, Annex 3).

Az Európai Unió Ukrajnára vonatkozó közös stratégiáját az 1999. decemberi helsinki Európai Tanács fogadta el. Ez a 2004 decemberéig érvényes dokumentum (lásd European Council, 1999) az Európai Unió és Ukrajna közötti stratégiai partnerség kialakítására irányul az 1994-es megállapodás alapján, három alapvető célt tűzve ki: (1) az ukrajnai gazdasági és politikai átalakulás támogatását, (2) az európai kontinens előtt álló kihívásokkal szembeni közös fellépést (európai stabilitás és biztonság, környezetvédelem, az energiaforrások hasznosítása és a nukleáris biztonság), továbbá (3) az EU és Ukrajna közötti együttműködés erősítését a bővítés kontextusában, Ukrajna európai és világgazdasági integrációja, a bel- és igazságügyi együttműködés előmozdítását.

Ukrajna és az Európai Unió kapcsolataiban több terület élvez prioritást. Ezek közül az ukrán jogrendszer uniós normákhoz való közelítését a TACIS programból finanszírozott Ukrán–Európai Politikai és Jogi Tanácsadó Központ segíti. Az energetika és nukleáris biztonság területén az ukrán fűtőanyagimport már említett támogatásán kívül a leállított csernobili atomerőmű szarkofágjának karbantartása, a K2R4 típusú új atomerőművek működésének biztosítása emelhető ki. A földgáztranzit kérdéseivel külön kétoldalú munkacsoport foglalkozik. A textilipari termékek kereskedelmét a 2000 decemberében aláírt, a kölcsönös liberalizáción alapuló külön egyezmény szabályozza, és az acélipari termékek kétoldalú kereskedelmére is vannak érvényes előírások. A kereskedelmi-gazdasági kapcsolatokban az utóbbi időben a szellemi tulajdonjogok védelmének és az autóipari diszkrimináció megszüntetésének kérdései kerültek előtérbe. Az EU szorgalmazza a külföldi befektetőkkel szembeni összes diszkriminatív jogszabály hatályon kívül helyezését, és elvárja, hogy Ukrajna számolja fel a még megmaradt kereskedelmi korlátokat. Ugyanakkor támogatja az ország csatlakozását a Világkereskedelmi Szervezethez, beleértve a szükséges jogharmonizációt. A környezetvédelmi együttműködésben fontos szerepet tölt be a Kiotói Jegyzőkönyv végrehajtásával foglalkozó munkacsoport. A közlekedési együttműködés az ukrán infrastruktúra európai közlekedési hálózatokba való integrálására összpontosul. 1999 júliusában Ukrajna és az Európai Atomenergia Közösség (Euratom) képviselői megállapodást írtak alá a nukleáris biztonság és az ellenőrzött termionukleáris fűző területén való együttműködésről. 2002 júliusában az EU-

val tudományos-technikai együttműködési egyezmény aláírására került sor. Az Unió ezen a téren kifejezi multilaterális tudományos-technikai központján, valamint a volt Szovjetunió tudósaival való együttműködés előmozdítására alakult nemzetközi társuláson keresztül is pénzügyi támogatást nyújt Ukrajnának. Az ukrán vezetés európai integrációs stratégiájának keretében a releváns kritériumokat 2011-re szeretné teljesíteni, s szorgalmazza Ukrajna belépését a WTO-ba. Az EU-val fenntartott kapcsolatokban szabad kereskedelmi megállapodás megkötésére törekszik, továbbá arra, hogy a jelenlegi Partnerségi és Együttműködési Megállapodást társulási viszony váltsa fel. Hosszabb távú célként a teljes jogú uniós tagság szerepel (European Commission, 2003).

Záró megjegyzések

Ukrajna 1991-től kezdve jelentős haladást ért el a tervutasításos rendszer lebontásában és a korszerű piacgazdaság kiépítésében. Komoly előrelépés történt a kisvállalatok privatizálásában, a bankrendszer szabályozásában és a földreform vonatkozásában. Ugyanakkor a nagyvállalatok magánosítása és az energiaszektor strukturális alkalmazkodása tekintetében még sok a tennivaló.

A kilencvenes évtized transzformációs visszaesése után az ezredforduló táján kialakult kedvező konjunktúra lehetővé tette, hogy az ukrán gazdaság a fenntartható növekedés útjára lépjen. Ezt a növekedést, melynek kilátásai az energiahordozó-importtól való erős függőség miatt meglehetősen bizonytalanok, elsősorban az ipar és a mezőgazdaság javuló teljesítménye, a FÁK és az EU országaiba irányuló export bővülése táplálja. A kijevi vezetés abban reménykedik, hogy Ukrajna tranzitország lehet a Kaszpi-tenger térségéből származó olaj számára, melynek jelentősége a jelenlegi évtized folyamán várhatóan növekedni fog (e projekt keretében az Odessza–Brodi csővezeték 2001-ben készült el).

Jelenleg az ukrán gazdaságpolitika előtt álló legfontosabb feladatok nagyjából a következőképp jellemezhetők.

1. *A befektetői légkör javítása*, nagyobb átláthatóságot biztosító intézkedések, egyszerűsített és a vállalkozásokat jobban ösztönző adórendszer kialakítása. Mindez centrális jelentőségű az aktívabb vállalkozói tevékenység szempontjából.

2. *A szerkezeti átalakulás és a beruházások ösztönzése* érdekében folytatni kell a nagyvállalatok magánkézbe adását.

3. *A bankszektor erőteljesebb konszolidálása*, ami megköveteli az előírások szigorítását és a minimális tőkekövetelmények érvényesítését.

Az utóbbi évek pozitív tendenciái ellenére az ukrán gazdaságban változatlanul komoly problémát jelentenek a különböző vállalatok és intézmények adóhátralékai és bérelmaradásai.

Külgazdasági téren *a nemzetközi piacokra való behatolás* okoz nehézséget, mivel a vámvédelem épp azokon a területeken viszonylag magas, ahol Ukrajna komparatív előnnyel rendelkezik (például fémek, gabona és egyéb mezőgazdasági termékek).

A magyar–ukrán gazdasági kapcsolatok továbbfejlesztése szempontjából kiemelkedő jelentőségű a határ menti régiók együttműködésének elmélyítése, a térség infrastruktúrájának fejlesztése. Ehhez hazánknak különös érdeke fűződik, mivel az 5-ös számú európai közlekedési folyosó megnyitásával megnő a térség szerepe a kelet–nyugati kereskedelemben.

- Astrov, V. – Boss, H. – Havlik, P. [2000]: Russia – Ukraine – CIS at the beginning of the year 2000. Hybrid economies benefit from devaluation. WIIW Current Analyses and Country Profiles No. 14. Vienna.
- Åslund, A. – De Ménil, G. (szerk.) [2000]: Economic reform in Ukraine: the unfinished agenda. Armonk, NY, M. E. Sharpe.
- Bara Zoltán – Szabó Katalin (szerk.) [2000]: Gazdasági rendszerek, országok, intézmények. Bevezetés az összehasonlító gazdaságtanba. Budapest, AULA.
- BEA [2003]: Current-dollar and “real” gross domestic product (seasonally adjusted annual rates). Washington, D.C.: Bureau of Economic Analysis, U.S. Department of Commerce, 10.30.03. Internet: www.bea.doc.gov/bea/dn/gdp/lev.xls
- Bojczun, M. [1999]: The Ukrainian economy since independence. University of North London. Internetes tanulmány: www.unl.ac.uk/ukrainecentre/WP/1.html
- Bojczun, M. [2000]: Ukraine in the world economy. University of North London. Internetes tanulmány: www.unl.ac.uk/ukrainecentre/WSS/ws-10.html
- Bojczun, M. [2001]: Ukraine and Europe: a difficult reunion. London: Kogan Page Ltd.
- Bureau of the Census [2003]: Statistical abstract of the United States. Washington, D.C., U.S. Department of Commerce.
- CISSTAT [2003]: Osznovnije makroekonomicseszkije pokazatyeli sztran SzNG. Moszkva: Mezsgoszudarsztvennij sztatisztjicseszkij komitet Szodruszesztva Nyezaviszimih Goszudarsztv. Internet: www.cisstat.com/rus
- Cornelius, P. – Lenain, P. (szerk.) [1997]: Ukraine: accelerating the transition to market. Proceedings of an IMF/World Bank seminar. Washington, D.C., IMF.
- D’Anieri, P. – Kravchuk, R. – Kuzio, T. [1999a]: Politics and society in Ukraine. Boulder, CO, Westview Press.
- D’Anieri, P. – Kravchuk, R. – Kuzio, T. (szerk.) [1999b]: State and institution building in Ukraine. New York, St. Martin’s Press.
- D’Anieri, P. – Kuzio, T. (szerk.) [2002]: State-led nation building in Ukraine. Westport, CT, Praeger.
- ECE [2002]: Economic Survey of Europe. No. 2. New York and Geneva, United Nations Economic Commission for Europe.
- EIA [2003]: Ukraine. Country Analysis Briefs. Washington, D.C., Energy Information Administration, U.S. Department of Energy. Internet: www.eia.doc.gov/emeu/cabs/ukraine.html
- European Commission [2001]: Country strategy paper, 2002–2006. National indicative programme, 2002–2003. Ukraine. Brussels, 27 December 2001.
- European Commission [2003]: The EU’s relations with Ukraine. Overview. Last update: 16 October 2003. Internet: europa.eu.int/comm/external_relations/ukraine/intro/index.htm
- European Council [1999]: Helsinki European Council Common Strategy of 11 December 1999 on Ukraine. *Official Journal of the European Communities*. OJ L 331 of 23.12.1999. 1–9. o.
- EUROSTAT [2002]: R&D and innovation statistics in candidate countries and the Russian Federation. Data 1990–99. Luxembourg: Eurostat, European Commission.
- IMF [2001a]: Direction of Trade Statistics Yearbook, 1994–2000. Washington, D.C.
- IMF [2001b]: Ukraine: statistical appendix. Country report. No. 01/28. Washington, D.C.
- IMF [2002]: International Financial Statistics Yearbook. Washington, D.C.
- IMF [2003a]: Ukraine: selected issues. Country report. No. 03/173. Washington, D.C.
- IMF [2003b]: Ukraine: statistical appendix.. Country report. No. 03/174. Washington, D.C.
- Klapper, L. F. – Sarria-Allende, V. – Sullá, V. [2002]: Small and medium-size enterprise financing in Eastern Europe. The World Bank. Policy research working paper. No. 2933. Washington, D.C.
- Klytchnikova, I. – Tang, H. – Zoli, E. [2000]: Banking crises in transition countries: fiscal costs and related issues. The World Bank. Policy research working paper. No. 2484. Washington, D.C.
- KSH [1999]: A bruttó hazai termék nemzetközi összehasonlítása, 1996. Budapest.
- Kuzio, T. [1997]: Ukraine under Kuchma: political reform, economic transformation and security policy in independent Ukraine. London: Macmillan / New York, St. Martin’s Press.
- Kuzio, T. (szerk.) [1998]: Contemporary Ukraine. Dynamics of post-Soviet transformation. Armonk, NY, M. E. Sharpe.
- KÜM [2001]: Jelentés az ukránai magyarság helyzetéről. Budapest, Külügyminisztérium. Internetes háttéranyag: www.kum.hu/siwwa/online/10011735.html
- KÜM [2003]: Ukrajna. In: Magyarország külgazdasága 2002. Budapest, Külügyminisztérium, 203–205. o.

- Lissovlik, B. [2003]: Determinants of inflation in a transition economy: the case of Ukraine. IMF. Working paper WP/03/126. Washington, D.C.
- Lukas, Z. [1999]: Agriculture in transition: widening gap between the CEECs and Russia and Ukraine. WIIW Research Report No. 258. Vienna.
- Nazarov, A. [2000]: Privatizacija ta korporativnye upravlinnya pidpriemsztvami v Ukraini: metodologicsni ta isztoricsni aszpekti. Harkiv. Internetes tanulmány: www.unl.ac.uk/ukrainecentre/WP/21.html
- Odling-Smee, J. – Pastor, G. [2001]: The IMF and the ruble area, 1991–93. IMF. Working paper WP/01/101. Washington, D.C.
- Petri, M. – Taube, G. – Tsyvinski, A. [2002]: Energy sector quasy-fiscal activities in the countries of the former Soviet Union. IMF. Working paper WP/02/60. Washington, D.C.
- Pivovarsky, A. [2001]: How does privatization work? Ownership concentration and enterprise performance in Ukraine. IMF. Working paper WP/01/42. Washington, D.C.
- Schneider, F. [2002]: The size and development of the shadow economies and shadow economy labor force of 22 transition and 21 OECD countries: what do we really know? Paper presented at the conference of the Institute of Public Finance, Zagreb, Croatia. October 18–19, 2002.
- Simon, G. (szerk.) [2002]: Die neue Ukraine. Gesellschaft-Wirtschaft-Politik (1991–2001). Köln, Böhlau Verlag.
- Stepanyan, V. [2003]: Reforming tax systems: experience of the Baltics, Russia, and other countries of the former Soviet Union. IMF. Working paper WP/03/173. Washington, D.C.
- Sztrunyina, V. [2002]: Inosztrannije inveszticii v kontyeksztje szotrudnyicsesztva Ukraini sz mezsduнародnimi finanszovimi organyizacijami. *Ekonomika Ukraini*. No. 4 (477). 22–25. o.
- The World Bank [2002a]: Transition. The first ten years. Analysis and lessons for Eastern Europe and the former Soviet Union. Washington, D.C.
- The World Bank [2002b]: World Development Indicators. Washington, D.C.
- The World Bank [2003a]: Ukraine at a glance, 8/20/03. Internet: www.worldbank.org
- The World Bank [2003b]: Russian Federation at a glance, 9/3/03. Internet: www.worldbank.org
- The World Bank [2003c]: Pension reform implementation project grant agreement signed in Kyiv, October 14, 2003. Internet: www.worldbank.org
- The World Bank [2003d]: World development report. Sustainable development in a dynamic world: transforming institutions, growth, and quality of life. New York, Oxford University Press.
- Transition report [1994]: Economic transition in eastern Europe and the former Soviet Union. London: EBRD.
- Transition report [1995]: Investment and enterprise development. Economic transition in eastern Europe and the former Soviet Union. London: EBRD.
- Transition report [1996]: Infrastructure and savings. Economic transition in eastern Europe and the former Soviet Union. London: EBRD.
- Transition report [1997]: Enterprise performance and growth. Economic transition in central and eastern Europe, the Baltic states and the CIS. London: EBRD.
- Transition report [1998]: Financial sector in transition. Economic transition in central and eastern Europe, the Baltic states and the CIS. London: EBRD.
- Transition report [1999]: Ten years of transition. Economic transition in central and eastern Europe, the Baltic states and the CIS. London: EBRD.
- Transition report [2000]: Employment, skills and transition. Economic transition in central and eastern Europe, the Baltic states and the CIS. London: EBRD.
- Transition report [2001]: Energy in transition. Economic transition in central and eastern Europe, the Baltic states and the CIS. London: EBRD.
- Transition report [2002]: Agriculture and rural transition. Economic transition in central and eastern Europe and the CIS. London: EBRD.
- UNESCO [2002]: Science and technology. New available data for 1996–2000. Montreal: UNESCO Institute for Statistics (november). Internet: www.unesco.org
- UNIDO [2002]: International Yearbook of Industrial Statistics. Vienna: United Nations Industrial Development Organisation.
- United Nations [2002]: National Accounts Statistics. Main Aggregates and Detailed Tables, 2000. New York.
- Veress József (szerk.) [1997]: Bevezetés a gazdaságpolitikába. Budapest, AULA.
- Wolczuk, K. [2002]: The moulding of Ukraine: the constitutional politics of state formation. Budapest, Central European University Press.

VITA

Utószó – de messze nem utolsó szó – a nyugdíjvitához

NÉMETH GYÖRGY

A *Külgazdaság* saját hagyományait aktualizálva Körkérdésben találta meg azt a formát, mellyel a nyugdíjrendszerről újabb vitafordulót kezdeményezett a tárgy szakértőitől kért válaszokkal az idén év elején két részben megjelent cikkem alapján (*Németh György: Esszé nyugdíjról, nyugdíjrendszerekről, nyugdíjreformról. I–II. Külgazdaság, 2003. 1. és 2. szám; Minikörkérdés a nyugdíjrendszerről. Külgazdaság, 2003. 7–8. szám*). Dicséret illeti a szerkesztőket, hogy vállalták ezt a vitát.

Tanulmányom legfőbb állítása, hogy az 1997. évi nyugdíjreform mellett felsorakoztatott valamennyi kormányzati érv hamis volt. Ennek oka megítélésem szerint a tárgyban szükséges közgazdasági ismeretek elégtelensége – ezek hiányát a „reformerek” körében az ismeretek meglétének hite, e hit nemzetközi támogatottsága és a politikai erő pótolta. Mentségül szolgálhat, hogy e közgazdasági ismereteknek senki, se a Világbank, se a Nyugdíjbiztosítási Önkormányzat, se más nem volt a birtokában, beleértve az akkori ellenzéket és e sorok íróját is (akkoriban a támogatók táborába tartoztam, és számos akkori írásomat ma már súlyos tévedésnek tartom). Magam azonban már 1997 tavaszától egyre kevésbé találtam kielégítőnek a kormányzati érvrendszert, előbb csupán kérdéseim voltak, később jó kérdéseim is lettek, végül megszülettek a válaszaim. Ebben se pró, se kontra nem volt túlzottan segítségemre a szakirodalom. A válaszok megfogalmazásához – elfogadva a szóhasználatot, de nem abban az értelemben, ahogy *Mihályi Péter* nekem tulajdonítja – „szuper-makroökonómiát” kellett konstruálnom, melynek közép-pontjában az implicit (nyugdíj)államadósság ismert, de következményeiben nem kellő mélységben végiggondolt fogalma áll.¹

A nyugdíjreform mellett felsorakoztatott kormányzati érvek alapján hamisak voltak, ami még nem kérdőjelezné meg mindazok tevékenységét, akik a reformmunkálatok résztvevői vagy támogatói voltak. Az eredmény teszi ezt. A nyugdíjreform valójában az első pillérről szólt, az igazán fontos dolgok ott történtek (a rendszer belső kamatozásának inkorrekt mélységbe küldésével), miközben minden szem a második pillérré szegződött, a viták annak szükségessége körül folytak. A kormányzati cél nem nyugdíjrendszerünk problémáinak megoldása volt. A valódi célt *Csillag István*, aki a reform közgazdasági megalapozására kapott megbízást,² így illetékesebb kormányzati férfiú nálá-

¹ Mihályi nyelvi leleményét, a szuper-makroökonómia fogalmát kifejezetten találónak érzem az implicit és explicit államadósság egyneműségének és összegezettségének tételére.

² Más forrás szerint a „nyugdíjreformtörvény kodifikációs bizottságának társelnöke, illetve elnöke” volt. Lámpások az alagútban. Emlékek a Pénzügykutatóról. Pénzügykutató Rt. – Perfekt Rt. Budapest, 1998. 325. o.

nál nem található, a történetek után fél évtizeddel (ami már majdnem történeti távlat) árulta el: a nyugdíjreform lényege a járulékcsökkentés lehetőségének megteremtése volt,³ amit a munkavállalói jövedelmek csökkentésének eszközéül szántak.⁴ Ha viszont ez volt a cél, nincs ok meglepődni azon, hogy „eltűnt számos nyugdíjszakmai szempont, például az átmeneti korosztályok szerzett jogainak következetes érdekvédelme, a nyugdíjvárományoknak a biztosítottak érdekeit szem előtt tartó becslése” (*Matits*, 89. o.)⁵ Ha a nyugdíjreform lényege a járulékcsökkentés, akkor annak elengedhetetlen velejárója a nyugdíjszakmai szempontok figyelmen kívül hagyása.⁷

A tudományos vitákat akkor is a tudományos érvek súlyának kell eldöntenie, ha mindannyian tudjuk, hogy ideológiai-politikai vetületük is van, ez esetben sajnálatomra nagyobb a kelleténél. *Mihályi Péter* kijelenti, hogy a vita tétre megy, mivel ellenzéki párt szakértőjeként is tevékenykedem, így nemcsak a múltban, hanem a jövőben is befolyásolni fogom annak nyugdíjpolitikáját. Ez nálamnál még igazabb *Mihályi Péterre*, aki a kormánypárt szakértője, programírója, pártja színeiben kormányzati tisztségek betöltője, ezek egyikében, 1997–1998-ban a Pénzügyminisztérium helyettes államtitkáráként résztvevője az új, hárompilléresnek mondott nyugdíjrendszer beindításának. Meggyőződésem, ha e feladatot előbb kapja, illetve folytathatja, jobban járt volna az ország: a kezdeteknél nem halmozódott volna fel annyi probléma, illetve ami mégis, azok felszámolása legalább már megindult volna.

A szerkesztőség körkérdésére öten válaszoltak, közülük *Augusztinovics Mária*, *Bod Péter* és *Simonovits András* a nyugdíjszakma „nagy öregjei”, évtizedes munkássággal, több tucat jelentős publikációval és nemzetközi elismertséggel a hátuk mögött. *Matits Ágnes* önmeghatározása szerint nem a téma elméleti szakértője (88. o.), gyakorlati ismerete viszont számos, aktuáriusa, tanácsadója lévén több nyugdíjpénztárnak, s aki tudását és tapasztalatait a Bankárképzőben, a magyar pénzügyi ág reprezentatív oktató és véleményformáló intézményében adja tovább. Végül *Mihályi Péter*, aki gazdaságpolitikusként, a jóléti rendszerek iránt érdeklődő közgazdászként került kapcsolatba a nyugdíjkérdéssel.

Vitám kevésbé az első három válaszolóval van. Ennek részben az az oka, hogy ők nemcsak kívül, hanem felül is állnak a tárgy ideológiai és politikai vonatkozásain, másrészt pragmatizmusuk a jelenlegi, megoldatlan problémáktól hemzsegó helyzetből való kiút keresést diktálja. Szigorúan szakmai eszmecserén túlmutató vitát *Matits Ágnessel*, de leginkább *Mihályi Péterrel* kell folytatnom. Mielőtt ezt tenném, két szigorúan nyugdíjszakmai megjegyzést kell tennem.

³ Szó szerint a következőket vetette papírra: „Nem új keletű felismerés az sem, hogy enyhíteni kell a foglalkoztatás terhein. Már ebből indult ki 1997-ben a nyugdíjreform által megkezdett járulékreform is.” *Csillag István*: Csipkerózsika az adópolitikában. *Magyar Hírlap*, 2002. március 23. Magam, már csak „hivatalból” is, szorgalmas olvasója vagyok a sűrűn publikáló Csillagnak, de a nyugdíjreformmal kapcsolatos, fentiekben túlmenő megnyilatkozásába sohasem botlottam. Talán nem alaptalan azt feltételeznem, hogy került e tárgyat.

⁴ A nyugdíjbiztosítási járulék (melyet pro forma a munkáltató fizet) 1998 és 2002 között a bruttó bér 24,5 százalékáról 18,0 százalékra csökkent. *Csillag* a járulékokat mint a *foglalkoztatás terhét* tekinti, de ilyen közgazdasági kategória nem létezik. A járulékokat közgazdasági értelemben az alkalmazottak fizetik munkáltatói jövedelmükből, az az ő terhük.

⁵ A Minikörkérdésből származó idézeteket a szerző családnevével és az oldalszámmal jelölöm.

⁶ *Matits* másutt talán még erőteljesebben fogalmaz: „a megszerzett nyugdíjjogok sérthetlensége minden demokráciában a törvénykezés alapja. Nem feledkezhetünk el arról, hogy a magyar reform, sajátos politikai érvek alapján, eleve ennek a megsértésével indult, amikor egyszerűen eltörölte az átmeneti korosztályokból a magánpillérbe átigazoló korábbi biztosítottak munkaviszonya alapján megszerzett jogainak egy jelentős hányadát.” (*Matits*, 90. o.) A „jelentős hányad”: egynegyed.

⁷ *Bod Péter* szerint „a magyar nyugdíjreform indítékai és mozgatórugói között egyáltalán nem a nyugdíjrendszer ellentmondásainak a megszüntetése volt az elsődlegesen meghatározó.” (86. o.)

1. *Augusztinovics* Mária törvény által előírt képtelenségnek mondja az életjáradékok kalkulálásánál a nők és férfiak közötti különbségtétel tiltását, mivel a nők tovább élnek a férfiaknál. Az ún. unisex életjáradék-megállapítási szabálynak a nők haszonélvezői, a férfiak kárvallottjai. Ha ezzel egy férfi hozakodik elő, aligha lehet hiteles. Ha egy nő, akkor nagyon oda kell figyelni.

Álláspontom szerint a nemek közötti élettartam-különbségre tekintettel nem lévő életjáradék-megállapítás semmiképpen sem képtelenség, hanem olyan – az Esszémben is helyeselt – politikai döntés, mely azért és azzal okoz problémát, mert (1) nincs olyan magánnyugdíjpénztárak (a továbbiakban: pénztárak) közötti pénzügyi mechanizmus, mely segítene kiküszöbölni az egyes pénztárak járadékos tagjainak várható élettartama közötti különbségeket, melyek nagyrészt, de nem kizárólagosan e pénztárak járadékosaiknak különböző férfi-nő összetételének lesz tulajdoníthatók. Ha pedig lenne ilyen mechanizmus, az csak akkor lehetne működőképes, ha (2) a pénztárak kötelezve lennének (2a) életjáradékot nyújtani, és (2b) olyan életjáradék-kalkulációs szabályok lennének előírva, melyek kötelezővé teszik e mechanizmus igénybevételét.

A hatályos szabályozás szerint a pénztárak választhatnak, hogy tagjaik részére az életjáradékot maguk folyósítják, vagy vásárolják, de a nagy pénztárak mindegyike (sőt, tudtommal az összes) ez utóbbit tervezi. Annál is inkább, mivel majd mindegyikük „háttérben” van egy biztosító, mely vagy a pénztár kvázi-tulajdonosa (jogi értelemben a pénztár tagjainak tulajdona, gyakorlatilag azonban a pénztár „mögött álló” pénzügyi intézmény a tényleges tulajdonos), vagy a gyakorlatilag tulajdonos tulajdonában van, vagy közvetve-közvetlenül közös tulajdonosuk van. Az életjáradék-folyósítás helyetti vásárlás kézenfekvő mód arra, hogy visszanyerjék a formailag tagjainak tulajdonában álló pénztár, e tipikus pénzügyi „fekete doboz” létrehozásába és fejlesztésébe ölt milliárdokat, illetve a befektetésük hozamára szert tegyenek. A biztosító helyes életjáradék-kalkulációjának profit a jutalma, amit a pénztárból nem lehetne kivenni. (A kvázi-tulajdonos befektetéseit csak működési költségként láthatja viszont a pénztártól, ezt az elméletileg szűk lehetőséget szélesíti az életjáradék-vásárlás.)

Kérdés persze, hogy szükség van-e egyáltalán a pénztárak járadékos tagjai közötti élettartam-különbségeket kiegyenlítő pénzügyi mechanizmusokra. Mivel nagyon nagy valószínűséggel minden pénztártag életjáradékos lesz, s idővel minden aktív pénztártag, nem lenne szerencsés, hogy a pénztártagok számára racionális cselekvés legyen olyan pénztárak keresése, melyben a nők aránya átlag alatti és/vagy a tagságban alul-reprezentáltak a hosszabb várható élettartamra utaló szociológiai jellemzők (például a tagok legmagasabb iskolai végzettsége). Nyilvánvalóan a biztosítók csak akkor képesek magasabb életjáradékot folyósítani – minden mást változatlanul tételezve –, ha járadékosaik kizárólag vagy túlnyomórészt férfiak. Amint a nők aránya emelkedik, ennek megfelelően csökkenteni kell az életjáradék mértékét. *Augusztinovicsnak* végül is igaza van abban, hogy a jelenlegi szabályozás mellett az élettartamok nemek közötti különbségeit az életjáradék-megállapításnál eltüntető ún. unisex halandósági tábla használata megoldhatatlan feladatot jelent. De a feladat megoldható, ha a jelenlegi szabályozás úgy változna, hogy a pénztáraknak kötelező lesz életjáradékot nyújtaniuk (azt nem „vásárolhatják” – az idézőjelet a vásárlás kvázi-jellege indokolja), s létrejönne az egyes pénztárak járadékos tagjainak várható élettartama közötti különbségeket kiküszöbölő pénzügyi mechanizmus. Ezzel elérhető lenne, hogy a pénztárak összehasonlításának egyetlen dimenziója legyen fontos: befektetéseinek a befizetésekre (tagdíjakra, járulékokra) eső hozama.

Az általam javasolt változtatási irány ellentétes az üzleti biztosítók érdekeivel, akik nem csupán haszonélvezői, hanem szenvedő alanyai is lehetnek egy átgondolatlan, inadekvát konstrukciónak. Nem kell túl nagy jóstehetség annak kimondásához, hogy a

szükséges lépések megtétele nélkül 2013 – ez évben indul a második pillér életjáradéka-
inak folyósítása – a botrányok éve lesz.

2. *Augusztinovics* Mária kifogásolja azt is, hogy a „vegyes rendszer két pillére nem egyformán kezeli a különböző kockázatokat” (megrokkánás, hátramaradtak ellátása). Ez így igaz. De nem gondolom, hogy a megoldás a két pillér kockázatkezelési aszimmetriájának szimmetrikussá alakítása (a két pillér közötti járulékmegosztásnak megfelelő megváltoztatásával) lenne. A második pillér nyugdíjcélú megtakarításainak örökölhetősége jelentette aszimmetria vagy az örökölhetőség eltörlésével, vagy az első pillérbe kerülő ugyanakkora járulékmérték (plusz hozamainak) örökölhetővé tételével valósítható meg. Ez könnyen elvezet bennünket azon gondolathoz, hogy a nyugdíjrendszer egészen belül a tőkefedezeti második pillér kizárólagos előnye, hogy a befektetéseivel elért hozam meghaladhatja az állampapír-befektetések hozamát. Minden egyéb oka vagy a szabályozó hatóságok ügytelensége vagy a politika hátsó szándéka (mint az örökölhetőség a második pillér esetén).

A megoldás, mellyel mélységesen egyetértek és mely Esszémből logikusan következik, *Simonovits András*nál olvasható: a rokkant- és hozzátartozói nyugellátás céljára külön (társadalombiztosítási) pillér szervezendő. Általában ez az elgondolás húzódott meg a *Matits Ágnes* által kifogásolt azon reform-újrágondolási felvetések mögött, melyek szerint az első pillérből száműzendő a szolidaritási funkció: az első pillérből „száműzendő” egy új pillérbe. Az okot *Matits Ágnes* úgy fogalmazta meg, hogy „A megvalósult, elsősorban politikai érvekkel alátámasztott nyugdíjreform végül éppen annak a politikai követelménynek nem tudott megfelelni, amely a redistributív és a megtakarítási funkció következetes szétválasztását célozta”. (89. o.) Magam ugyan politikai helyett szakmai követelményről beszélnék, de tény, hogy a nyugdíjrendszer redistributív és a megtakarítási funkcióinak szétválasztása a Világbank egyik legfontosabb ajánlása volt, figyelmen kívül hagyását mégis vállrándítás nélkül vette tudomásul.⁸ *Simonovits*, *Matits* és e sorok írójának közös álláspontja, hogy a nyugdíjrendszer redistributív és a megtakarítási funkciói szétválasztandók.

Matits, illetve *Simonovits* és e sorok írója között nézetkülönbséget sejtet, hogy előbbi szerint az első pillér lényegi részét képezi a szolidaritási funkció, míg utóbbiak azt „száműznék” egy új pillérbe. A nézetkülönbség nem itt van, ez pusztán kommunikációs zavar: *Matits* a nyugdíjrendszer második pillérére bízna a megtakarítási funkció egészét, így viszont valóban értelmetlen lenne bármit is „száműzni” az első pillérből. *Simonovits* és e sorok írója az első és a második pillért is a megtakarítási funkcióval bízna meg, míg új pillért hozna létre a szolidaritási funkciójú rokkant- és hozzátartozói ellátásoknak. *Matits* feltételezi, hogy „száműzéspártiak” a nyugdíjrendszer egészéből kitessekelnék a redistributív funkciót, ami számára azért lenne aggályos, mert „akkor viszont nincs olyan szociális ellátó rendszer, amely a világbanki koncepcióban is fontos szerepet játszó »alapnyugdíj«, vagy más megfogalmazásban az időskori létminimumot garantáló jövedelem biztosítására szolgálna.” (*Matits*, 89. o.)⁹ Ez a feltételezés azonban nem helytálló, illet kompetens szereplő fejében nem forgatott. *Matits* a Nyugdíjbiztosítási Önkormányzat koncepciójában szereplő és a Világbankéban lehetséges opciónak mondott, a kormány által „csípőből elutált” alapnyugdíj mellett voksol, s ennek nyújtását szánna az első pillér feladatának. Nem szól külön a rokkant- és hozzátartozói ellátások-

⁸ „A reformintézkedések a Világbank ajánlásaira való hivatkozással, de annak szellemiségét meglehetősen eltorzítva valósultak meg” – mondja *Matits* (89. o.).

⁹ A folytatás a következő: „Azt remélem, senki sem vitatja, hogy erre az alapnyugdíjra szükség van, s az én értelmezésemben ez mindenképpen a nyugdíjrendszer része. Ezért nem tűnik jó megoldásnak, ha az első pillér szerepének elsorvasztásával ez kikerülne a nyugdíjrendszer értelmezéséből.” (89. o.) Mindez kommunikációs zavar. A vélemények valójában közelebb vannak egymáshoz, mint e megfogalmazás sejtetni enged.

ról, míg *Simonovits* az alapnyugdíj problematikájára nem tér ki. E sorok írója szerint feltétlenül érdemes lenne még egyszer elgondolkodni az alapnyugdíj bevezetésén (nyugdíjszakmai szempontból feltétlenül ez lenne a legoptimálisabb megoldás), de sok érv szól a jelenlegi nulladik pillérhez hasonlatos megoldás mellett is.

A tényleges nézetkülönség *Matits*, illetve *Simonovits* és e sorok írója között abban van, hogy előbbi a második pillérnek adná a nyugdíjrendszer teljes megtakarítási funkcióját, a redistributív alapnyugdíj-funkció maradna az első pillérnek. Ez a mostani második pillér jelentős kiterjesztését jelentené. Az első pillér alapnyugdíj irányába tolása ellen viszont határozottan tiltakozik *Bod Péter*, s ettől nem elválaszthatóan indulatosan kikel azon parciális üzleti érdekek ellen, melyek nem egyszerűen a megvalósult nyugdíjreform haszonélvezői, hanem rejtett, de legfőbb mozgatói is.

3. Következzenek ezután a szigorúan szakmai vitán túlmutató kérdések.

Az egyik legfőbb vitapont az első pillér ún. eszmei járulékmeghatározottá¹⁰ (Notional Defined Contribution, NDC) alakításának lehetősége. *Matits* szerint „Mindenféle »notional« kalkuláció rendszeridegen, mesterséges, vagyis hosszú távon nem fenntartható.” (91. o.) Ez egyszerűen nem felel meg a valóságnak, bár kétségtelen, hogy álláspontjának alátámasztására szakirodalmat is tudna idézni. Például *Richard Disney* azon – egy magyar tanulmánykötetben idézett – megállapítását,¹¹ mely szerint „a kormányzat képessége korlátozott, hogy hiteles ígéretet tegyen az NDC-rendszer kulcsparamétereivel kapcsolatban és így tényleges intézményi stabilitást biztosítson. Egy dinamikus gazdaságban a szóban forgó paraméterek, vagyis a megtakarítások szintje, a tőkepiaci kamatláb, az emberi tőkébe történő beruházás és ezen belül kiváltképp a gyermekvállalási hajlandóság nem exogének. *Disney* ebből arra következtet, hogy a tőkefedezet nélküli nyugdíjrendszer nem képes imitálni a fedezett rendszereket.” *Disney* azzal követ el hibát – és ezt maradéktalanul elfogadja az idézett tanulmánykötet –, hogy nem tud elszakadni attól a képzettől, ha egy nyugdíjrendszer nem tőkefedezeti, akkor csak és kizárólag felosztó-kirovó lehet, ami pedig annyit jelent, hogy a nyugdíjrendszer mindenkori bevételeinek fedeznie kell a mindenkori kiadásokat. S ez NDC-rendszerben valóban nem ígérhető meg hitelesen, vagy – *Matits* szavaival – „hosszú távon nem fenntartható”. Azonban nem az NDC-rendszerrel van a baj, hanem a fent taglalt tévhit.

4. *Mihályi Péter* három pontba foglalta nyugdíjreform-kritikámat. Az első: „Hiba volt a nyugdíjreform és a tőkepiacok fejlesztésének összekapcsolására irányuló szándék, mert a vállalati szféra finanszírozását alapvetően a bankszféra végzi.” (*Mihályi*, 92. o.) A mondat első felét vállalom, a második *Mihályi* elértése. Pedig pontosan fogalmaztam: „helyes-e az, ha a kormány gazdaságpolitikai megfontolásból a tőkepiac felé csatornázza be a megtakarításokat, kizárva annak lehetőségét, hogy azok a bankrendszerbe kerüljenek? Mindezt azon meggyőződésből, hogy a megtakarítások tulajdonosai esetleg rosszul döntenek, s forrásaik egy részét vagy akár egészét nem az igazán hatékony forrásallokációs csatorna felé irányítják, hanem a bankrendszerben helyezik el? Véleményem szerint ez sajátos gazdaságpolitikai paternalizmus, mely szakmai mellett etikai megfontolásból is elvetendő.”¹² Ismert, hogy két forrásallokációs intézmény létezik: a hitelnyújtó bank és a hitelnyújtó és a tulajdonrészek eladásának színteréül szolgáló tőzsde (a tőkepiac). (Sokak szerint van egy harmadik is, de ezt szerencsésebb e kettő határterületének tekinteni: a kockázati tőke.) A tőzsde első pillantásra „többet tud”, mint a bank: bár a tőzsdén

¹⁰ Ezt gyakran és némileg vulgárisan „egyéni számlás” nyugdíjrendszernek is nevezik, s az „eszmei” helyett a virtuális jelző is használatos.

¹¹ *Disney, R.*: Notional accounts as a pension reform strategy: an evaluation. Washington, DC., World Bank Pension Reform Primer, 2000. Idézve: Apák és fiúk és unokák. Jövedelemáramlás együtt élő korosztályok között. (szerk.: *Gál Róbert Iván*) Társi – Osiris, Budapest, 2003. 38. o.

¹² Lásd: *Külvgazdaság*, 2003. február, 59. o.

csak sztenderdizált hitel vehető fel (a kötvénykibocsátás sztenderdizált hitelfelvételnek tekinthető), szemben a bankkal (mely személyre szabhatja hitelét), de ott tulajdonrészek eladása is folyik (ui. részvénykibocsátás), míg bank tulajdonrész-vásárlással nem juttathat forráshoz vállalkozást. A tőzsdén ráadásul kereskednek a kötvényekkel és részvényekkel, míg ezt a bank az általa nyújtott hitelekkel nem teheti. Ha igazolható lenne, hogy a tőzsde magasabb hatékonysággal képes a forrásokallokációjára, mint a bank, akkor van érv a nyugdíjreform és a tőkepiacok fejlesztésének összekapcsolása mellett.¹³ Az igazolásra történik is számos kísérlet.¹⁴

Lantos Csaba, az OTP vezérigazgató-helyettese, a Keler elnöke, a Tőzsdetanács tagja nyilatkozta a következőket: „A mögöttünk hagyott évek, de inkább a rendszerváltás óta eltelt időszak nagy kihagyásai sorából azt emelem most ki, hogy a hazai tőkepiac nem vált a közgondolkodás részévé az a felismerés, mely szerint a nyilvános tőkepiac által kontrollált vállalatok a társadalom számára közép- és hosszú távon hasznosabbak a zártkörű társaságoknál. Sem a vállalati vezetőkkel, sem a tulajdonosokkal – egyre megy, hogy állami vagy magántulajdonosok –, sem a szabályozókkal nem sikerült elfogadtatnunk ezt a gondolatot. Meggyőződésem, hogy történelmi perspektívában, trendszerűen igaz az, hogy a nyilvános társaságok átláthatóbbak és hasznosabbak. Vezetőik ugyanis nagyobb erőfeszítéseket tesznek a nyereségtermelés érdekében, mivel így érhetik el, hogy részvényeseiket több értékhez juttassák.”¹⁵ Ugyanezek a hasábkon háromnegyed évvel később jócskán árnyalja és módosítja véleményét: „Dehogyan akarom ezzel azt mondani, hogy a zárt magántársaságok nem hasznosak! Az azonban meggyőződésem, hogy a modern kapitalizmus a bizonyos nagyságot elérő vállalatok körében nem véletlenül tart mindenütt a nyilvános társaságok irányába. Ezeknek a vállalatoknak nemcsak a saját ágazatukkal kell megküzdeniük a piacon maradásért, hanem a finanszírozásuk érdekében a tőkepiaccal is.”¹⁶

Úgy gondolom, nem véletlen, hogy ez a „ráébresztés” kudarccal járt, mert az valóban nem igazolható. Az Enron-ügy pedig nyilvánvalóvá tette, hogy a vezetői erőfeszítések nagy része a nyereségtermelés látszatának fenntartására irányul inkább, semmint a nyereségtermelésre, s az egyébként jól működő vállalatok tőzsdei kivezetése is magyarázatra szorul. A hitelező bank számára a vállalat még átláthatóbb is lehet, mint a tőzsdei szabályok szerinti nyilvánosság feltételeit teljesítő cég. Ne essünk túlzásba: a tőkepiac (ui. tőzsde) nem több, de nem is kevesebb, mint a forrásallokáció két lehetséges csatornájának egyike, melynek előnyei éppúgy vannak, mint hátrányai.¹⁷ A gazdaság szereplői pedig – ezt a képességet ne vitassuk el tőlük – képesek kiválasztani a számukra megfele-

¹³ Mihályi Augusztinovics Mária véleményét idézi („a nyugdíjrendszer és a tőkepiac fejlesztésének összekapcsolása célszerűtlen és erkölcstelen”), és az enyémét tudakolja. Számomra már az problémát okoz, hogy mit jelent a „tőkepiac fejlesztése”? Mert valójában itt tőkék tőkepiac felé (kényszer)irányítása történik, s ami nagyobb, nem biztos, hogy fejlettebb is. Számomra a tőkepiac fejlettsége a megtakarítók és a forráshoz jutni akarók optimális egymásratalálási feltételeinek meglétét jelenti, ami alapjában technikai kategória, de kétségtelenül szükséges hozzá a forgalom megfelelően magas szintje is (például a likviditás biztosíthatósága miatt). Ezt is figyelembe véve válaszom ez: ha a nyugdíjrendszer és a tőkepiac fejlesztésének összekapcsolása célszerű lenne, akkor erkölcsi kifogás sem tehető. De nem gondolom célszerűnek. Viszont elméletileg elképzelhetőnek tartok olyan makrogazdasági helyzetet, hogy az célszerű. (*Külgazdaság*, 2003. február, 54. o.)

¹⁴ Magam is idézek egyet az *Economist*-ből, az alábbihoz nagyon hasonlót. Lásd: *Külgazdaság*, 2003. február, 58. o.

¹⁵ Lásd: Kérdésünk: Ön mit fejlesztene? *Bank és Tőzsde*, 2002. október, 20. o.

¹⁶ Lásd: Ez a való világ. *Bank és Tőzsde*, 2003. június, 8. o.

¹⁷ Ilyen túlzásba esés Jaksity György tőzsdeelnök azon jelmondata, hogy „A tőzsdével a szegényház el-len”. (E címen jelent meg cikke a *Népszabadság*, 2003. január 20-i számában.) Így fakad ki: „a modern piacgazdaság egyik legfontosabb közvetítőrendszere örülhet, ha erkölcsi támogatásban részesítik, és néha kap egy kis állami vállveregetést. ... kérdés, hogy mit fog tenni a kormányzat ... az eddig méltatlanul háttérbe szorított tőkepiaci rendszer fejlődésének elősegítéséért.”

lőbbet. Választásuk alapján a Budapesti Értéktőzsde (BÉT) forrásallokáló szerepe gyakorlatilag nulla. Elsősorban a tőzsdei forgalomban érdekelt értékpapír-piaci szereplők pozíciójuk javulását a nyugdíjrendszer tőkefedezeti pillérétől, az állami vállalatok tőzsdei bevezetésétől és/vagy tőzsdén keresztüli privatizációjától, valamint az adózási szabályok számukra előnyös megváltoztatásától várják, s PR-jukban a fejlett világgal való összehasonlítás során „elavultnak”, „korszerűtlennek” talált megtakarítási struktúrát kárhoztatják. Véleményem szerint felzárkózásunknak nem pontosan ugyanazon jellemzőket kell eredményeznie, mint ami mintaoszágainkban található.

Eleget téve *Mihályi* felszólításának, kifejttem a tőkepiac jövőbeni szerepéről kialakított véleményemet: úgy gondolom, hogy nemzetközi szinten az értékpapírosodás tendenciája megáll, s az 1990-es évek második feléhez képest a hagyományos bankok forrásallokációban játszott szerepe ismét erőteljesebb lesz. A kis nemzeti tőzsdék, amilyen a BÉT is, napjai meg vannak számlálva, egy nagyobb nyugat-európai vagy több közép-kelet-európai társával van egyesülésre ítélve túlélése érdekében. „Annyi tény, hogy a rendszerváltást követően [sőt, már előtte is! – *N. Gy.*] a magyar közgazdász-társadalom többsége meg volt győződve arról, hogy a tőkepiacok és a tőzsde fejlesztése nélkül Magyarország nem tud bekapcsolódni a világ gazdaság vérkeringésébe” – mondja *Mihályi*, s ez a meggyőződés kétségkívül megalapozott volt. Paradox módon éppen a tőzsdék felértékelését hozó globalizáció volt az, amely miatt a BÉT nem tudta azt a pályát befutni, amit sokan okkal reméltek.¹⁸ A magyar gazdaságot multinacionális cégek uralják, ami már a tőzsdei privatizációhoz fűzött reményeket is illúzióvá tette (bár az nem volt eleve illúzió!). E cégek nem is törekednek jelen lenni a BÉT-en. A hazai közép- és nagyvállalatok pedig gyengék, nem tőzsdeképesek, ráadásul a tőzsdei jelenlétben sebezhetőséget látnak, nem egészen alaptalanul. A mai Magyarországon a kis- és közép- és nagyvállalkozások hitelezésének javítása az igazán sürgető feladat.¹⁹

5. Nyugdíjreform-kritikám *Mihályi* szerinti második pontja, hogy járadékkal meghatározott (DB) nyugdíjrendszerünk járulékkal meghatározottá (DC) alakítása önmagában megoldja a potyautas-problémát. Habár ezt valóban így gondolom, de magam nem a potyautas-problémát emelném ki, mivel nem ez az igazán lényeges, hanem a fizetendő járulékok és a majdan érte kapható járadék közötti szoros kapcsolat megteremtése. Úgy gondolom, hogy a potyautas-probléma középpontba állítása az 1990-es évek közepi korszak lenyomata. Tisztában kell lennünk azzal, hogy minden olyan országban, mely jóléti rendszereket működtet, az sui generis létezik, s megszüntetése csak a jóléti rendszerek felszámolásával lenne elérhető. Ez alól a nyugdíjrendszer azért kivétel, mert esetében a potyautas-probléma felszámolása technikailag lehetséges. (Az egészségügyi, oktatási stb. rendszer esetén például nem.) S ha lehetséges, a biztosítási és az újraelosztás

¹⁸ *Mihályi* a következőket írja: „Az elmúlt 12 év bizonyosan a globalizáció térhódítását hozta, s véleményem szerint a belátható jövő sem fog ezen a tendencián változtatni. *Németh György* másképp látja a jövőt (»ez a korszak bizonyos rövidesen véget fog érni«) – lelke rajta. ... Minthogy a hazai és nemzetközi tőkepiacok létezése megváltoztathatatlan tény ...” (92. o.) Véleményem szerint *Mihályi* abban hibázik, hogy elkerüli figyelmét a globalizációnak a meglehetősen lokális Budapesti Értéktőzsdére gyakorolt paradox hatása. *Mihályival* ellentétben nem gondolom, hogy a globalizáció és az értékpapírosodás közé minden további nélkül egyenlőséget lehetne tenni, s a globalizáció akkor válik teljessé, ha a forrásallokáció kizárólagos csatornája a tőzsde lesz, holott nyilvánvaló, hogy az értékpapírosodás a globalizáció jelenségegyüttesének fontos eleme. Tanulmányomból nyilvánvaló, hogy a „véget érés” nem a globalizációra, hanem a gazdasági szerkezet robbanásszerű változására vonatkozik, mely után a banki forrásallokáció ismételt térnyerését valószínűsítem.

¹⁹ Ami persze nem jelenti azt, hogy a forrásallokációs csatornák közötti versenysemlegesség és a korszerű jogi háttér megteremtése, valamint ütükepes felügyeleti szerv létrehozása és fenntartása ne lenne a kormányzat elsőrangú feladata. Mindössze a mellett érvelek, hogy nem látom indokát a tőzsdével kapcsolatos kiemelt kormányzati figyelemnek. A tőzsde szereplőinek a maguk erejéből kell elérniük a tőzsde fontosságának növekedését.

tási elemek szétválasztandók. A nyugdíjrendszer reformját a biztosítási elemekről az újraelosztási elemek leválasztásaként lehet ugyan magyarázni, de nem ez a reform lényege, hanem csak egyik kívánatos következménye. S a nyugdíjreform során erre nem is került sor következetesen a megmaradó első pillérben. *Mihályi* gondolkodásában a potyautasok problémája a járulékfizetési hajlandósággal van összefüggésben, ami valós ugyan, de történelmietlen, és nem is igazán lényeges.²⁰ A járulékelkerülés oka, hogy az megtehető, s az 1990-es évek első felének és közepének zavaros viszonyai között feltétlenül ez volt a helyzet. Ráadásul, aki megtehetette, annak kézenfekvő megoldás volt élet-színvonalának megőrzéséért folytatott egzisztenciális küzdelemben. Továbbá éppen a nyugdíjrendszer volt az, ahol a legnyilvánvalóbb lépések történtek a fizetett járulékok és a kapott nyugdíjak közötti kapcsolat szorossá tételére: növelték az ún. szolgálati időt, és növelni kezdték a nyugdíjmegállapítás alapjául szolgáló időszakot.²¹

Valódi nézetkülönbséget sejtet *Mihályi* és köztem, hogy szerintem „a tb-rendszer DC-vé való alakítása önmagában is elegendő lett volna a járulékfizetés és a későbbi nyugdíj közötti kapcsolat rögzítésére”. (93. o.)²² Valóban így gondolom, míg szerintem mindenképpen tőkefedezetre van szükség. De elejti ezt a szálát, s helyhiányra hivatkozva legfontosabbnak mondott okfejtésemre tér, idézve, hogy „a nyugdíj jogosultság alapján jár, melyet a későbbi nyugdíjas még aktív korában megcsolgal – tehát a nyugdíj nem harmadik személy diszkrecionális döntése.” (93.o.) Ezzel pusztán a nyugdíj közgazdasági definícióját adtam, mely sokkal szűkebb, mint köznapri jelentése.²³ Néhány bekezdés múlva azonban felveszi az elejtett szálát, s az 1997. évi magyar nyugdíjreform alapdilemmájaként a járulékfizetési hajlandóság megteremtését nevezi meg (ez, mint fentebb volt róla szó, félreértés). Szerinte ez „csak egy államtól független, önmagában is versengő szereplőket működtető második pillérben képzelhető el” (94. o.) – szerintem pedig ez csupán a felszín fecsegése, miközben hallgat a (makrogazdasági) mély: az implicit vagy az explicit államadósság törlesztése jár e nagyobb makrogazdasági előnnyel? *Mihályi* szerint az adott időszak döntéshozóinak általános véleménye volt – s ezt ma is helytálló-

²⁰ *Mihályi Bokros* azon kijelentését idézi, hogy a kényszerszolidaritás mechanizmusai mára hitelüket veszítették (92. o.). Nos, akinek jövedelmei egy részét elvonják és másoknak juttatják, az mindig is „hitelét vesztette”, és előszeretettel szegődik a libertarius állam hívővé. A jóléti állam jövedelemátcsoportosításokat hajt végre, vagyis a „kényszerszolidaritás mechanizmusait” működteti. Lehet vitatkozni ennek mértékéről és helyéről (a nyugdíjrendszert, amennyire csak lehetséges, mentesítsük ettől), valamint arról, hogy ez kiket terheljen és kik legyenek a haszonélvezői (e két kategória bonyolultan átfedheti egymást). De nem vitatható ennek szükségessége.

²¹ *Mihályi*, miután kijelenti, hogy „a nyugdíjrendszer egészének hosszú távú finanszírozhatósága csak úgy biztosítható, ha az aktív korosztályok számára egyszerűen és megkérdőjelezhetetlenül érzékelhetővé válik a mai nyugdíjbefizetések és a jövőbeni nyugdíjak közötti kapcsolat”, azt kérdezi, hogy „Miként lehetséges az, hogy ez az egyszerű okfejtés *Németh György* számára fel sem merül?” (93. o.) Ez megdöbbentő. Írásom arról szól, hogy a kapcsolatot meg kell teremteni, de erre a nyugdíjreform során az első pillérben nem került sor. Hibás az a megállapítás is, hogy erre a nyugdíjrendszer egészének hosszú távú finanszírozhatósága érdekében van szükség. Ez szerintem értelmetlen: a jelen aktívjai önmaguk majdani nyugdíját finanszírozzák, nem pedig egy tőlük elszakadt, lebegő, megfoghatatlan nyugdíjrendszert. A járulékkal meghatározott nyugdíjrendszerben sui generis nincs potyautas-probléma, mert meg nem fizetett járulékok után majdan nyugdíj sem jár.

²² E ponton *Mihályi* kijelenti, hogy „egyfajta szuper-makroökonómia feltételrendszerében” fogalmazom meg állításaimat, melytől rövidesen *Keynes* elhíresült mondásához („Hosszú távon mindannyian halottak vagyunk”) jut. Mindez számomra értelmezhetetlen. Végül kiderül, hogy a stacioner népesség esetén azonosítható DB és DC rendszer a „szuper-makroökonómia”.

²³ Az idézet így folytatódik, egyértelművé téve a definíció közgazdasági jellegét: az „nem adomány, nem segély és nem nyugdíj”. (*Külgazdaság*, 2002. január, 52. o.) Közgazdasági értelemben ma a nyugdíjasok nagyobb része nyugdíj és segély együttesét kapja. *Mihályi* ezt elérve az 1956-os emigránsoktól az Európai Unióig kalandozik, s azzal zárja e gondolatsorát, hogy „Egyetlen ország társadalombiztosítása sem hajlandó megfizetni a másik országban megszerzett szolgálati idő utáni nyugdíjat. Mindenkinek magának kell »összeszednie« a tagországokban járó nyugdíjat.” (93. o.) Ez igaz, nincs ok meglepődni rajta.

nak mondja –, hogy „40 év állami tervgazdálkodás és pártállami diktatúra után a mai aktív nemzedékek nem bíznak az államban. Az állami irányítású tb-rendszer DC-rendszerré való átalakítása és az egyéni számlák bevezetése nem elégséges garancia arra, hogy 20, 30 vagy 40 év múlva az állam megadja számukra azt a nyugdíjat, ami »jár«.” (94. o.) *Mihályi* egyrészt megcsalta az emlékezete: a tb-rendszer DC-vé alakítása fel sem vetődött.²⁴ Másrészt e hittel adekvát lépés a teljes tőkésítés lett volna, ami komolyan nem vetődött fel (bár *Bokros Lajos* fejében megfordult és szűk körben beszélt róla). Harmadrészt *Mihályi* értelmezésében a dolgot valójában úgy lehetne felfogni, hogy az időszak tisztafejú kormánya a jövőt mutató varázsgömbbe nézett, ott meglátta elborult elméjű 20-40 évvel későbbi önmagát, s hogy ennek káros következményeitől megmentse az ország biztonságos időskorra vágyó lakosságát, döntést hozott a nyugdíj-államadósság mielőbbi kifizetéséről. Mert ha közgazdasági racionalitás alapján döntött volna, nem ezt teszi. Nagyon határozott véleményem szerint *Mihályi* pontos leírását adta az 1995–1998 közötti Pénzügyminisztériumban uralkodó eszméknek, melyek azonban későbbi korokban meglehetősen könnyűnek méretődnek.

Bírálatának ezt követő pontján válik világossá, hogy mi akadályozza *Mihályi*t az általam leírtak pontos megértésében (ami nem azonos annak elfogadásával). „Amit *Németh* a DB és a DC azonosságáról mond, az csak az aggregátság igen magas szintjén igaz.” (93. o.) Nos, azt fejtettem ki, hogy ún. stacioner népesség esetén (erre gondolhat *Mihályi* aggregátságot említve) a DB- és a DC-rendszer között nincs különbség. Mivel a népesség nem stacioner, hanem öregedő, az azonosság nem áll fenn, vagyis az aktuálisan beszédett járulékokból nem lehet kifizetni az aktuális nyugdíjak egészét, *Mihályi* szavaival: „járni jár – de nem jut”. (93. o.) *Mihályi* azért mondja ezt, mert nem tud elszakadni a felosztó-kirovó nyugdíjrendszer azon hagyományos definíciójától, mely szerint az aktuális nyugdíjakat csak és kizárólag az aktuális járulékokból lehet kifizetni. Más se nagyon, mint erről fentebb, *Richard Disney* világbanki tanulmánya kapcsán már volt szó. Tanulmányom bevezetőjében, amikor *Keynes* Általános elméletének előszavából idéztem, erre utaltam („Nem az új gondolatok megértése a nehéz, hanem a régiektől való megszabadulás.” *Külgazdaság*, 2003. január, 52. o.), s ezért tettem az új nyugdíj-narratíva két legfontosabb eleme egyikének azt, hogy túllépve a pay-as-you-go kifejezésen, nem tőkésített (unfunded) nyugdíjrendszerről beszéljünk inkább (uo. 65. o.). *Mihályi* helyesen adja vissza véleményemet: „az aktuális nyugdíjak és az adott évi járulékbefizetések különbségét az államnak más forrásból is ki tudja fizetni, s ez kutyakötelessége is!” (93–94. o.) S e pontban önellentmondást vet szememre, „hiszen korábban arra a feltételezésre építette gondolatmenetét, hogy a nyugdíj nem függhet egy harmadik személy (például az állam) diszkrecionális döntésétől. De mint látjuk, függ – szükségyszerűen függ.” (94. o.) De nem én kerültem ellentmondásba magammal, hanem *Mihályi* gondolkodását köti gúzsba a felosztó-kirovó nyugdíjrendszer hagyományos definíciója.

Mihályi utolsó védelmi vonala az, hogy mi történik, ha „egy tisztán DC-típusú nyugdíjrendszer *cash flow*-hiányát más állami kiadások terhére kellene kiegyenlíteni. De vajon mi a biztosíték arra – így *Mihályi* –, hogy egy parlamenti demokrácia döntési szabályai szerint működő állami költségvetés éppen a DC-rendszer aktuális hiánya mértékében csökkenti az oktatási, gazdaságfejlesztési vagy honvédelmi kiadásokat és/vagy a

²⁴ *Mihályi* jegyzetben említi, hogy ez számítástechnikai szempontból elvileg megoldható, gyakorlatilag nem, erre bizonyítékként a tb-alapok IT-rendszereinek fejlesztését hozza. Ehhez engedessék meg annyit hozzátenni, hogy e rendszerek létrejöttében, működőképességében véleményem szerint a Pénzügyminisztérium sem volt érdekelt, mert mindkét alap privatizációját tartotta kívánatosnak, ennek megkönnyítéséért pedig igyekezett katasztrofális képet kialakítani róluk, s ott akadályozni a munkálatokat, ahol csak lehetett.

hiány mértékében emeli az adókat? A válasz egyszerű: semmi!” (94. o.)²⁵ Kérdéssel válaszolok: mi a garancia arra, hogy az állami költségvetés törleszti az államadósságot? – ezt még az 1990-es évek legnehezebb időszakaiban is megtette. Ennek érdekében vajon az oktatástól, a gazdaságfejlesztéstől vagy a honvédelemtől vontak el forrásokat és/vagy ennek érdekében került sor az adóemelésre és/vagy az adócsökkentés elhalasztására? Amikor most a központi költségvetésben százmilliárdos összeg szerepel az első pillér járulékkiesés miatti hiányának pótlására, ezt honnan veszik el? Mert valahonnan el kell venni: nincs ingyenebéd. *Mihályi* nem mondja ki, de az általa leírtakból az következik, hogy fizessenek a jövődő nyugdíjasok. Nem arról beszél, ami a makrogazdasági valóság, hogy inkorrekt nyugdíjrendszer nyugdíjai egyenlő korrekt nyugdíjrendszer nyugdíjai plusz e nyugdíjakra kivetett jelentős adók. Azt mondja, hogy a jövődő nyugdíjasok ne is legyenek tisztában, hogy inkorrekttség áldozatai. Mi azonban tudjuk: amikor a törvényhozás arról dönt, hogy a DC-rendszer aktuális hiánya miatt nem lépi meg a *Mihályi* által felsorolt lépések egyikét sem, akkor tulajdonképpen a nyugdíjasokra vett ki egy „nyugdíjasadót”.

6. Nyugdíjreform-kritikám *Mihályi* szerinti harmadik pontja, hogy a „különféle nyugdíjrendszerek kockázatai végeredményben azonosak, a kockázatmegosztásnak, diverzifikációnak nincs értelme.” (92. o.) Azért mondom ezt, mert a funded és unfunded rendszerek között – *ceteris paribus* – csak az államadósság explicit vagy implicit jellege tesz különbséget.²⁶ *Mihályi* szerint velem ellentétben „a reform- és jogalkotók számára világos volt, hogy az ily módon életre hívott II. pillér az egymást követő évjáratok számára demográfiai, konjunkturális és még más okokból is különböző mértékű kockázatot hordoz. Ezt a kockázatot van hivatva ellensúlyozni a teljesen önkéntes alapon működő III. pillér, valamint az I. pillér, amely évtizedeken át kvázi kötelező jelleggel működött.” (94. o.) Az ún. III. pillér nem egyéb, mint adókedvezményrel támogatott nyugdíjcéltű megtakarítás, tehát nem keverendő a kockázatmegosztás problémaköréhez. A II. pillér egymást követő évjáratok számára jelentkező kockázata pedig értelmezhetetlen (különösen a demográfiai ok), másrészt ha értelmezhető volna, akkor sem a kérdésre felel. Mert nem egymás utáni, hanem ugyanazon generáció különböző nyugdíjrendszert választó tagjaira leselkedő kockázatról van szó.

A szerkesztőség zárszava

A Külgazdaság szereti a vitákat. Bizonyította ezt már a nyolcvanas években, amikor ez a műfaj nem volt minden bonyodalom nélkül való. Meggyőződésünk, hogy a piacgazdasági gondolkodás terjesztésével az akkori vitáink szerepet játszottak a pártállami rendszer fellazításában – ezért olykor fegyelmi vizsgálatokkal is jutalmaztak minket. Mégis ez volt a viták hőskora.

A Külgazdaság szeretné a vitákat. Ma azonban tapasztalataink szerint a szerzők inkább elbeszélnek egymás mellett. Gyakran mintha nem is olvasnák egymásnak ugyanabban a tárgykörben írott műveit. Ezért bizonyos szempontból örömteli, ha fontos témában spontán módon kirobannak tartalmas nézeteltérések. Ilyennek gondoljuk a nyugdíj-

²⁵ A legfőbb garanciának a nyugdíjrendszer főbb szabályainak a legmagasabb szintű jogszabályba, az Alkotmányba foglalását tartom. Egyébként az államnak tökefedezeti rendszer esetén is van módja tápot adni a vele szembeni bizalmatlanságnak, például a nyugdíjak után fizetendő „nyugdíjasadó” kiszabásával.

²⁶ Ezért értelmetlen a lengyel nyugdíjreform PR-mondata: Security through Diversity.

rendszer formálásáról hosszabb ideje folyó összecsapásokat. Ezek ugyan erős politikai felhangokkal, néha otromba kitételekkel tarkítottak, de mögöttük világosan felismerhetők valódi gondolatrendszerbeli, értékválasztási eltérések. A magunk részéről igen fontosnak, előrevivőnek tartanánk, ha a hazai közgondolkodásban ezek kikristályosodnának (mindenekelőtt a szocialista, a konzervatív és a liberális nézetrendszer világos körvonalazódása lenne hasznos), és nem a pillanatnyi politikai előnyszerzés határozná meg a vitatott kérdésekben való állásfoglalást. (Arról nem is beszélve, hogy milyen jó lenne, ha megszűnne a többnyire provokatív céllal kiobbantott, figyelemelterelő álviták tömege.)

Lehet a nyugdíjreformról a szerkesztőség által szervezett, minikörkérdés formátumú vitakezdeményt, nézet-szembeállítást szeretni vagy nem szeretni – azt gondoljuk, talán mégsem volt haszontalan. Fontos téma vezető szakértőit sikerült (néha nem is könnyen) rábírnunk arra, hogy fejtsék ki gondolataikat, és végül a két legmarkánsabb vélemény eltéréseinek tartalmáról talán többet tudunk ma, mint korábban.

A nyugdíjrendszer átalakításáról szóló minivitát most folyóiratunkban lezárjuk. De ilyen vitákat nem lehet befejezni, csak abbahagyni. Mindenesetre, ha megfelelő súlyú újabb hozzászólás, elemzés érkezik, szívesen közöljük.

Bekker Zsuzsa (szerk.): A magyar közgazdasági gondolkodás (a közgazdasági irodalom kezdeteitől a II. világháborúig)

Gazdaságelméleti olvasmányok 2.

Aula Kiadó, Budapest, 2002, 856 oldal

A terjedelmében is tiszteletet parancsoló, a magyar közgazdasági gondolkodás II. világháborúig ívelő fejlődését bemutató színvonalas, nagyszabású munka a Gazdaságelméleti olvasmányok sorozat 2. köteteként látott napvilágot. Ez a tény nemcsak egyszerű időrendiséget jelent, hanem a két kötet szakmai, logikai kapcsolatát is jelzi. Ez indokolja, hogy röviden áttekintsük a sorozat első kötetének felépítését, gondolatiságát is.

A „Gazdaságelméleti olvasmányok” sorozat a szintén Bekker Zsuzsa szerkesztésében és ugyancsak az Aula Kiadó gondozásában 2000-ben megjelent Alapművek, alapirányzatok című munkával indult. Ebben megismerkedhetünk az ókori görög filozófusok, a középkori egyházatyák gazdasági tárgyú eszmefuttatásaival, a merkantilisták, fiziokraták nézeteivel, ezeket követően a klasszikus iskola közgazdasági rendszerével. A marginalista, majd a keynesi forradalom mibenlétének ismertetését követően a szerzők áttekintik a monetaristák fontosabb tételeit, végül egy tekintélyes, a közgazdaságtan módszertanával foglalkozó fejezettel zárják a közgazdasági eszme fejlődéstörténetét bemutató művüket.

A szerzők¹ mindkét kötet esetében diszkréten háttérben maradtak. Nem elemző, összehasonlító elmélettörténet-könyveket kívántak írni, hanem – mint a címekben is jelezték – a közgazdasági gondolkodás vonulatát akarták közelebb hozni az érdeklődőkhöz. Ez a törekvésük fejeződik ki abban, hogy az egyes irányzatokat csak rövid (10-20 oldal terjedelmű) – korrajzokat is magukba foglaló – bevezető tanulmányokban mutatják be, majd ezt követően olvashatjuk az autentikus, eredeti megfogalmazásokat az eszmetörténeti áramlatok legtekintélyesebb képviselőitől, meghatározó egyéniségeitől. Az utóbbiak rövid életrajzának bemutatása mellett a szerzők értékes bibliográfiai adatokat is közreadnak.

A sorozat hatalmas ismeretanyagot közlő, tárgyilagos első kötete szerves előzménye a magyar közgazdasági gondolkodást bemutató másodiknak. Ezt a szerzők formálisan nem emelik ki, de a mindkét kötetet tanulmányozó olvasó számára a kapcsolat nyilvánvaló.

A Gazdaságelméleti olvasmányok 2. kötete a magyar közgazdaságtan alapjainak lelakásától elemzi a témakör magyar szellemi történetét. Az első gondolkodók a hűbéri rendszer társadalmi csoportjainak szerepét tükröző hagyományos értékrendet bírálták, élesen szembeállítva azok funkcióival a polgáriásodást képviselő rétegeknek a kialakuló új munkamegosztásban betöltött progresszív szerepét. *Apáczai Csere János* (1653-ban) az árutermelő ember viselkedésének jellegzetességeit taglalta, röviden érintette ezen

¹ A kötet szerkesztője – Bekker Zsuzsa – mellett Balogh Ákos, Harmat Zsigmond, Hetényi István, Hild Márta, Horváth László és Madarász Aladár írták az egyes szellemi történeti korszakokat bemutató tanulmányokat. A szerzők mindegyike részt vett a közölt szemelvények válogatásában és az életrajzok készítésében, mely utóbbi tevékenységekhez még érdemben hozzájárult: Frenkel Gergely, Ivicz Mihály, Kovács György, Mellár Tamás, Nyitrai Ferencné, Schlett András és Varga János.

belül a bér munka, a nyereség, a bérlet kérdését is. *Felvinczi György* 1693-as tanulmányának olvasása során – „Az tisztességes és nemes kalmároknak avagy árus embereknek illendő ditsireti”-ről (59–63. o.)² – merkantilista hatást vehetünk észre. Majd egy évszázaddal később *Tessedik Sámuel* nézetei már határozottan fiziokrata alapon fogalmazódtak meg, miszerint a parasztokat tekinti „a leghasznosabb emberi rendnek” (73. o.). *Berzeviczy Gergely* 1797-ben a társadalom három osztályának – termelő, átalakító, forgató – szerepét elemezte, és ezzel már túllépett a fiziokrata felfogáson. Ezek a közgazdasági gondolatok is hozzájárultak annak a társadalmi-politikai irányvonalnak a kifejlődéséhez-megerősödéséhez, amely végül a jobbágyfelszabadításhoz vezetett, azaz szereplőink a magyar történelmi fejlődés aktív, érdemi szereplői.

A magyar közgazdasági gondolkodók másik gyakran és alaposan elemzett, erős társadalmi-gazdasági hatással bíró témája a – főleg mezőgazdasági termékek iránt megnyilvánuló – kereslet kérdése. „Magyarországon több költőnek kell lennie, ez pedig a városbéli lakosoknak szaporodások által léssen meg” (77. o.) – vélelmezte *Tessedik* a belső kereslettel kapcsolatban. *Skerlecz Miklós* külső piacokra vonatkozó elemzése szerint „Alsó- és Felső-Ausztriával, Morvaországgal és Galicziával szemben aktív a kereskedelmi viszony; a török tartományokkal és a tengerparttal mindig passiv...” (83. o.).

A 19. század kiemelkedő gondolkodója, *Kautz Gyula* a kezdeti időszakot elemezve tárgyyszerűen és jogosan osztotta az érintett korszakot három periódusra, a szemelvények között is szereplő, úttörő jellegű elmélettörténeti művében.

A második fejezet a reformkor közgazdasági szakirodalmát mutatja be a „Védegyelet” alapszabályától a *Desseffy*; *Széchenyi*; *Kossuth* és *Wesselényi* között kibontakozott vitákon keresztül az emissziós monopóliummal felruházandó magyar bank alapszabály-tervezetéig.

Nevezett szerzők munkáiban a gazdaságpolitika olyan sarkalatos kérdéseiről olvashatunk érveléseket, mint a nemzetközi munkamegosztásba történő fokozottabb bekapcsolódás érdekében kiépítendő infrastruktúra (Fiume–Vukovár vasútvonal), a Dunai Konföderációban rejlő lehetőségek. A bemutatott szemelvényből kitűnik, hogy *Kossuth* pénzügyminiszterként a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankot jegybanki funkciókkal ruházta fel, és a bank bocsátotta ki a Kossuth-bankókat, illetve állampapírokat hozott forgalomba.

A kötetben kiemelkedő szerepet kaptak a polgári-kapitalista fejlődés útjában álló akadályok elhárításának problémái. Az akadályok felszámolása szűken vett nemesi érdekeket, privilégiumokat sértett. Ezek egyike a jobbágyfelszabadítás ügye volt, mely mozgalomban *Kossuth* oroszlánrészt vállalt, s mint a Batthyány-kormány tagja annak megvalósításának is tevékenyen részt vett.

Széchenyi a mezőgazdasági és a gyáripari termelés hatékonyságának növelése érdekében érvelt a szélesebb hitellehetőségek megteremtése, s ennek feltételeként az ősiség eltörlése mellett. A bemutatott szemelvényekből meggyőződhetünk arról, hogy milyen módon képzelte el a nyereségorientált gazdasági egységek működését, miért tartotta elkerülhetetlennek a „Monopóliumok, céhek, s egyéb illyes a ’köz szorgalmat és concurrentiát akadályozó intézetek” (270. o.) eltörlését.

A kiegyezéstől az I. világháborúig terjedő periódus bővelkedett kiemelkedő tudású és képzettségű gondolkodókban. A magyar közgazdasági irodalom felzárkózott az európai színvonalra, ugyanakkor ez a fejlődés egy speciális korban, a dualizmus viszonyai közepette valósult meg. Ez utóbbi feltétel olyan tanulmányokat inspirált, amelyek jelentősége inkább történelmi szempontból emelhető ki. A statisztika tudományában alkotó kiemelkedő egyéniségek teljesítményét érzékeltető szemelvények, illetve az aranyalapú pénzrendszerrel kapcsolatos publikációk a közgazdasági gondolkodás fontos mérföldköveit jelentik, még akkor is, ha a későbbi fejlődésben nem volt jelentős szerepük.

² Az ismertetésben szereplő oldalszámok a *Gazdaságelméleti olvasmányok* 2. kötetére vonatkoznak.

Az időszak pénzügyi kérdéseket kutató áramlatában kiemelkedő helyet foglalnak el *Lónyai Menyhért* írásai az első magyar állami költségvetés összeállításának elveiről és módszereiről, illetve a bankügyekről. Jelentős a kisugárzása *Földes Béla* munkásságának, azon belül is főleg kétkötetes Társadalmi gazdaságtanának. *Kautz Gyula* államadóssággal, illetve annak finanszírozási módozataival kapcsolatos fejtegetései több esetben ma is támpontot jelenthetnek a gazdaságpolitika irányítói számára. A tudomány európai színvonalú művelésére következtethetünk a *Kautz* nemzetgazdasági rendszeréből, illetve eszmétörténeti munkájából olvasható szemelvényekből, az általa alkalmazott módszerekből.

Az időszak szakirodalmi palettájának érdekes színfoltjai *Szabó Ervin* szocializmussal, marxizmussal foglalkozó tanulmányai, valamint a kartellek szerepét tárgyaló olvasmányok *Varga Jenő* tollából.

A negyedik rész a két világháború között alkotó magyar közgazdák munkásságába nyújt betekintést, mely korszak szellemi termékei szerzőiknek európai tekintélyt biztosítottak. *Heller Farkas*, *Navratil Ákos* *Abay (Neubauer) Gyula*, *Surányi-Unger Tivadar*, illetve munkatársaik viszonylag függetlenek maradtak az európai közgazdasági iskoláktól, azok dogmáitól, ezért azok ellenfeleinek érvelésével szemben is megőrizték nyitottságukat. Komplexebb szemléletük alapján, elméleti rendszerük szintetizáltabbá, argumentációjuk pedig sokoldalúbbá teljesedhetett, mint az egymással vitában álló iskolák képviselői.

Írásaik azért is fontosak napjainkban, mert a rendszerváltásig munkásságuk nem jelent meg, nem tükröződött közgazdasági felsőoktatásunkban, műveiknek csak egy kis részét tudtuk megszerezni a nagyobb antikváriumokban. Tanulmányaik elméleti vonatkozásai mellett praktikus előnyök is segítik a gazdasági kérdések iránt érdeklődő olvasót. A két világháború között sok hasonló kérdés merült fel, mint napjainkban, melyekre a periódus alkotói olyan válaszokat fogalmaztak meg, amelyekre ma is fokozott figyelmet szentelhetünk.

Heller Farkas eszmefuttatását a totális verseny és a monopolképződmények dialektikus viszonyáról a globalizálódó világ gazdaság korában érdemes újra átgondolni. Érdekes összefüggéseket olvashatunk a közgazdaságtan és a matematika viszonyáról *Navratil Ákos* tollából. Bepillantást nyerhetünk *Abay (Neubauer) Gyula* posztumusz művébe, az *Oeconomia Aeternába*, *Balás Károly* népesedésre és munkapiacra irányuló elemzéseibe, *Takaróné Gáll Beatrixnak* az etika és a közgazdaságtan összefüggéseit tárgyaló dolgozatába.

A sorozat első kötete által nem tárgyalt – elsősorban Közép-Európában megjelenő – közgazdasági irányzatok nyilván befolyásolták a magyar gondolkodókat is, ezért a második kötet mutatja be ezeket az irányzatokat, illetve közöl szemelvényeket *List*, *Roscher* és *Sonnenfels* műveiből.

A kötet szerzőit dicséri a közgazdász akadémikusokat bemutató nagyon munkaigényes, hiánypótló rész is.

A kötetet ajánlom mindazoknak, akik a történelmi, politikai folyamatok mélyebb megértésére törekcsenek, szeretnék áttekinteni azok gazdasági mozgatórugóit, ajánlom tovább azoknak, akik a korunkban újólág felmerülő, a gazdaságpolitikusok részéről gyakran leegyszerűsített magyarázatokkal „megválaszolt” kérdéseket igényesebben, újabb dimenziókat is figyelembe véve kívánják végiggondolni. Ajánlom még azoknak a közgazdászoknak, akik a mai, autentikus műveken alapuló közgazdasági műveltségük alapjait terjeszthetik ki, mélyíthetik el, állíthatják szélesebb összefüggések rendszerébe.

Oroszi Sándor

Brief Summary of the Articles

All-round inquiry about joining the EU and the manoeuvring possibilities of the economy policy – Part I

Hungary's accession to the EU – as we know it today – will take place under unfavourable international and domestic macroeconomic conditions. On one hand the slow expansion of EU member countries and the budget tensions in the largest countries, on the other hand the balance problems of the Hungarian economy will influence the manoeuvring possibilities of the domestic economy policy in the following years.

Our inquiry this year lists some opinions on the following questions: what are the tasks in this relatively short period of time for the Hungarian economy policy to restore the internal balance in the short term, to encourage the growth and the involvement of FDI and to fulfil the requirements of EMU membership in the medium term. How is it possible to rank the goals and how can a their harmony be achieved?

Factors Behind Profitability in the Hungarian Manufacturing Sector

SÁNDOR BUZÁS – CSABA NOVÁK

Many conclude that more than 10 years after the start of transition market have managed to get close to perfect competition. However, there is indirect and casual evidence on the existing empirical patterns of industrial structure and the intensity of competition in Hungary. In this article we propose a simple statistical method to check on the patterns of competition across industries. The method is based on the close link between profitability and total factor productivity (TFP). After an expansive exercise we draw the conclusion that about 15 percent of the subindustries are such that show pattern that industries lack intensive competition.

Transition to a market economy in Ukraine, similarly to other former Soviet republics, began in the second half of the eighties. Soon an acute transformational recession evolved, corruption and crime became wild-running. In 1991 Ukraine became a member of the Commonwealth of Independent States and in 1992 left the rouble zone. To arrest hyperinflation, the government initiated a comprehensive macroeconomic stabilisation programme in 1994, accompanied by a wide-range price and foreign trade liberalisation, and acceleration of privatisation. Ukraine confirmed its financial independence by the introduction of hryvnia in 1996. However, the transformational recession had not yet been surmounted then. Moreover, under the impact of the Russian financial crisis, this negative process even deepened in Ukraine in 1998–1999. Around the turn of the millennium, booming business gave a new stimulus to market reforms, and the Ukrainian economy trod on the path of sustainable growth. This growth, the perspectives of which, because of its strong dependence on energy carrier imports, are rather uncertain, has primarily been fuelled by an improving performance of industry and agriculture, and exports to the countries of CIS and EU.

Jogi melléklet

Az információs társadalom és az Európai Unió szerzői joga

DR. TATTAY LEVENTE

I. Az információs társadalom fogalmi megközelítése

Az információs társadalomnak az EU-ban pontos meghatározása nem létezik, azonban vannak olyan *fogalmi megközelítések*, amelyek megragadják ezen, sokszor homályosan elképzelt jelenséget. Az alapvető problémát az okozza, hogy az információs társadalom nem jogi, hanem *szociológiai fogalom*, és mind a szociológusok, mind a jogászok különféle módon közelítik meg e jelenséget.

Az információs társadalom¹ távlati képét a japán Masuda professzor határozta meg még 1980-ban. Az információs társadalom olyan új típusú emberi társadalom lesz, amely teljes mértékben különbözik a jelenlegi ipari társadalomtól. A társadalom átalakulása és fejlődése mögött álló hatóerő *az információs javak termelése lesz*, nem pedig az anyagiaké. Olyan társadalom terveit körvonalazza, amely az anyagi javak bőséges fogyasztása helyett az ember kreativitását virágoztatja fel.^{2,3}

Az információs társadalom az Európai Közösség által kiadott népszerű ismeretterjesztő meghatározás szerint azon nagyszámú és *sokféle kihívás és lehetőség leírására szolgál*, amelyeket a gazdaságban a politika egészében *lezajlott modern információs és kommunikációs technológiai fejlődés hívott életre*. Legfontosabb elemeinek

- a multimédiát vagy a digitálisan tárolt adatok, szövegek, hangok, valamint képek összekapcsolását,
- a modern telekommunikációs rendszereket,
- a személyi számítógépeket és az
- internetet tartják.⁴

Sokan *leegyszerűsítik* az információs társadalom fogalmát, amikor azonosítják⁵ az *internet* elterjedésével.

¹ Az információs társadalomnak több szinonimája is van: tudástársadalomnak, tudásalapú társadalomnak, elektronikus társadalomnak is nevezik.

² Yonaeji Masuda professzor 1980-ban jelentette meg „Az információs társadalom mint posztindusztriális társadalom” c. munkáját. Magyarul kiadta az OMIKK 1988-ban.

³ Balogh Zsolt György: Jogi informatika. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs 1998. 145. o.

⁴ Werner Weidenfeld – Wolfgang Wessels: Európa A-tól Z-ig. Európai Integrációs Kézikönyv. Európai Bizottság, Brüsszel, 1997. (Magyar változat. Információs társadalom címszó 103. o.)

⁵ Lloyd Ian: Legal Aspects of the Information Society; Butterworths, London, 2000.

Az Európai Közösség e téren új korszakot nyitó hivatalos dokumentuma „*A szerzői jog és szomszédos jogok az információs társadalomban*” című Zöld Könyv⁶ az integrációs társadalom lényegét a határon átnyúló új szolgáltatásokban, nevezetesen az *informatikában, a telekommunikációban és az audiovizuális szektorban* látja.⁷ A Zöld Könyv a határon átnyúló új szolgáltatások fő területeit is kijelöli:

- üzleti szektor, ideértve azokat a szolgáltatásokat, amelyeket a privát és közszférában egyaránt nyújtanak: irodatechnika, pénzügyi információ,
- információ és képzés, ideértve ezek gyakorlati alkalmazását (pl. tanítást),
- az elektronikus távkereskedelem,
- orvosi kezelés (otthoni és kórházi kezelés),
- a szórakozás és szabadidő-beosztás, ahol az audiovizuális játékok és programok központi helyet bírnak.^{8,9}

II. Az európai információs társadalom szerzői jogi környezete

1. Digitális technika

A szerzői jog fejlődése *mindig is a technikai haladás függvénye volt*, elég a könyvnyomtatásra és a filmre gondolni. Korunk jelenleg már teljes egészében fel nem oldott kihívását a *digitális technika* rohamos elterjedése jelenti. A digitális technika alkalmazása, vagyis hangok, képek, jelek bináris számjegyekkel való elektronikus rögzítése, számítógépes tárolása és ezekből a digitális jelekből a valóságnak megfelelő, vagyis analóg jelekké, hangokká, képekké való visszaalakítása.¹⁰ Ha bármely információt kívánunk a számítógéppel értelmezni, először azt át kell ültetni 2-es számrendszerbe. Ez a folyamat a *digitalizálás*.¹¹

A digitalizálásnak nagyon sok előnye van, így szinte korlátlan számú másolatot tesz lehetővé, zavarmentes, mert pl. a digitális sugárzásnál a bináris kóddá alakítást és visszaalakítást nem zavarják a légköri viszonyok, továbbá egyszerűbb a digitális formában tárolt információ feldolgozása, ezen felül a digitális felhasználás mindig is könnyen ellenőrizhető. Természetesen a gépen olvasható digitálisan előállított művek meghatározó módon befolyásolják a szerzői jog olyan fontos kérdéseit, mint pl. a többszörözés és terjesztés. *Azonban gyökeresen új jogi szabályozásra, a szerzői jog átgondolására nincs szükség.*¹² Sokan a szerzői jog válságát, fenyegetettségét emlegetik¹³ immár évtizedek óta, a műszaki fejlődést okolva, de a szerzői jog mégis élő, működő rendszer. Ezúttal talán nem a jogok kiterjesztő értelmezése, vagy új műfajok elismerése, azonosítása, hanem maga a műszaki tudomány mutathatja a bajból kivezető utat, ha nem is a teljes

⁶ Urheberrecht und Verwandte Schutzrechte in der Informationsgesellschaft. Brüssel 1995.

⁷ L. 6. jegyzet. 42. pont

⁸ L. 6. jegyzet. 46. pont

⁹ L. továbbá Círasa, Meinhurd: Urheberrecht Aktuell. Carl Ueberreuter. Wien, 1997. 46. o.

¹⁰ Gyertyánfy Péter: Digitális technika és szerzői jog. *Magyar Jog*, 1993/9.

¹¹ Az egész digitális technika alapja a 2-es számrendszer, vagyis bináris számrendszer, amely nem más, mint az 1-es és a 0 variációja. A kettős számrendszer az elektromos kapcsoló funkcióját látja el, bekapcsol és kikapcsol. Adott esetben például a digitális mérlegnél az 1-es szám a bekapcsolást, a 0-s a kikapcsolást jelzi. A 75 kilós személy mérésénél a 75 kg nyomásra az adott egység 74,94–75,05-ra bekapcsol, a többi kikapcsol.

¹² Thomas Dreier: Urheberrecht im Zeitalter der digiteler Technologie, Bericht über ein WIPO-Symposium an der Harvard University. GRUR International 1993/10.

¹³ Schricker: Urheberrecht auf dem Weg zur Informationsgesellschaft. Nomos Verlagsgesellschaft. Baden-Baden 1996. 75–76. o.

megoldást.¹⁴ A digitalizálás viszont ennek ellenére a nemzeti és nemzetközi szabályozás gyökeres változtatását követeli meg.

Ma már szinte semmilyen technikai berendezést nem lehet digitális technika nélkül elképzelni vagy létrehozni. A digitális technika működteti a *szoftvert*, a *multimédia* művekben jelen van, és elképzelhetetlen a digitális technika nélkül az internet is. A digitalizálás, amely természetesen szerzői jogilag nem védett alkotások tekintetében is bekövetkezhet, nem hoz létre önálló művet. A digitalizálás kizárólag a mű külső megjelenésére vonatkozik, nem érinti annak sem lényegét, sem tartalmát. A digitalizálás számítógéppel olvashatóvá teszi a művet anélkül, hogy átalakítaná. Egy irodalmi vagy tudományos mű, illetve művészeti alkotás védettségén nem változtat a *digitalizálás*, annak sincs szerepe, hogy az adott mű számára elsődleges a digitális formában való megjelenítés, mint a számítógéppel szerzett zenénél,¹⁵ vagy pedig természetes formában létrehozott művet digitalizáltak. A digitalizálás *nem önálló kifejezési eszköz*, mint például a zenénél a hang, hanem kommunikációs segédeszköz, vagy a másolás mintájára a reprodukciót segíti elő, vagyis reprodukciós eszköz.¹⁶ A digitalizálás jelentős anyagi befektetést igényel, és az ilyen befektetők beruházásait célszerű lenne szomszédos jogokkal védeni.¹⁷

2. A szoftver

A *szoftver* vagy komputerprogram *irodalmi műnek* tekinthető. Az általam tárgyának azt tekintjük, amit a program szóban kifejez. Négyfajta információt tartalmaz a számítógépprogram:

- a feldolgozandó adatok leírását és azok besorolását (osztályozását),
- a feldolgozási folyamat leírását,
- a felhasználóval való párbeszédhez szükséges, az irányításhoz, továbbá választási lehetőségekről, meghibásodási lehetőségekről szóló információkat, továbbá
- fejlesztési szakembereknek szóló információt.¹⁸

A szoftver eredetileg forráskódban megadott rendeltetési leírását gépi úton is olvasható tárgykódban, bináris vagy más szimbolikus kódban kell megadni. Más felfogás szerint a számítógépprogram megállapítások és utasítások sora, amelyek a számítógép közvetett vagy közvetlen használatát segítik elő valamely eredmény elérése céljából.^{19, 20}

3. A multimédiás művek

A multimédiás művek vagy multimédia-termékek a Közösség országaiban önálló szerzői jogi műfajként *egyelőre nem nyertek elismerést*. A multimédia esetében *digitálisan* tárolt különböző műtípusok – zenemű, fotóművészeti alkotás, adatbank, film – együtt, egyszerre kerülnek felhasználásra. A multimédiás műveket jelentős formagaz-

¹⁴ Gyertyánfy Péter: Digitális technika és szerzői jog. *Magyar Jog*, 1993/9.

¹⁵ Schricker, Gerhard: L. 13. jegyzet. 38. o.

¹⁶ Schricker, Gerhard: L. 13. jegyzet. 39–40. o.

¹⁷ Karl Egbert Wenzel/Emanuel H. Burghard; Urheberrecht für die Praxis; 4. Auflage. Schäffer Poesche Verlag, Stuttgart 1999. 117–188. o.

¹⁸ Helmut Haberstumpf: Handbuch des Urheberrechtes; Luchterland 1996. 50–51. o.

¹⁹ Az amerikai és japán felfogás szerint a számítógépprogram lényege az utasításadás.

²⁰ A magyar szerzői jogi törvény (Sztj. az 1999. évi LXXXVI. Tov. I. § (2) bek. c) pontja a szoftvert a számítógépi programalkotással és a hozzá tartozó dokumentációval azonosítja, függetlenül attól, hogy a szoftver akár forráskódban, akár tárgykódban van megadva, ideértve a felhasználói programot és az operációs rendszert is.

dagság és *variálhatóság* jellemzi: lehet bennük zene, fotó, film, lírai próza, melódia, ritmus, hangszerelés különböző fajtái, képzőművészeti alkotások, grafikák, hirdetések, fényképek, film, szoftver.²¹ A szakirodalomban fellelhető a *multimédiás mű fogalmának meghatározása*. Eszerint a multimédiás mű különböző fajtájú elemeknek on-line lekérdezés alkalmával egy- és ugyanazon digitális hordozón létrejött egyesülése, melynél a hangokból, szövegekből, mozgó képekből és komputerprogramokból létrejött alkotások szerkezetét és elérhetőségét egyetlen program irányítja, amely az interaktivitást lehetővé teszi, és ahol az elemek egyesüléséből létrejött alkotás önálló identitást nyerve különbözik az elemek egyszerű összeadásától.²²

A multimédiának a szerzői jogban alapvetően három fő ismérve van: a digitalizálás, a különböző részelemek kombinációja és az interaktivitás.²³ Egyrészt a *digitális technikát* tartják a multimédiás mű minősítése szempontjából a legfontosabbnak, amely lehetővé teszi, hogy különböző alkotásokat: zenét, fotókat, filmet, önálló szöveget, élő beszédet azonos kódolás alatt jelenítsenek meg. Másrészt a különböző művek összeillesztése egy közös felhasznált formában, pl. PC útján látható és hallható. Harmadrészt a felhasználó interaktív módon a művek felhasználásába be tud avatkozni, amely során a mű tartalmát élvezetének folyamán interaktív módon befolyásolni tudja.

A digitalizáláshoz a *szöveget*²⁴ és a *képet feldolgozzák*, a zene esetében samplingot, vagyis tömörítést alkalmaznak.²⁵

A multimédiás alkotásnak nem törvényszerűen kell szerzői jogvédelem alá eső műveket tartalmaznia.²⁶ *A multimédiás művek tartalmazhatnak szerzői jogilag védett és nem védett alkotásokat, sőt iparjogvédelmi alkotásokat is.* A multimédiás műveket az jellemzi, hogy kifejezetten gyakorlati célokat szolgálnak, például azokat gazdasági szervezetek használják hirdetés céljából, vagy játék formájában állítják elő.²⁷ Problémás a multimédiás mű besorolása a szerzői jog rendszerébe, ehhez azonban mindenképp az kell, hogy az ilyen mű *egyéni, eredeti jelleggel bírjon*, azaz a szerzői alkotás minőségi jellemzőivel rendelkezzen. Alapvető követelmény lehet a személyes alkotói tevékenység megléte.²⁸ A multimédiás művet nem lehet sem az átdolgozás, sem a gyűjteményes mű, illetve adatbázis, sem az összekapcsolt mű²⁹ kategóriájába besorolni, leginkább *a filmművekhez áll közel*. Mind a kettőnél a szerzői alkotás minőségi követelményét kell figyelembe venni, és azt, hogy *egy-egy komponensek összehatása, szétválaszthatatlan egybekapcsolása egységes alkotást eredményez*. A multimédiás művek ezért filmalkotásnak tekinthetők és fordítva.³⁰ *A filmek és a multimédiás alkotások között azonban jelentős különbségek is mutatkoznak*; egyrészt az interaktivitás megléte a multimédiánál, másrészt a filmek nem feltétlenül állnak sokféle elemből, harmadrészt pedig a multimédiánál hiányozhatnak a mozgóképek, pl. digitális lexikon, amely szavakból, képből és ábrából áll.³¹

²¹ Joachim Eisner: Recht und neue Medien Veranstaltung Beiträge Verweise team – Urheber – Recht und Multimedia <http://user.cs.tu-berlin.de>

²² Frederique Genton: Multimedia im französischen Urheberrecht. Der zweite Sirinelli Bericht. GRUR INTERNATIONAL 1996/6.

²³ Manfred Rehinder: Urheberrecht 11. Auflage Verlag Beck. München 2001. 107. o.

²⁴ Reinold Kreile und Jürgen Becker Multimedia und die Praxis der Lizenzierung von Urheberrechten. GRUR International 1996/6.

²⁵ Rechbinder Urheberrecht. 23. jegyzet. 80–81. o.

²⁶ Joachim Eisner: L. 21. jegyzet.

²⁷ Theodor Enders: Beratung im Urheberrecht und Medienrecht. Deutscher Anwalt Verlag 1999. 58. o.

²⁸ Reinold Kreile und Jürgen Becker. L. 24. jegyzet.

²⁹ Schrickner, Gerhard: 13. jegyzet. 28. o.

³⁰ Frédérique Genton: L. 22. jegyzet.

³¹ Schrickner, Gerhard: 13. jegyzet. 42–43. o.

Az információs társadalmat érintő műszaki fejlődés leglátványosabb színtere az internet, a számítógépes világhálózat. Az internet adattovábbító hálózatra kapcsolt számítógépekből áll, melyek legtöbbször a TCP/IP adatátviteli szabványt támogatják. Az IP-címmel rendelkező gazda (host) gépekről a forgalomirányítók (router)ek csatolásával juttatják el az információt a célgépekhez. Az információ transfer controll protocol formában, azaz csomagokra bontva továbbítódik. Például egy csomag (packet), mely a célgép IP-címét (IP-cím = Internet Protocol cím) és a tartalom egy-egy részét tartalmazza – különböző útvonalakon érhet célba. Ez a szint, az információ felhasználóbarát terjedése, a két gép közötti fizikai összehuzalozásból kiindulva fejlődött ki. Itt a műszaki fejlődés egyik döntő láncszeme, eleme a *megnövekedett tárolóalapítású számítógép*, amely ma már teljes szövegű irodalmi, valamint egész zenei és audiovizuális művek ezreinek tárolására képes. Az írott szövegek, képek automatikus bevitele az ún. grafikus scanning módszerrel történhet.³² A másik elem az *adattovábbító hálózat*, távadat-átviteli hordozó eszközök sebességnövekedése. Pl. a koaxális vagy a széles sávú üvegszál kábel, amely hihetetlen mennyiségű adat jó minőségű, gyors továbbítására képes egy új fényterjedésen alapuló adattovábbítási technológia révén, vagy gondoljunk a műholdas mikrohullámú adatátvitelre. A harmadik elem a nagy adattárral és az új típusú vezetékekkel összekapcsolódó *fejlett számítógép hálózatkezelő programjainak fejlődése*. Ezekkel ma már egyszerűen elérhető egy távoli központi elektronikus adattárrnak használható számítógép, az úgynevezett gazdagép. A gazdagép programjaival lehetséges az együttműködés, interaktív, lehívásos vagy on demand üzemmódok révén. A magánháztartásban levő személyi számítógép képernyőjére és memóriájába a távoli gazdagépről vagy központból „lehívható” az adat, azaz a mű, amely még más műhordozón is reprodukálható.

Legtöbbször helyi vezetékes hálózatok kapcsolódnak össze távadat-feldolgozó hálózattá mikrohullámú műholdas vagy üvegszálas adatátvitel révén. A távoli gép erőforrásainak elérése lehetséges a kliens gépről átvitel, keresés, programok segítségével:

- pl. elérés – telnettel
- átvitel – FTP file transzfer protokollal
- keresés – www-n sokféle keresőprogrammal
- levelezés – e-mail-lel stb.

Ma már gyakorlatilag létrejött a nemzetközi számítógépi hálózat, amely az ilyen nagy adattárak (szerverek) és személyi számítógépek (kliensek) millióit kapcsolja egybe, egyes becslések szerint 50–500 millió háztartást kötve össze.

Az internet rohamosan növekvő fontosságú és hallatlan dinamizmussal fejlődő rendszer, amelyet egyre több célból és a társadalmi élet egyre több területére kiterjedő módon használnak fel. Az internet a megtestesítője olyan divatos fogalmaknak, szinonimája olyan felkapott kifejezéseknek, mint

- „információs társadalom”
- „kibernetikus tér”
- „globális informatikai infrastruktúra”³³
- információs autópálya.

³² Ficsor Mihály junior: A szerzői jogi törvény. Viva Média Holding. Budapest, 1999. Bevezetés 8. o.

³³ Ficsor Mihály: Az Internet jogi kérdései. Pázmány Péter Katolikus Egyetem jegyzete. Budapest, 1999. 3. o.

Az internettel kapcsolatos jogi problémák közül számos jelentős mértékben foglalkoztatja a közvéleményt:

- az általános személyiségi jogi problémák,
- az *interneten tárolt és lehívott irodalmi és zenei alkotások szerzői vagyoni és személyiségi jogainak védelme*, és más szerzői jogi kérdések,
- a domain nevek problematikája,
- az *internet útján véghezvitt cselekményekért* (internet kalózkodásért) *való felelősség*,
- az internet útján megvalósult elektronikus kereskedelem jogi aspektusai és problémái (adatátvételi szerződések, fizetési problémák, vesztegetések, fiktív pénzáttutalások, dezinformáció, valótlan információ terjesztése).

Célszerűnek látszik az internet és szerzői jog legfontosabb érintkezési pontjainak bemutatása. Az internetre minden szerzői oltalom alatt álló mű felvihető. Az interneten irodalmi művekkel, képzőművészeti alkotásokkal, fényképekkel, audiovizuális alkotásokkal, zeneművekkel, szoftverekkel, adatbankokkal egyaránt találkozhatunk.

Az internet többletényezőes jelenség. Szereplői:

- a felhasználó (pl. lekérdez, távoli gépre kapcsolódik, bármely hálózatra kapcsolt gép),
- hozzáférést biztosító szolgáltató (pl. Posta, Matáv stb. adatátviteli csatornát üzemeltet),
- tartalomszolgáltató (pl. hirdet a NET-en, weblapja van, műveleteket tárol, bármely résztvevő lehet),
- internet szolgáltatást nyújtó szolgáltató (pl. számítógépén helyet, bejelentkezést biztosít, keresőközpontként üzemel).

Ezek lehetnek különbözők, de egybe is eshetnek.

Az interneten való, jogi értelemben vett „felhasználás” számos minősítési problémát vet fel, mivel az internetes felhasználás nem felel meg a szerzői jogi törvényben meghatározott felhasználási módzatok ismérveinek. Az internetes a felhasználások egyes szakaszai úgy egymásba fonódnak, hogy nehéz megállapítani, melyek legfeljebb technikaiailag önállóak, és melyek jelentenek már egy külön műélvezetet (annak lehetőségét), tehát melyek független felhasználások.

Az interneten való felhasználás több technikai szakaszból áll, azonban a szakaszok mind a felhasználást segítik elő:

- a mű betöltése a kiszolgáló fizikai háttértárolójából a memóriájába,
- a memóriából áttöltés a hálózatra csatoló adóberendezésbe. A hálózatra csatolt adóeszköz a művet packetekre (csomagokra) bontja és elküldi a hálózatra, egyik csomag a célszámítógép címe, másik a tartalom,
- egyes, a csomag útvonalán található számítógépek memóriájában történő ideiglenes tárolás,
- a célszámítógép hálózati vevőkártyáján keresztül a csomagok ismételt összeillesztése,
- a célszámítógép memóriájában való tárolás,
- a célszámítógép háttértárolóján történő (esetleg ideiglenes) tárolás,
- a célszámítógép képernyőjén való megjelenítés.³⁴

Az interneten történő felhasználás a többszörözés, terjesztés, sugárzás és nyilvános előadás különböző elemeit egyaránt tartalmazza, azonban keveredve, másrészt a felhasználási formák törvényi értelmezésének megfelelően. Az internetes kommunikáció egyik formája a hirdetés, vagy bemutatás jellegű honlapkészítés és közrebocsátása. Itt a máshol tárolt adata való hivatkozás a hiperkapcsolat. Az interneten való felhasználásnál a honlapoknak és hiperkapcsolatoknak a szerzői jogi oltalom szempontjából kiemelkedő jelentősége van. A honlapok számos olyan elemet tartalmazhatnak, amelyek szerzői

³⁴ Gyertyánfy Péter: Jogharmonizáció az információs társadalomban. *Magyar Tudomány* 1998/2.

vagy szomszédos jogi oltalom alatt állhatnak. Ezek lehetnek szövegek, ábrák, fényképészeti alkotások és mások. A honlapok egészében a gyűjteményes művek ismérveinek megfelelhetnek. E honlapokon önmagukban is szerzői oltalom alatt levő alkotások szerepelhetnek. A honlapok tartalma külön oltalom alatt álló elemek sajátos eredeti elrendezését jelentik. A honlapok egészében szerzői jogi oltalom alatt állnak.

Interaktivitás

A multimédiás műveknél és az internetnél a mű felhasználására *interaktív lehetőség áll fenn*. Az IT-Irányelv az interaktivitást úgy fogalmazza meg, hogy azoknak a rendeltetése egyénileg megrendelhető szolgáltatások nyújtása oly módon, hogy *a közönség tagjai az alkotásokat és más tárgyakat az általuk tetszőlegesen megválasztott helyről és időben érhessék el*.³⁵ Az interaktivitásnak két fajtája van. Egyik esetben pontosan megadott határok között marad az interaktivitás,³⁶ másik esetben az interaktív műélvező korlátlan szabadságot élvez. Az interaktivitás legegyszerűbb változatának azt tekinthetjük, hogy *a fél választ máris kész, alternatív módon előre megadott programok között*. Ez egy filmnél konkrétan azt jelenti, hogy egy már elkészült film több változata között választhat a műélvező, a mű egyes részei változatlanul maradnak.³⁷ Ez hasonlít némiképpen a kivonatos felhasználáshoz, amikor a szerzői alkotás egy része felhasználásra kerül, a másik nem. Az ilyen felhasználás esetén szó sincs a mű megváltozásáról. *Rendeltetésszerű felhasználásról* beszélhetünk.

Teljes mértékű interaktivitás esetén a műélvező tetszése szerint nyúl az általa élvezett mű szerkezetéhez, az interaktív felhasználó változtathatja a művet, azt átdolgozhatja, továbbfejlesztheti, folytathatja. Ebben az esetben az átdolgozás vagy a folytatás éppen úgy lehet önmagában oltalomképes egyéni, eredeti mű. Azonban társszerzőség sosem alakulhat ki az eredeti szerző, illetve az átdolgozó és a továbbfejlesztő között, mivel ennek a feltétele a közös mű tudatos és akaratlagos létrehozása.³⁸

III. Az információs társadalom kialakításának tudatosítása az Európai Unióban

Az információs társadalom létét a 90-es évek közepétől kezdve az Európai Unióban *evidenciaként*, vagyis magától értődő jelenségnek kezelik. Ebben a vonatkozásban 1994-től kezdve számos hivatalos dokumentum,^{39, 40, 41} valamint több monográfia^{42, 43, 44} született. Különleges jelentősége van ebben a vonatkozásban annak, hogy a szellemi alkotásokkal foglalkozó szakemberek számára nagyon gyorsan köztudomásúvá vált az a tény, hogy az információs társadalom kialakulása és fejlődése alapjaiban érinti a szerzői jo-

³⁵ IT-Irányelv. Bevezető indokolás. 53. pont.

³⁶ Schricker, Gerhard: 13. jegyzet. 44. o.

³⁷ Frederique Genton: L. 22. jegyzet.

³⁸ Schricker, Gerhard: L. 13. jegyzet. 45–46. o.

³⁹ Bangemann, M.: Europe and the global information society. Recommendation to the European Council; Brüssel 1994. 3–5. o.

⁴⁰ La preparation des europeens a la société d'information Luxembourg 1996.

⁴¹ Grundbuch über die Informationen des öffentlichen Sektors in der Informationsgesellschaft. Brüssel 201. 1999. KOM 1998/585 endg.

⁴² L. F. Rebello: Introduction au droit d'autour RIDA 1995/6.

⁴³ Gerhard Schricker: Urheberrecht auf dem Weg zur Informationsgesellschaft. Nomos Verlagsgesellschaft. Baden-Baden 1997. 46. o.

⁴⁴ Ciresa Meinhard: Urheberrecht Aktuell; Verlag Carl. Carl Ueberreuter, Wien 1997.

got.^{45, 46, 47} Az 1994. június 24–25-én Korfun ülésező Európai Tanács hangsúlyozta annak szükségességét, hogy az európai információs társadalom elősegítése érdekében átfogó és rugalmas szintű szabályozási keretek jöjjenek létre.

1. Az információs társadalom jogi háttere

A kialakuló információs társadalomban feltétlenül szükséges volt a szerzői és szomszédos jogok alapvető kérdéseinek az irányelvekkel való szabályozása.⁴⁸

Az irányelvek közül legfontosabbak:

- a határok nélküli televíziózásra vonatkozó 89/552 EKG Irányelv,⁴⁹
- a számítógépi programokról szóló, a Tanács 91/250/EKG Irányelve a szoftverek, mint korábban erről szó volt, a digitális technika vívmánya;⁵⁰
- a műholdas és kábeltévézés közvetítés szerzői jogi problémáiról szóló, a Tanács 93/83 EKG Irányelve;⁵¹ valamint
- az adatbázisok oltalmáról szóló, a Tanács 96/9. sz. EKG Irányelve.⁵²

Ezek az irányelvek nem az információs társadalom összefüggéseit, problémáit szabályozzák, hanem a leginkább aktualitást hordozó részterületekre, így a szoftverre és adatbankokra tartalmaznak szabályozást. A Közösségben a szerzői jog területén a szubszidiaritás⁵³ elvének megfelelően azokon a területeken törekszenek részletes szabályozásra, ahol a nemzeti szabályozásban fennálló különbségek a Közösség Belső piacán az áruforgalmat akadályozzák.⁵⁴ Ez a magyarázata annak, hogy a szerzői jog alapkérdései, így a szerzői mű fogalma, személyhez fűződő jogok, vagyoni jogok és más fontos alapkérdések közösségi szabályozására nem került sor.

Ezek az irányelvek az információs társadalom alapkérdéseit, részelemeit szabályozzák, de semmiképpen sem jelentenek céltudatos, mindenre kiterjedő felkészülést az információs társadalomra, továbbá nem adnak választ az információs társadalom nyitott kérdéseire.

A kérdéseknek éppen a 90-es évek második felében történő napirendre kerülése nem véletlen. Mivel a korábban már a TRIPS Egyezmény⁵⁵ megkötésekor a fenti aktualitások már felmerültek, de a már egyeztetett és elfogadott szövegen nem kívántak változtatni.

⁴⁵ Lucas de Leyssar: Droit du marché. Litec Paris 2002. 1033. o.

⁴⁶ Hoeren Tomas: Grundzüge des Internetrechts. München Beck 2002. 2. Auflage.

⁴⁷ Ulrich Sieber: Verantwortlichkeit im Internet. Verlag Beck. München 1999. 304. o.

⁴⁸ Két irányelv szándékosan nem kerül említésre, nevezetesen a határidőkre, a kölcsönzésre és bérleti jogokra vonatkozó irányelvek. RL 93/98. EWG vom 29.10.93 zur Harmonisierung der Schutzdauer des Urheberrechts und verwandte Schatzrechte. RL 92/100/EWG vom 19.11. 92. zum Vermiet- und Verleihrecht, sowie bestimmten dem Urheberrecht verwandten Schutzrechte im Bereich des geistigen Eigentums.

⁴⁹ 89/552 EKG Irányelve a televíziós tevékenység gyakorlására vonatkozó egyes tagállami jogi és igazgatási szabályok koordinálására (Televízió határok nélkül) 1989. október 3. O.J.L. 298/23. 1989. okt. 17.

⁵⁰ RL 91/250/EWG – Rechtsschutz von Computersoftware. OJ; L. 122/42. 1991. máj. 17.

⁵¹ RL 93/83. EWG zur Koordinierung bestimmter urheber, und leistungsschutzrechtlicher Vorschriften, betreffend Satellitenrundfunk und Kabelweiterverbreitung. OJ. L. 248/15. 1993. okt. 6.

⁵² RL. 96/9/EWG Rechtsschutz von Datenbanken.

⁵³ Jane C. Ginsburg: Die Rolle des internationalen Urheberrechtes im Zeitalter der internationalen Urheberrechtsnormen. GRUR International 2000/9.

⁵⁴ Az EK-Szerződés (Római Szerződés) 5. cikke. Az Európai Közösséget létrehozott szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata. Kiadta az IM 2003-ban.

⁵⁵ TRIPS Egyezmény = Egyezmény a szellemi alkotások kereskedelmi vonatkozású aspektusairól: Agreement on Trade-related Aspects of Intellectual Property, Rights Including Trade on Counterfeits Goods. 2003-ban 145 tagja volt.

Az információs társadalom kihívásainak leginkább kitett országok⁵⁶ az előzőekben jelzett prioritások szerint a WIPO keretében láttak hozzá a legaktuálisabb feladatok – *digitális agenda* – jogi szabályozásához.⁵⁷ Ebben az EK legfejlettebb országai nemcsak mint WIPO tagok, hanem mint az európai integráció tagjai egyaránt érdekeltek voltak.

2. Törekvés az információs társadalom szerzői jogi kérdéseinek átfogó rendezésére

Az EK Bizottsága Zöld Könyvben határozta meg az európai információs társadalom aktuális feladatait a szerzői jog és a szomszédos jogok terén „*A szerzői jog és a szomszédos jogok az információs társadalomban*” címmel.⁵⁸ Ezt követte 1997-ben az Európai Bizottság által előterjesztett irányelvtervezet „*A szerzői jogi és szomszédos jogok egyes kérdéseinek az információs társadalomban való szabályozásáról*”,^{59, 60}

A szerzői és szomszédos jogok érvényesítését, azok *infrastrukturális feltételeit* biztosítják az információs társadalomban az alábbi fontos dokumentumok:

- a kulcsszolgáltatások jogvédelme a belső piacon,⁶¹
- ipari kommunikáció a belső piacon,⁶²
- ifjúságvédelem és az emberi méltóság védelme az audiovizuális és információs szolgáltatásokban.⁶³

Mint ahogy erre utalás történt, az Európai Közösséget az információs társadalom leginkább aktuális szerzői jogi vonatkozásainak szabályozására közvetlenül az készítette, hogy a Szellemi Tulajdon Világszervezete^{64, 65} keretében az európai szerzői jogi szabályozáson lényegesen túlmutató nemzetközi megállapodások kötésére került sor, nevezetesen a *WIPO Szerzői Jogi Szerződés*,⁶⁶ a *WIPO Előadásokra és Hanghordozókra vonatkozó Szerződések* kidolgozására. Magyarország mindkét szerződéshez 2002-ben csatlakozott. A két szerződést „internet-szerződéseknek”⁶⁷ is nevezi a szakirodalom.

A Szerzői Jogi Szerződés a digitális kor igényeinek megfelelően biztosítja a szerző engedélyezési jogát. A szerzők rendelkeznek azzal a kizárólagos joggal az interaktív művelvezet és az internet korában, hogy műveik közönséghez való közvetítése továbbra is az ő engedélyükkel történjen.

⁵⁶ Nem szabad szem elől téveszteni, hogy Németország, Franciaország, Nagy-Britannia és Olaszország a világ legfejlettebb államaiként az ún. G-8 közé tartoznak.

⁵⁷ A digitális agendára, vagyis digitális ütemterv-terminológiára említést nyer az IT-Irányelv. L. 71. jegyzet bevezető indokolásának 15. szakaszában is.

⁵⁸ Urheberrecht und verwandte Schutzrechte in der Informationsgesellschaft 1995. KOM (95) 382. endg. 19. 7. 1995.

⁵⁹ COM (97) 628 final. 97/0359 CODS für Harmonisierung bestimmter Aspekte des Urheberrechts und verwandter Schutzrechte in der Informationsgesellschaft.

⁶⁰ A kérdéses tervezet direkt arra irányul, hogy a szellemi tulajdon keretében hozott nemzetközi egyezményeket, azaz az ún. WCT- és WPPT-szerződéseket az EU-tagállamok is végrehajtják.

⁶¹ Der rechtliche Schutz verschlüsselter Dienste im Binnenmarkt (KOM (96) 76. endg. 06.03.1996)

⁶² Gewerbliche Kommunikation im Binnenmarkt (KOM 96) 192. endg. 08. 05. 1996.

⁶³ Jugendschutz und Schutz der Menschenwürde in den audiovisuellen und den Informationsdiensten (KOM (96) 483. endg. 16. 10. 1996)

⁶⁴ WIPO/OMPI = World Intellectual Property Organisation. Organisation Mondiale de la Propriété Intellectuelle.

⁶⁵ WIPO Copyright Treaty = Urheberrechtsabkommen = WCT. 2003-ban 39 tagja volt a Megállapodásnak. Magyarország 2002-ben csatlakozott hozzá.

⁶⁶ WIPO Performances and Phonograms Treaty = Abkommen über die Darbietungen und Tonträgerabkommen = WPPT. 2003-ban 39 tagja volt a megállapodásnak. Magyarország 2002-ben csatlakozott.

⁶⁷ L. pl. Ficsor Mihály: Az internet jogi kérdései. Egyetemi jegyzet. PPKE-JÁK. 1999. 15. o.

Az engedélyezés kiterjed minden, az alkotásokkal kapcsolatos nagyközönség számára történő kommunikációs cselekményekre, azok *minden felhasználási módjára, akár vezetéken, akár vezeték nélkül* történik az alkotások közönséghez történő eljuttatása. Az engedélyezés kiterjed továbbá az interaktív felhasználási módra is, amelynél a nagyközönség tagjai az alkotásokat és más tárgyakat az általuk tetszőlegesen megválasztott helyről és időből érik el.

Tehát a szabályozás felöleli a szerzői alkotások „on demand” típusú felhasználását, amely a hagyományos sugárzás fogalmának nem felel meg, mivel nem történik a nyilvánosság számára nyilvános sugárzás.⁶⁸ A sugárzás nem más, mint a mű érzékelhetővé tétele távollévők számára, hangoknak, képeknek vagy technikai megjelenítésüknek vezeték vagy más hasonló eszköz nélkül megvalósuló átvitelével. (Szjt. 26. § (1) bek.) A WIPO előadásokról és hangfelvételekről szóló szerződés (WPPT) az előadóművészek számára kizárólagos jogot biztosít, amelyek a hanghordozókon rögzített előadások vonatkozásában a mérvadók. E szerint *kizárólagos engedélyezési joga van az előadóművészeknek arra, hogy a hanghordozóra felvett előadásaikat on-line közvetítéssel vagy pedig interaktív módon a nagyközönség számára elérhetővé tegyék.* Ugyanez vonatkozik a hangfelvételek előállítóira, így az előadóművészek és *hangfelvételek előállítóinak* a jogai megerősítést kaptak különös tekintettel az internetre.⁶⁹

A két internet-szerződés azért állította az Európai Közösséget lépéskényszerbe, mert a digitalizáció és az internet terjedésének legfontosabb, legkényelmesebb, nem szabályozott problémáira adott választ, nevezetesen:

- a többszörözési jog alkalmazása a digitális környezetben és különösen az interneten,
- az interneten való átvitelre alkalmazandó jog, illetve jogok,
- az alkalmazandó kivételek,
- a műszaki védelmi eszközökre és a digitális és jogkezelő rendszerekre vonatkozó szabályok.⁷⁰

⁶⁸ Ciresa Meinhard: Urheberrecht aktuell. Carl Ueberreuter Wien 1997. 46. o. Ehhez csatlakozva meg kell állapítani, hogy a szerző kizárólagos joga a Magyar Szerzői Jogi Törvény, azaz az 1996. évi LXXVI. Tv. 26. § értelmében, hogy művét sugárzással a nyilvánossághoz közvetítse, és hogy erre másnak engedélyt adjon.

⁶⁹ Ciresa Meinhard: Urheberrecht aktuell. Carl Ueberreuter, Wien 1997. 114. o.

⁷⁰ Ficsor Mihály: Az internet jogi kérdései. Egyetemi jegyzet. PPKE-JÁK Budapest, 1999. 10. o.

KÖNYVSZEMLE

**Bruce Berman (szerk.) From Ideas to Assets –
Investing Wisely in Intellectual Property**

Ötletektől a vagyonelemekig – Hogyan fektessünk be bölcsen a szellemi vagyonba

John Wiley & Sons, 2002

„A Kongresszus felhatalmazást kap... hogy előmozdítsa a tudomány és a technikai tudás haladását azzal, hogy a szerzőknek és a feltalálóknak korlátozott időtartamra kizárólagos jogot ad a szóban forgó alkotásaikra és felfedezéseikre” – az Egyesült Államok alkotmánya, I. cikkely, 8. szakasz. Valóban, a szellemi vagyon jogi oltalmának rendeltetése az alkotás és az abba történő befektetések ösztönzése a haladás elősegítése érdekében.

A méltán világhírű kiadó e könyve a szellemi vagyon gazdasági értékévé alakításával kapcsolatos ismeretek, alapelvek, stratégiák kiemelkedően gazdag kincsesládá. Olyan ismeretanyagot kínál az olvasónak, amely ma mindinkább kritikus jelentőségű a cégek irányításában, a forrásaik felhasználásában, a gazdasági verseny eszközeinek kezelésében. A benne sorakozó 25 tanulmány szerzői az idetartozó területek kiemelkedő gyakorlati szakemberei, befektetési bankárok, kockázati tőkeeszték, technológiatranszfer-szakértők, pénzügyi elemzők, szabadalmi jogászok és vagyonelemzők.

A téma kiemelkedő gazdasági jelentősége elvitathatatlan. Az árutertermelésben jól használható, abban versenyelőny elérését lehetővé tevő tudás – a szellemi vagyon – hatalmas mértékben felértékelődött a cégek jelentős és mind nagyobb hányadának mind a tevékenységében, mind a vagyonában. Napjainkban zajlik, mind erőteljesebben, az átmenet a tudás alapú gazdaságba, amelyben a cégek jövedelemszerző képességét az eddigieknél is sokkal nagyobb és növekvő mértékben a tevékenységükben hasznosított legkorszerűbb tudáselemek, innovációs fejlesztési eredmények határozzák meg. A cégek vagyonában a szellemi vagyon gazdasági súlya a tőkejavakéval vált egyenlővé, bizonyos területeken azokénál is nagyobbá. A cég szellemi vagyonának menedzselése, értékének kiteljesítése és a vele való gazdálkodás mára már fontosságában gyakorta még a vállalati pénzügyek menedzselését is felülmúlja.

Az utóbbi évtizedekben a tőkepiacokon növekszik a jelentősége egy sajátos ügylettípusnak, a vállalatközi fejlesztőtőke-befektetésnek. Ennek lényege, hogy általa tőkeszegény, de ígéretes adottságokkal bíró kisebb vállalkozások kockázati-tőke-típusú finanszírozást kapnak más, tőkeerősebb cégektől. Azok az indítékok, amelyek az ügyletben részt vevő egyik felett arra ösztönzik, hogy ilyen befektetést adjon, a másikat pedig arra, hogy azt befogadja és vállalja az ezzel járó feltételeket, mindig abban gyökereznek, hogy a felek a saját érdekeik alapján valamilyen módon és mértékben igyekeznek egyesíteni az erőforrásaikat, és ennek segítségével a maguk javára kihasználni a másik erejét, kapacitásait és képességeit. Ezeknek az ügyleteknek nem csekély hányada szintén a szellemi vagyonba történő befektetés. Jellemző példa erre, midőn egy nagyobb árutertermelő cég egy kifejezetten jó szellemi vagyonnal, innovációs potenciállal rendelkező vállalkozással hoz létre ilyen ügyletet. A befektető ebben többnyire azt keresi, hogy hozzájuthasson a másik szellemi vagyonának hasznosítási lehetőségéhez és jogához, és/vagy valamilyen módon és mértékben a saját innovációs erőforrásaiba integrálhassa az utóbbit. Az együttműködés segítségével így új, magas innovációtartalmú

árucikkhez juthat anélkül, hogy a saját innovációs kapacitásait kellene lekötnie azok kifejlesztésére, ill. kiegészítheti a kapacitásait, képességeit a másik fél erőforrásainak felhasználásával – végső soron tehát a másik fél szellemi vagyonának hasznosításával növelheti a saját gazdasági erejét. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy itt kiemelkedő gazdasági jelentősége van annak is, milyen erős védelmet épített ki a birtokos annak megakadályozására, hogy tőle elorozzák, azaz az engedélye nélkül hasznosítsák a szellemi vagyonát, vagy annak fontos részait.

A szellemi vagyon gazdasági értéke ugyanakkor nehezebben megragadható, mint a hagyományos tőkejavaké. A világ az utóbbi öt-hat évben hatalmas tandíjakat fizetett annak felismeréséért, hogy mekkora súlya az ebben elkövetett hibáknak. Kiemelkedő példája ennek az internetbuborék. Mint ismeretes, előbb óriási magasságokba emelkedett az új információtechnológiákban rejlő lehetőségek kiaknázását célzó cégek tőzsdei értékelése, majd egy nagy zuhanással a töredékére csökkent úgy, hogy mindeközben a piacra nem érkezett olyan új információ, amely megalapozta volna a szóban forgó cégekre vonatkozó értékítélet radikális megváltoztatását.

Azt azonban tudni lehet és mindig szem előtt is kell tartani, hogy a szellemi vagyon a gazdasági értékét tekintve nagyon sérülékeny, és értékének megőrzésében létfontosságú szerepe van a jogi oltalomban rejlő lehetőségek szakszerű kiaknázásának. Ha rosszul kezelik, rosszul menedzselik, a birtokosa számára képviselt értéke gyorsan és visszafordíthatatlanul semmivé foszlik. Ilyen értékkel csak addig bír, amíg megfelelő jogi oltalom zárja el az illetéktelen hasznosítás útját, ill. amíg nem válik szélesebb körben ismertté és szabadon felhasználhatóvá. Értéke ugyanis két forrásból táplálkozik. Ezek egyike a tudás – az ismeretek, tapasztalatok, sajátos és ismertté még nem vált megoldások – használati értéke. Ezt az teremti meg, ha ezek alkalmazása versenyelőnyhöz, vagy a versenyben addig fennálló hátrány ledolgozásához segíti hozzá a felhasználójukat, de legalábbis lehetővé teszi, hogy bizonyos feladatokat a közismert megoldásokhoz képest eredményesebben és/vagy hatékonyabban tudjon elvégezni. Az érték másik forrása pedig az a birtokosi pozíció, amely biztosítja, hogy a kérdéses vagyonelemek felhasználásában, birtoklásában és a velük való rendelkezésben birtokosuk a gazdasági élet többi szereplőjével szemben tulajdonosi elkülönültséget, vagy azzal a birtoklás gyakorlati vonatkozásaiban lényegileg egyenértékű pozíciót élvez, és ezzel kizárja, hogy azokat mások a maguk tevékenységében szabadon hasznosítsák. E tulajdoni elkülönültséget a szellemi vagyon birtokosa számára az erre rendeltetett, e vagyon elemeinek jogi oltalmát biztosító jogintézmények, az esetek igen nagy hányadánál az iparjogvédelem intézményrendszere teremti meg.

Néhány sokatmondó adat a könyvből, a téma gazdasági súlyához: 2000-ben az USA Szabadalmi és Védjegy Hivatala 174 911 szabadalmat és mintaoltalmat adott amerikai és külföldi cégeknek, és 2001-ben ez a szám várhatóan meghaladja a 245 ezret. Az IBM 2000-ben 2883 szabadalmat kapott. A 2000. évben alkalmazott szabadalmazott technológiák harmada egy évnél rövidebb ideje volt ipari alkalmazásban. És az IBM-nek azok a bevételei, amelyek a szellemi vagyon elemei mások által történő hasznosításából származtak, 1,6 milliárd dollárt tettek ki.

A könyv a szerkesztő szavai szerint bevezetőül, az ismeretbeli alapok megszerzésének eszközeként kíván szolgálni mindenkinek, akinek valamilyen köze van a szellemi vagyonhoz, menedzselésének különféle feladataihoz. Valóban, igen kiváló segítséget és kereteket ad az idekapcsolódó szakmai kérdések tanulmányozásához és továbbgondolásához. Emeljük ki azonban, hogy a gyakorlati felhasználáshoz feltétlenül szükséges az itt olvasottak a továbbgondolása, az önálló gondolkodás. Ez nem olyasfajta tankönyv, amely a gyakorlatban alkalmazható, kész megoldásokkal szolgál – ilyen ebben a témában nem is lehetne sem kínálni, sem elvárni. Jól használható alapismereteket, szempontokat, megfontolásokat ad, a széles körű kitanításra törekedve, ám a teljességet szükségképpen még ebben sem érheti el. Igazán az veszi majd hasznát, aki az itt olvasottakat rögtön abból a szempontból is végig gondolja, hogy hogyan alkalmazná konkrét esetekben, és mivel egészítené ki az itt felsorakoztatott szempontokat, megfontolásokat. Egy példa erre: Az első tanulmány arról szól, hogy

mit kell tudniuk a cégvezetőknek és a befektetőknek a szabadalmi jogokról és a szabadalmazás stratégiájáról. A stratégia kialakításához számos meghatározó jelentőségűt bemutat, azonban itt nem említi, s csak később, más összefüggésben hozza elő az egyik legfontosabbat, a bitorlás feltárásának lehetőségét. Ez a szerzőtől nem hiba, viszont az már goromba hibát követ el, aki az üzleti gyakorlatban ennek mérlegezése nélkül hoz döntést.

A tudás sajnos napjainkban gyorsan avul, e téren is. A könyv is érzékelteti, hogy az innen meríthető tudást folyamatosan fejleszteni, korszerűsíteni kell. A gazdasági fejlődéssel változik a szellemi vagyont alkotó tudás tartalma, és ezzel nagyjában-egészében lépést tartva fejlődik, változik a jó menedzseléséhez szükséges ismeretanyag is. Korunk igen jelentős példákkal szolgál arra, hogy az új innovációs fejlesztési eredmények nemegyszer forradalmian új szakterületeket nyitnak meg, ill. hoznak létre – ilyenek például a számítástechnika, az informatika, a géntechnológiák. Ha több-kevesebb lemaradással is, a szellemi vagyon oltalmának eszközrendszerei szintűgy követik e fejlődést. Az itt nyerhető ismeretek és gondolkodási stratégiák jó alapot adnak ahhoz is, hogy megtanuljuk kezelni az új fejleményeket, a bennük rejlő új lehetőségeket és kockázatokat.

A tanulmányok négy nagy témakört ölelnek fel.

Hogyan azonosítsuk a szellemi vagyont és értsük meg annak mibenlétét

Az itt sorakozó témákból: ++ Amit a cégvezetőknek és a befektetőknek a szabadalmi jogokról és a szabadalmazás stratégiájáról tudniuk kell ++ Hogyan „olvassunk” egy szabadalmi leírást – a szabadalmi jog nyelvezetének megértése. A szabadalom anatómiája. A szabadalmak típusai ++ Az innováció megragadása – hogyan tegyük a szellemi vagyon elemet üzletivagyon-elemmé. Innováció és találmány. Hogyan kapjunk erős szabadalmat. Az innováció és a gazdasági hasznosítás közötti kapcsolatok. ++ A szellemi vagyonhoz fűződő jogok és az Új Gazdaság. A „láthatatlan” vagyon növekvő szerepe. A mérés problémája. Hogyan erősítsük a szellemi vagyon jogi oltalmát.

A szellemi vagyon hasznosítása

++ A szellemi vagyon mint pénzügyi eszköz menedzselése – elvek az értékpapíripiacról. Hogyan alkalmazzuk a pénzügyi eszközök menedzselését a szellemi vagyonra. A szabadalmak értéke és a vételi opciók értéke. Árazási elméletek. Egy egészséges pénzpiac a szellemivagyon-elemek számára. ++ Az üzlet által vezérelt szabadalmak kifejlesztése az Információs Korszakban. A marketing által vezérelt megközelítés. Szellemi vagyon a kaszinó iparágban. Az üzlet által vezérelt feltalálói tevékenység a gyógyszeriparban. Az üzlet által vezérelt szabadalmaztatási folyamat. Csapatmunka a feltalálói tevékenységben. Egy találmány élettartamának kiterjesztése. Egy üzlet által vezérelt szellemivagyon-laboratórium. ++ Kockázati befektetés a szellemi vagyonba. Hogyan keressük meg szabadalmakkal a bankot. A befektetési alkalmak feltérképezése, kiértékelése és szűrése. A szabadalomba történő befektetés paradigmája és az ügylet szerkezete. ++ A technológiatranszfertől a közös vállalkozásig – egy üzleti modell létrehozása a kutatáshoz: interjú a Columbia Egyetem innovációk hasznosítására létrehozott részlegének különleges tanácsadójával. ++ Hogyan húzzunk hasznót az innovációból – a szabadalmi jogok összehangolása az üzleti stratégiával. A hagyományos közelítés problémái. Eszközök – két speciális új technika és az eredményeik. ++ A szellemi vagyon elemeinek pozicionálása részvényesi érték teremtése érdekében. A márkamenedzsment szerepe a cég értékének alakulásában. Miért és hogyan pozicionáljuk a szellemi vagyon elemeit. Az ebben jelentkező akadályok. ++ Az Új Gazdaságba tartozó innovációk a Régi Gazdaság egyik óriásától. Hogyan maximalizálja a Procter & Gamble szellemi vagyonának rejtett értékét versenylőnyének újradefiniálása érdekében

++ A szellemi vagyon portfólió-teljesítményének mérése. A hagyományos mérési technikák. A mérés új megközelítései. ++ A szellemi vagyon hozzájárulása a cég értékteremtéséhez. A szellemi vagyon értéke, értékének forrása. Innoválni, védeni és értéknövelésre felhasználni. ++ Hogyan használjuk a szabadalmi mutatókat a részvényportfólió teljesítményének előrejelzésére. Az alapvető mutatók. A technológiaminőség-modell. A technológiai piac-modell. ++ A szabadalmaztatási tevékenység mint a jövedelemnövekedés mutatója. Öt iparágban: gyógyszeripar, biotechnológia, félvezetők, távközlés, üzleti folyamatok számítógépesítése.¹ ++ A szabadalmi jogviták gazdaságtana. A szabadalom költségei és hasznai. A döntéselemzés. Per vagy megegyezés. Esélyek, kimenetek, nyereségek és veszteségek. ++ Az ügyletek veszélyeinek elkerülése. A szellemi vagyon értékalapú felmérése. ++ Márkaépítés értékteremtés céljával. A márkák természete. Márkaértékelési technikák.

Szellemivagyon-ügyletek és a pénzügyek

++ A szellemivagyon-elemekre vonatkozó licenccíjra támaszkodó finanszírozás alapjai. Indítékok olyan hitelfelvételre, ahol a befolyó licenccíjak szolgálnak hitelbiztosítékkul. A katasztrófakockázatok csökkentése. Az ügylet folyamata. ++ Hitelminősítés a szellemi vagyon értékpapírosításában. Szabadalmi licenccévételek. Zenei jogdíjbevételek. Jövőbeni filmkövetelések. ++ Finanszírozás a szellemi vagyon elemeinek biztosítékként való felhasználásával. A jövőbeni bevételek tőkésítésének stratégiái. Eszközfinanszírozás: egy befektetési bankár nézőpontja. A szellemivagyon-elemek kiaknázásának mechanizmusai a befektetési bankolásban. A technológiaértékesítés felőli közelítés. Hitelfelvétel szellemivagyon-biztosítékkal. ++ A gyógyszeripari szabadalmi licenccíjak első értékpapírosítása: BioPharma Royalty Trust. Az ügylet struktúrája, alapvető részletei és jellemzői. ++ A szellemi vagyon elemzésének jelentősége a technológiaközpontú vállalatfelvásárlási és -összeolvadási ügyletekben. ++ Szabadalmak a Wall Streeten. A befektetési bankolás találkozik a szellemi vagyonnal. Miért értékelik alul egyes bankárok a szellemi vagyont. A szellemi vagyon újbóli felemelkedése mint a cég vagyonának része és mint stratégiai fegyver. A szellemi vagyon és az átvilágítás. A szellemi vagyon az üzleti alkukban. A szellemi vagyon értékelése a cégfelvásárláshoz és egyéb ügyletekhez. ++ A holnap megteremtése. A szellemi vagyon és a cég jövője.

Hasznos kiegészítője a kötetnek a szakkifejezések magyarázatát adó tartalmas, 16 oldalas szöszedet. Végző soron ez a témakör angol szaknyelvvel való ismerkedéshez is jól jön. Azok pedig, akik az internetet is használják információgyűjtésre, sok útbaigazítással szolgál a témakörhöz kapcsolódó webhelyek rövid magyarázatokkal ellátott gyűjteménye.

Annak, aki azt itt felsorakoztatott ismeretekkel fejleszteni akarja a szakmai tudását, felkészültségét – és mi másért forgatnánk e könyvet –, kritikus jelentőséggel bír, hogy mennyire megbízhatóak az előadottak. Ezért igen hasznos, hogy mindegyik fejezet végén ott található szerzőinek bemutatása, és főként azok szakmai hátterének tömör ismertetése.

Dr. Osman Péter

¹ Az USA-ban ez is szabadalmaztatható.

Dr. Osman Péter kandidátus.